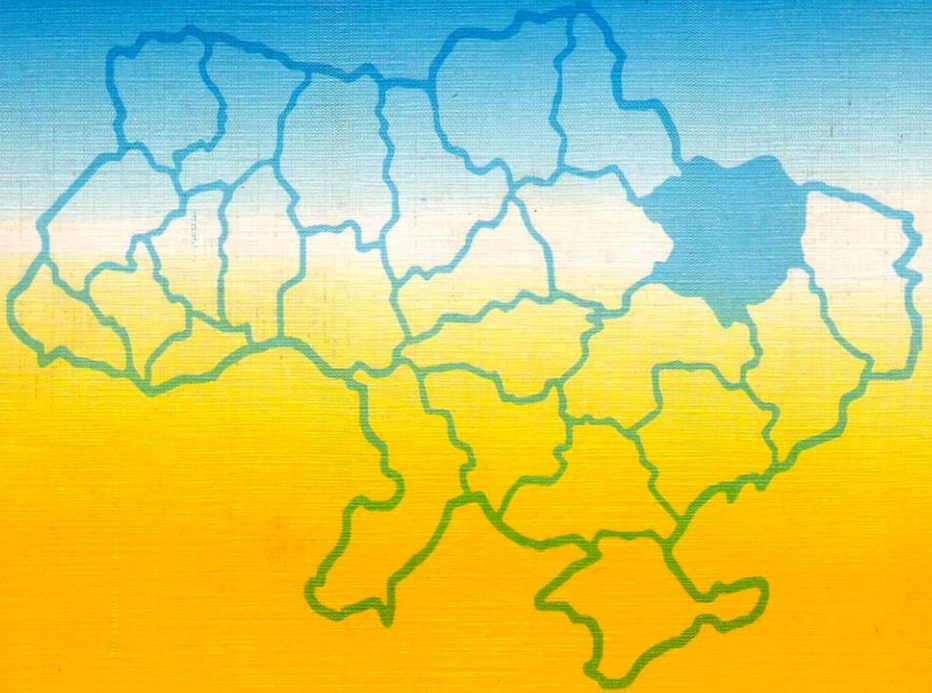

О.В. ЗАЙЦЕВ

**ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ
У КРИМІНАЛЬНОМУ
ПРАВІ УКРАЇНИ**

2007

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ІНСТИТУТ ПІДГОТОВКИ СЛІДЧИХ КАДРІВ
ДЛЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

О.В. ЗАЙЦЕВ

**ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Монографія

Харків
2007

УДК 343.223
ББК 67,9(4УКР)311 я43
А68

*Рекомендовано до опублікування вченою радою Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 23 січня 2007року)*

Рецензенти:

Фесенко Є.В. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України;

Антипов В.І. – кандидат юридичних наук, професор, проректор з загально-організаційних питань Національного університету державної податкової служби України.

Зайцев О.В.

Обмежена осудність у кримінальному праві України: Монографія. - Харків: Х., Майдан, 2007. - 240 с.

А68

ISBN 978-966-372-99-9

Монографія присвячена дослідженню проблеми обмеженої осудності у кримінальному праві України. Автором розглянуто історію виникнення та розвитку в науці кримінального права вчення про обмежену осудність. Проведено порівняльний аналіз положень кримінального законодавства зарубіжних країн про обмежену осудність. Досліджено формулу обмеженої осудності, проаналізовано співвідношення обмеженої осудності з осудністю, неосудністю, а також виною. Визначено кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною та сформулював рекомендації по вдосконаленню законодавства України про кримінальну відповідальність.

В роботі враховано експертні рішення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., а також практику застосування ст. 20 К К України місцевими, апеляційними судами та Верховним Судом України

Видання розраховано на наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів вищих юридичних навчальних закладів, а також працівників судових та правоохоронних органів.

**ББК 67,9(4УКР)311я43
А68**

ISBN 978-966-372-99-9

© О.В. Зайцев, tavr@rambler.ru, 2007
© ТОВ «Славена», оформлення, 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ НАРИС ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ВЧЕННЯ ПРО ОБМЕЖЕНУ ОСУДНІСТЬ	9
1.1. Вступні положення	9
1.2. Виникнення вчення про обмежену осудність	14
1.3. Вивчення проблеми обмеженої осудності кримінально-правовими школами	25
1.4. Обмежена осудність в науці, законодавстві та правозастосуванні Союзу РСР і союзних республік	52
1.5. Обмежена осудність у кримінальному законодавстві зарубіжних країн	78
РОЗДІЛ 2	
ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ	99
2.1. Формула обмеженої осудності	99
2.1.1. Медичний критерій обмеженої осудності	100
2.1.2. Юридичний критерій обмеженої осудності	124
2.2. Співвідношення осудності, неосудності і обмеженої осудності	139
2.3. Співвідношення обмеженої осудності із виною	145
РОЗДІЛ 3	
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАННЯ СУДОМ ОСОБИ ОБМЕЖЕНО ОСУДНОЮ	154
3.1. Кримінальна відповідальність осіб, визнаних судом обмежено осудними	154
3.2. Застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру	177
ВИСНОВКИ	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204

ВСТУП

Сучасні умови життєдіяльності українського суспільства обумовлюють збільшення кількості стресових факторів, які, в свою чергу, породжують емоційне напруження людей, а також сприяють виникненню психічних розладів. На психіку людини справляють негативний вплив погіршення екологічної ситуації, а також зростання кількості і розширення масштабів техногенних аварій та природних катастроф, які мають серйозні віддалені медико-соціальні наслідки.

Проведеними науковими дослідженнями виявлено тенденцію до погіршення психічного здоров'я населення в Україні¹. Якщо в 1988 році в СРСР на 100 тисяч осіб на обліку у психіатричних установах знаходилось 1808 психічно хворих², то на кінець 2000 року їх кількість в Україні склала вже 2405 осіб³. Крім того, зареєстровано понад 700 000 пацієнтів з алкогольною та близько 70 000 осіб з наркотичною залежністю⁴. У результаті досліджень, проведених юристами та судовими психіатрами, серед злочинців, визнаних осудними, встановлено значну кількість осіб із психічними розладами. Так, серед осіб, щодо яких в Україні протягом 2002-2005 рр. було проведено судово-психіатричну експертизу, кількість підекспертних, які мали психічні розлади, становила від 62% до 76%⁵.

Психічні розлади можуть мати приховану сутність і сприйматися оточуючими як дивності характеру, що обумовлені невірноваженістю особи, її замкнутістю, ранимістю тощо. У конфліктних ситуаціях ці розлади можуть

¹ Див.: *Юрєва Л.Л.* Динамика распространения психических и поведенческих расстройств в мире и в Украине // Медицинские исследования. - 2001. - Т. 1. - Вып. 1. - С. 32-23; *Голіна В., Емельянов В., Петрук П.* Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями // Право України.-2005.-№ 10.-С. 74.

² Див.: *Карпов А.С.* Некоторые «сценъ» из жизни психиатрии // Право и психиатрия.- М.: Юрид. лит. (Сер.: «Проблемы. мнения. перспективы»). 1991.-С. 117.

³ Див.: *Табачников С.Л., Горбань Є.М., Михайлов Б.В., Влох І.Й., Маркова М.В., Чугунов В.В.* Актуальні проблеми соціально-реабілітаційної психіатрії в Україні // Медицинские исследования -2001.-Т. 1.-Вып. 1.-С.6.

⁴ Див.: Там само. - С. 6.

⁵ Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

знижувати адаптуючі здатності, ослаблювати механізми внутрішнього контролю особи, звужувати можливість вибору нею адекватних ситуації рішень і варіантів поведінки або, навпаки, полегшувати здійснення імпульсивних вчинків. Все це негативно позначається на розвитку особи і може проявлятися у поведінці, у тому числі протиправній.

У зв'язку з цим у судовій практиці виникла проблема оцінки та врахування висновку лікарів судово-психіатричних експертів про здатність певних осіб усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, яка була значною мірою обмежена внаслідок психічного розладу. Це не давало суду належних підстав, щоб визнати особу неосудною. Вказана обставина не враховувалася і при призначенні покарання та його відбуванні. Результатом подальшого розвитку науки кримінального права в аспекті співвідношення осудності і неосудності, а також загальної та судової психіатрії у питаннях діагностики і класифікації психічних розладів стало виникнення вчення про обмежену осудність.

У теорії кримінального права питання обмеженої осудності є дискусійним. До 1917 р. окремі його аспекти розглядалися у роботах Л.С. Белогриц-Котляревського, В.Х. Кандинського, О.Ф. Кістяківського, П.І. Люблінського, Е.Я. Немировського, А.А. Піонтковського, С.В. Познишева, Г.В. Рейтца, А.П. Сербського, М.Д. Сергеевського, В.Д. Спасовича, М.С. Таганцева, Ю.Я. Хейфіца та інших вчених. В радянський період ця проблема привертала увагу Ю.М. Антоняна, Т.К. Белокобильської, С.В. Бородіна, М.П. Бруханського, Л.І. Глухарьової, П.С. Дагеля, В.П. Ємельянова, А.А. Жижилєнко, Є.К. Краснушкіна, Д.Р. Лунца, Р.І. Міхеєва, І.С. Ноя, В.С. Орлова, С.В. Полубінської, С.Ф. Семенова, Ю.К. Сущенко, С.І. Тихенко, В.С. Трахтерова, І.М. Фарбера, Ц.М. Фейнберг, Н.І. Фелінської, О.М. Халецького, І.К. Шахріманьяна, С.М. Шишкова та інших правознавців та психіатрів.

В Україні окремим аспектам цієї проблеми присвятили свої роботи Т.М. Арсенюк, М.І. Бажанов, Д.В. Бараненко, В.М. Бурдін, А.А. Васильєв, Т.А. Гончар,

М.Й. Коржанський, В.П. Кононенко, В.В. Лень, В.А. Ломако, Н.С. Магарін, В. Марчак, П.С. Матишевський, В.І. Мельник, Н.А. Мирошниченко, А.А. Музика, В.О. Навроцький, Д.В. Новіков, Н.А. Орловська, В.Б. Первомайський, Т.М. Приходько, М.І. Проценко, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, В.М. Трубников, Є.В. Фесенко, О.О. Ходимчук, В.М. Шевельов, С.С. Яценко та інші вчені. У 2001 році Т.М. Приходько захистила кандидатську дисертацію на тему «Проблема обмеженої осудності у кримінальному праві».

З необхідністю дослідження цього питання зіткнулася і наука Російської Федерації. Ця проблема привернула увагу Ю.М. Аргунової, І.І. Брики, М.Г. Іванова, А.В. Кислякова, О.Я. Козаченко, А.П. Козлова, І.А. Кудрявцева, Г.В. Назаренко, А.В. Наумова, В.Г. Павлова, Т.П. Печернікової, Л.О. Пережогіна, Д.В. Сірожидінова, О.Д. Ситковської, Б.А. Спасеннікова, Є.А. Сухарева, Р.Р. Тугушева, Б.В. Шостаковича та інших.

Результати наукових досліджень українських вчених знайшли своє відображення у законодавстві України. В КК України передбачена ст. 20 «Обмежена осудність»:

1. Підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повного мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

2. Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру».

Точну кількість осіб, визнаних судами України обмежено осудними за час дії ст. 20 КК України, встановити не вдалося, внаслідок відсутності цих відомостей у статистичній звітності судів. За даними Міністерства охорони здоров'я України, амбулаторною судово-психіатричною експертизою в 2002 р. встановлено ознаки обмеженої осудності у 165 осіб; в 2003 р. - у 233; в 2004 р. - у 339; в 2005 р. - у 263. Стаціонарна експертиза в 2002 р. такий висновок зробила щодо 112 осіб; в 2003 р. - 130; в 2004 р. - 141;

в 2005 р. – 150¹.

Не зважаючи на закріплення визначення обмеженої осудності та її значення у законодавстві, питання, пов'язані з нею, є гостро дискусійними для науки кримінального права і правозастосовчої практики. Неоднозначне тлумачення ст. 20 КК України спричинило розбіжності у поглядах серед вчених та практиків: одні вважають це поняття необхідним, пропонуючи вдосконалити його, інші - наполягають на виключенні статті про обмежену осудність із КК України. Деякі аспекти взагалі залишилися без розгляду або розглянуті суперечливо. Зокрема, це стосується таких питань, як: критерії обмеженої осудності, їх кількість і конкретний зміст; її співвідношення з осудністю та неосудністю, а також виною; урахування обмеженої осудності при індивідуалізації кримінальної відповідальності; застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру та ін.

Викладене свідчить, що дослідження проблеми обмеженої осудності є актуальним як для науки кримінального права, так і для подальшого вдосконалення положень КК України щодо обмеженої осудності, а також практики застосування цих положень.

Дослідження проблеми обмеженої осудності розпочинається з розгляду історії виникнення та розвитку в науці кримінального права вчення про обмежену осудність. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу положень кримінального законодавства зарубіжних країн про обмежену осудність. Далі досліджено формулу обмеженої осудності, а також співвідношення обмеженої осудності з осудністю, неосудністю, а також виною. Основним у проведеному дослідженні є визначення кримінально-правових наслідків визнання особи обмежено осудною та формулювання рекомендацій по вдосконаленню законодавства України про кримінальну відповідальність.

¹ Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності З8-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

Оснoву монографії становить дисертаційне дослідження «Обмежена осудність у кримінальному праві України», захищено автором 13 жовтня 2006 року в спеціалізованій вченій раді Д 64.086.01 в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 - кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Автор висловлює глибоку подяку науковому керівнику - доктору юридичних наук, професору, академіку Академії правових наук України Ю.В. Бауліну.

Щира вдячність висловлюється офіційним опонентам по дисертації та рецензентам цієї монографії, а саме: доктору юридичних наук, доценту Є.В. Фесенку та кандидату юридичних наук, професору В.І. Антипову за висловлені ними зауваження та побажання, які дозволили значною мірою поліпшити зміст цієї роботи перед її публікацією.

Висловлюється також вдячність всьому колективу кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за значну допомогу в підготовці даної монографії та цінні зауваження і рекомендації, висловлені під час її обговорення.

Автор вшановує пам'ять доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук України М.І. Бажанова - вчителя і наставника у студентські роки, під керівництвом якого розпочався шлях у науці кримінального права.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ НАРИС ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ВЧЕННЯ ПРО ОБМЕЖЕНУ ОСУДНІСТЬ

1.1. Вступні положення

Наука кримінального права являє собою частину юридичної науки і містить систему теоретичних поглядів, ідей, уявлень про злочин і покарання. На її розвиток значний вплив здійснюють правотворча і правозастосовча діяльність. Водночас, більшість із визнаних положень вітчизняного кримінального права не стали б такими без впливу на нього правових теорій, що переважали у суспільстві в різні періоди історії. Підтверджує це судження еволюція вчень про осудність і неосудність.

Поняття осудності тісно пов'язане з поняттям вини, яке має суттєве значення у кримінальному праві. Щоб визнати особу кримінально-відповідальною за вчинений злочин, необхідно встановити вину даної особи, тобто психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. У той же час у особи під час вчинення злочину повинна бути в наявності сукупність таких психічних здатностей, щоб вчинений злочин міг бути поставлений їй у вину, тобто осудність. У протилежному випадку особа визнається неосудною, що свідчить про відсутність передумов для вини. Однак так було не завжди і підтвердженням цьому є історія виникнення поняття неосудності.

Знайомство людства із психічними розладами має давні корені. Так, вперше медична оцінка психічних хвороб була висловлена ще Гіппократом у Древній Греції. Він стверджував, що психічні розлади є хворобами мозку, які розвиваються у зв'язку із розладом харчування і соків організму ¹. Надалі таке тлумачення психічних розладів

¹ Див.: Краснушкин Е.К. Судебнопсихиатрические очерки. -М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1926. С.8.

підтвердилось науковими розробками Цельза і Галена, а потім у IV і V століттях працями Целія Авреліана. У той час терапія психічних хвороб наближалася до сучасної: водолікування, праця, музика, психотерапія. Ізоляції хворих в особливі лікарні не було ¹. Однак подальший розвиток науки у монастирях суттєво змінив ставлення до психічних захворювань.

У період із XV по XVIII століття всі психічно хворі визнавалися бісоодержимими і за рішенням інквізиції підлягали спаленню. Деякі місцевості у Німеччині втратили під час інквізиції до 1/5 населення, у Франції загинули десятки тисяч людей ².

У першу половину XIX століття у психіатрії панувало вчення Гейнрота та Іделера, які, визнаючи свободу волі, вважали божевільня наслідком дурних страстей і гріховності³. Відповідно до цього розуміння психічних розладів сформувався відношення до психічно хворих. В Європі вони утримувалися в звичайних в'язницях або в установах, які нічим від них не відрізнялися. Так, у Відні для душевнохворих виділялася спеціальна в'язниця, так звана «дурна вежа». У Берліні побудували спеціальні психіатричні будинки, іменовані «божевільними ящиками». Вони являли собою одиночні кам'яні камери із ґратами на вікнах, що виходять на кам'яний дворик. І у Відні, і в Берліні режим для душевнохворих у цих установах нічим не відрізнявся від тюремного. Хворих тримали закованими в ланцюзі та приборкували кийовими ударами. У Франції під душевнохворих приділяється паризька в'язниця Бисетр, у якій на одне ліжко доводиться по 4-5 хворих, яких сковували ланцюгами та били ціпками. У виді тісноти хворі відпочивали на ліжку по черзі. Наприклад, у Лондоні знаходився спеціальний «божевільний будинок», названий

¹ Див.: Рейтц Г.В. Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. 1912. - Том VI - С. 432.

² Див.: Там само. - С. 9.

³ Див.: Краснушкин Е.К. Судебно-психиатрические очерки. - М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1926. - С. 10; Він же. Преступники психопаты. - М.: Изд-во Первого Московского гос. университета, 1929. - С. 3.

«Бедлам», що дотепер символізує хаос і плутанину ¹. Це був своєрідний «зоологічний сад», у який пускали публіку за 2 пенси подивитися на хворих.

В Англії, так само як і у Франції практикували на хворих ланцюги та кийові удари. Так, коли на початку ХІХ сторіччя захворів душевною хворобою англійський король Георг, то за приписанням свого лейб-медика він отримував в якості лікувального заходу щодня певну кількість ударів ціпками ².

Надалі, методи ставлення з душевнохворими ставали більше витонченими. їх зв'язували, налягаючи гарячкові сорочки; укладали в спеціальні шафи з отворами для голови; на кричущих надягали спеціальні маски й т.д. Так, наприклад, описував Є.К. Краснушкін спеціальні ізолятори для неспокійних хворих побувавши в берлінських психіатричних лікарнях: «Це кам'яні камери із закругленими кутами, щоб у них не можна було сховатися, з високо влаштованим віконцем, закритим зовні залізними ґратами, а зсередини заскленим товстим корабельним склом; підлога у цьому ізоляторі кам'яна і на неї кинута солом'яна підстилка для хворого. Такий ізолятор запирався товстими, оббитими залізом дверима, іноді ледве не з п'ятьма замками; у двері вічок, щоб спостерігати хворого. ...ізолятор для душевнохворого має ще пристосування, якого немає в тюремній камері: ... другі двері; коли хворий кричить, то ці двері зачиняються, а в проміжок між першою і другою заставляється матрац, що заглушає крики хворого» ³. Таке ставлення до душевнохворого в середні століття.

До початку ХІХ століття в Західній Європі і в Росії психічно хворі засуджувалися та каралися так само, як і здорові особи ⁴. Діючі в той час кримінальні кодекси мало

¹ Бедлам // *Ожегов С.Л.* Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. *Н.Ю. Шведовой*. - 23-е изд., испр. - М.: Рус. яз., 1991. - С. 45; Бедлам // *Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач І гол. ред. В.Т. Бусел.* - К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. - С. 40.

² Див.: *Краснушкін Е.К.* Судбно-психіатрические очерки. - М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1926. - С. 11; *Рейтц Г.В.* Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // *Современная психиатрия.* - 1912. - Том VI - С. 433.

³ Там само.

⁴ Див.: *Исаев ММ.* Основы пекптенцнарной политики. - М. - Л.: Гос. изд-во. 1927. - С. 177-178.

цікавилися психологією злочинця, адже раз мав місце злочин, то знаходився підозрюваний, котрого катували, поки він не зізнавався; потім наступала кривава відплата, іноді в жахливих формах. Таким чином, суспільство захищало себе однаково жорстоко й швидко не тільки від злочинів, але й від суспільно небезпечних учинків психічно хворих людей. Питання про психічний стан злочинця взагалі не розглядалося.

Однак гострота проблеми психічних захворювань і, пов'язаної із цим потенційної криміногенної небезпеки, не могла довго залишатися непоміченою. Тому наступні реформи кримінальної юстиції в європейських країнах, що супроводжувалися при цьому теоретичними суперечками лікарів-психіатрів і юристів, так чи інакше, торкнулися рішення цього питання.

Тільки в 1794 році французький лікар-психіатр Пилип Пінель, завдяки своїй науковій і практичній діяльності домогся від Національного Конвенту Французької Республіки дозволу про зняття ланцюгів із психічно хворих ¹. Хоча ще в § 574 Собе Репаї, виданому у 1804 році, психічно хворі дорівнюють до диких звірів і одне і те ж саме покарання загрожує «тим, які дозволять блукати на свободі

божевільним чи буйним, або шкідливим тваринам чи диким звірам» ².

У той же час саме в КК Франції 1810 року вперше була передбачена стаття про неосудність. Ст. 64 КК, зокрема, проголошувала ³: «Немає ні злочину, ні проступку, якщо під час вчинення дії обвинувачений перебував у стані божевілья» ⁴. Пояснювальна записка до кодексу, касаційний суд і доктрина тлумачили вступні слова ст. 64 КК Франції у тому розумінні, що божевілья є обставина, що усуває винність, а осудність є умовою (передумовою) вини і

¹ Див.: *Гаккебуш В. Philippe Pinel (К столетию со дня рождения) // Современная психоневрология. -1926. • Т. III. - С. 5.*

² *Рейтц Г.В. Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. -1912. - Том VI - С.433*

³ Тут і далі у цій роботі переклад українською мовою цитат із джерел, опублікованих іншими мовами, здійснено дисертантом.

⁴ Французский уголовный кодекс 1810 года: Закон (с изменениями и доп. по 01.06.1940 г) - М.: Юр. издат., 1947. - С. 115.

кримінальної відповідальності¹. Незважаючи на те, що в ст. 64 цього кодексу зазначений лише медичний критерій формули неосудності, значення закріплення цієї статті в законі очевидно. Стаття про неосудність була сприйнята і удосконалена в кримінальних кодексах інших європейських країн, наприклад, Бельгійському кримінальному кодексі 1867 р., Голландському уложенні 1881 р., Норвезькому уложенні 1902 р.².

Що стосується Росії, то до XIX століття «покарання божевільних зустрічалися досить нерідко»³. Вперше ж стаття про неосудність, яка містила медичний і юридичний критерії, з'явилася в 1845 році в Російському Уложенні про покарання кримінальні і виправні⁴. Вона діяла без істотних змін протягом усього XIX сторіччя після перенесення в наступне Уложення про покарання кримінальні і виправні 1885 року⁵.

Недосконалість цієї формули полягала в її розподілі по трьох статтях Уложення (ст.ст. 95-97). Юридичний критерій був неоднорідним і відрізнявся невизначеною характеристикою психічних розладів. Формалізм особливо виявлявся при застосуванні статей 95-97 Уложення щодо тимчасових психічних розладів, при яких не ставилися в вину діяння тільки в тому випадку, якщо припадок «достеменно доведений»⁶.

Проте, XIX століття слід визнати переломним для історії європейської і російської судової психіатрії, а досягнуті в цей період наукові результати стали основою виникнення та подальшого розвитку у кримінальному праві понять

¹ Див.: *Трахтеров В.С.* Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). - Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. - С. 44.

² Про це див.: *Павлов В.Т.* Субъект проступления в уголовном праве (Историко-правовое исследование). - СПб.: Санкт-Петербургская юридическая академия, «Издательский Торговый Дом Гордо», 1999.-С. 89.

³ *Таганцев Н.С.* Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн.1.; Учение о преступлении. - СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1874. - С. 158.

⁴ Про це докладніше у кн.: Уголовное Уложение 22 марта 1903 года с мотивами, извлечениями из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Министерства юстиции в Государственный Союз и журналов - особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. Издание *Н.С. Таганцева*. - СПб.: Государствсина Типография, 1904. - С. 70-76.

⁵ Див.: Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издание *Н.С. Таганцева*. Издание 9-е испр. и дополи. - СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1898. - С. 93-95.

⁶ Див. про це: *Морозов Г.З., Луцк Д.Р., Фелинская Н.И.* Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1976. - С. 28.

осудності і неосудності, що знайшло своє відображення в законодавстві.

1.2. Виникнення вчення про обмежену осудність

До середини XIX століття судово-психіатричною практикою була виявлена група злочинців, які, хоча і визнавалися осудними, але мали психічні розлади, що суттєво впливали на їх психічний стан під час вчинення злочину. Результатом подальшого розвитку науки кримінального права в аспекті співвідношення осудності і неосудності, а також загальної та судової психіатрії у питаннях діагностики і класифікації психічних розладів, стало виникнення вчення про обмежену осудність.

Гносеологічно проблема обмеженої осудності пов'язана з очевидною роллю суб'єктивного фактору (активність свідомості і особистості) у криміногенному причинно-наслідковому ланцюжку та безсумнівному відбитті характеру і ступеня виразності наявних у суб'єкта психічних розладів¹.

Вивчення літератури минулих сторіч дозволяє стверджувати, що основний аргумент на користь вчення про обмежену осудність зводився до того, що між різними за тяжкістю психічними розладами немає чітких меж, а спостерігаються поступові переходи. Якщо розмістити людей із психічними розладами в один ряд за наростаючою тяжкістю їх психічних розладів, то на одному кінці такого ряду будуть тяжко хворі, а на іншому - люди, що практично не відрізняються від здорових.

Крайні випадки у цьому ряді представлені такими особами щодо яких можна зробити висновок про їх осудність або неосудність, але існують психічні розлади, проміжні між психічним здоров'ям і тяжкою патологією. Щодо цієї групи,

¹ Див.: *Боброва И.Н., Шишков С.Н.* Об уменьшенной (ограниченной) вменяемости // Вопросы теории и организации судебно-психиатрической экспертизы (Сборник научных трудов) / Под ред. акад. АМН СССР Г.В. Морозова. - М.: ВНИИ общей и судебной психиатрии им. В.П. Сербского, 1989. - С. 154-166; *Первомайский В.Б.* К 100-летию книги В.Х. Кандинского «К вопросу о невменяемости» // *Первомайский В.Б.* Судово-психіатрична експертиза: статті (1989-1999). – К.: Сфера, 2001. -С. 39.

на думку прихильників обмеженої осудності, неможливо дати однозначний висновок про повну осудність або неосудність, а слід говорити лише про обмежену здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльності) або керувати ними під час вчинення злочину¹.

З середини ХІХ століття це вчення отримало значне поширення в літературі. Показовим є обговорення проблеми обмеженої осудності в німецькій науці. Ряд авторів, наприклад, Хальшнер та Хьюго Мейер, писали, що «осудність і неосудність суть поняття, які взаємно виключають одне інше, і хоча в окремих випадках вирішення питання про ставлення за вину може представлятися вкрай складним або навіть неможливим, однак ні в якому випадку не можна допустити можливість середнього (між осудністю та неосудністю) стану особи, а потім і різних ступенів здатності до ставлення. Розходження в ступенях мислимо тільки щодо винності особи. Для виміру нескінченно різних відхилень свободи від норми немає певного масштабу, за допомогою якого можна було б із точністю визначати стан зменшеної осудності² особи, а тому і завдання визначити ступінь зменшеної осудності особи та знайти відповідне цьому ступеню покарання — є нерозв'язним»³.

Уолберг, критикуючи поняття зменшеної осудності вказував, що «вводячи в поняття осудності індивідуальні розходження в ступенях правосвідомості, енергії волі або психологічної волі, довелося б, у видах послідовності, створити цілий ряд сортів осудності, не дивлячись на те, що не можна не встановити якої-небудь шкали поступового зниження осудності до повної неосудності, не підшукати таке

¹ Див.: *Спасович В.* Учебник уголовного права. Том I (Выпуск первый). - СПб.: В типографии Иосафата Огрызко, 1863. - С. 117-118; *Полежаев Н.* Границе уголовной ответственности душевно больмх // Журнал юридического общества при императорском С.-Петербургском ун-те. - 1896. - Кн.5. - С. 81; Русское уголовное право. Пособие к лекциям *НД. Сергиевского*. 4. Общая. Иадание десятое. - СПб.: Типография *М.М. Стасюлевича*, 1913. - С. 240.

² Аналізоване в дисертації поняття позначалось авторами по-різному. У переважній більшості література, як до 1917 року, так і періоду існування СРСР, вживає термін «зменшена осудність*», тому в тексті дисертації зазначений термін буде вживатися поряд з поняттям «обмежена осудність*».

³ Див.; Извлечения из иностранных сочинений, упоминаемых в объяснительной записке по вопросам относящимся к учению о преступных деяниях и наказаниях вообще. Составлено *С.М. Латышевым*. Под рук. члена ред. ком. *Н.С. Таганцева*. - Вып. 1. - Т. VI. - СПб.: Тип-я правит-го Сенате, 1892. -С. 213-217.

юридично зрозуміле вираження, яке могло б охопити всю сукупність перехідних ступенів цієї зменшеної, або, як її називає Дамеров, умовної осудності»¹.

Іделер вказував на те, що принципово неможливо поєднати раціональні та емпіричні поняття, і що логічно немислимо погодити емпіричне мислення з діалектичним протиставленням аподиктичного заперечення та твердження, так як перше визнає скрізь перехідні ступені та складність будь-якого явища, а друге виключає всяку середину або перехідну величину між чисто умоглядними поняттями. Хамон та Уейнрох вважали, що осудність є не факт, даний природою, а людська абстракція, юридичне поняття, яке не допускає поділу. Флемінг вказував, що питання йдеться не стільки про зменшену осудність, скільки про утруднене впізнання неосудності².

Інші юристи, наполягаючи на логічному існуванні тільки двох понять — осудності та неосудності, діалектично переносять центр ваги на інші юридичні поняття. Бернер вказував, що те що раніше у законодавствах іменувалось зменшеною осудністю, насправді є тільки зменшеною виною, і що тут змішуються поняття караності та осудності. Вахтер вказував, що у таких випадках вина злочинця, не дивлячись на його осудність, є зменшеною у значній мірі, внаслідок обмеження розумових здатностей, затемнення свідомості або недостатньо розвинутого почуття боргу. Підтримали цю точку зору Белінг та Шапер³.

Прихильники зменшеної осудності, наприклад, такі як Гейер і Беккер, відстоюючи це поняття, міркували наступним чином: «Здатність до ставлення в вину обумовлюється наявністю свободи розуміння та волі. Починаючи із самої нижчого та до найбільш високого, досяжного для людини ступеня волі, ми бачимо поступовий і безперервний розвиток цієї волі у висхідному напрямку відповідно до поступового росту свідомості та сили волі. Якщо взяти до уваги, що людська воля може існувати в досить різному ступені, то

¹ Тамсамо. - С. 216, 217.

² Про це: *Рейтц Г.В.* Вказана праця. - С. 454-455.

³ Там само. -С. 455.

цілком доречно говорити про більшу або меншу обмежену осудність особи. Йдеться про те, що А., за властивостями своїх психічних здатностей буде завжди відрізнятися меншою ясністю розуміння, ніж Б., то хоча він і зберігає здатність бути суб'єктом всякого злочину, але з причин більш слабкої здатності мислення і більш обмеженої свободи волі повинен підлягати меншому покаранню, ніж Б., хоча б вчинив такий же злочин, як і останній»¹.

Фрідель зазначав, що різке протиставлення осудності та неосудності відповідає формальній логіці, але емпірично слід допустити існування перехідних понять, так як наукова психологія доказала, що як у душевному, та і в матеріальному світі немає нічого абсолютного, що все змінно. Важливою перевагою зменшеної осудності є і те, що цим утворюється область, в якій легко можна пристосувати до права майбутні відкриття у галузі психології та психіатрії². Цю точку зору підтримали більшість вчених Німеччини³ та інших країн⁴.

Більша частина психіатрів: Пельман, Жолі, Вестфал, Крафт-Ебінг, Кох, Лепман, Ашафенбург, Жберг та ін. захищали введення зменшеної осудності. Дельбрюк наполягав на тому, що ні теоретичні міркування, а практична необхідність потребує її визнання; без цього поняття неможливо обійтися, так як відсутня різка межа між осудністю та неосудністю. Теж саме підтверджував Кірн, вказуючи, що обставини, які пом'якшують вину, недостатні. Ашафенбург вказував, що обставини, які пом'якшують покарання, допускаються за германським уложенням тільки при несерйозних провинах, але виключені при вбивстві,

¹ Див.: Извлечения из иностранных сочинений, упоминаемых в объяснительной записке по вопросам относящимся к учению о преступных деяниях и наказаниях вообще. Составлено С.М. Латышевым. Под рук. члена ред. ком. И.С. Таганцева. - Вып. 1.- Т. VI. - СПб.: Тип-я правит-го Сената. 1892. - С. 219.

² Див.: Рейтц Г.В. Вказана праця. - С. 456.

³ Про це див.: Полежаев И.И. Граница уголовной ответственности душевно больных // Журнал юридического общества при императорском С.-Петербургском ун-те. - 1896. - Кн.5. - С. 82- 85; Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть, - Изд-е 2-е, исправленное и доп. - М.: Издание АА. Карцева, 1912. - С. 200, 201; Рейтц Г.В. Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость. //Современная психиатрия. - 1912. - Том VI - С. 454- 455-456.

⁴ Про це див.: Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть общая. Том 2: Лекции. - СПб.: Государственная типография, 1902. - С. 412.

грабежі та підпалі. Супротивниками зменшеної осудності серед психіатрів були Крамер та Мендель, причому останній наполягав на тому, що це нововведення полегшить відповідальність експертів та не буде сприяти повноті та точності експертиз¹.

Широка дискусія німецьких вчених стала передумовою того, що німецьке законодавство вперше звернулося до проблеми обмеженої осудності. У результаті, положення про обмежену осудність були закріплені у кримінальних кодексах німецьких держав: Баденський 1845 р. § 153; Баварський 1848 р. § 106; Баварський 1861 р. § 68; Брауншвейгський р. § 66; Гамбурзький 1869 р. § 59; Ганноверський 1840 р. § 94; Гессенський 1841 р. § 114; Нассауський 1849 р. § 113; Саксонський 1855 р., § 88; Саксен-Альтенбургський 1841 р. § 41; Тюрінгенський 1850-1852 р. § 59; Вюртенбергський 1839 р. § 98, а також у проекті КК Північно-Німецького союзу². У всіх цих законах у числі факторів, що обумовлюють зменшену осудність, вказувалось на слабоумство, недостатній розвиток, старечу дряхлість, сп'яніння, повну відсутність виховання, вкрай несприятливу і розбещену обстановку в дитинстві. Наслідком встановлення зменшеної осудності було пом'якшення покарання³.

Прикладом цих кодексів може служити Гессенський 1841 року, в § 114 якого закріплено:

а) що допускається призначення більш м'якого, ніж у законі, покарання, внаслідок тих станів, які при своїй повноті встановлюють повну неосудність, при меншому ж ступені спричиняють зменшене покарання, якщо ступінь цього стану все-таки настільки високий, що законне покарання навіть у нижчій його мірі було б невідповідним вині;

¹ Див.: *Рейтц Г.В.* Вказана праця. - С. 456-457.

² Див.: *Хейфциц Ю.Я.* О неполной или так называемой уменьшенной вменяемости // Журнал министерства юстиции. - 1905. - №2. - С. 52; *Рейтц Г.В.* Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. - 1912. - Том VI - С. 457.

³ Див.: Извлечения из иностранных сочиений, упоминаемых в объяснительной записке по вопросам относящимся к учению о преступных деяниях и наказаниях вообще. Составлено С.М. *Латышевим*. Под рук. члена ред. ком. *Н.С. Таганцева*. - Вып. 1. - Т. VI. - СПб.: Тип-я правит-го Сената, 1892. - С. 215.

б) що до цих станів належать глухота, сон, лунатизм, безумство, сказ, слабоумство, божевілля, минущі види затьмарення почуттів і розуму;

в) що із визнанням наявності в цьому випадку цих станів у ступені, що не виключає осудності, але у значній мірі зменшує таку, суб'єкти, які вчиняють злочин у таких станах, підлягають нарівні з неповнолітніми, з 12 до 16 років, визнаними, що діяли у стані осудності, покаранню зменшеному в наступному розмірі: 1) замість страти або довічного ув'язнення підлягають ув'язненню у виправному будинку від 5 до 18 років; 2) замість тимчасового ув'язнення - ув'язненню у виправному будинку від 1 року і менше, до 5 років; 3) замість ув'язнення у виправному будинку або те ж покарання від 6 і менше, до 3 років, або тюремне ув'язнення; 4) замість тюремного ув'язнення або грошового штрафу - догана ¹.

Перший проект Кримінального кодексу Північно-Німецького союзу містив наступне визначення зменшеної осудності: «Якщо той, хто вчинив діяння перебував у стані, який хоча і не виключає вільного самовизначення, але все-таки обмежує його, той піддається покаранню як за замах» ².

Подібні положення про зменшену осудність передбачалися в кримінальних кодексах інших країн: Грецькому 1833 р. § 87, Датському 1866 р. § 39; Мексиканському 1871 р. § 34; Фінляндському 1889 р. § 4; Шведському 1864 р. § 6, і в деяких швейцарських кантонах: Ааргау §166; Аппенцель 1878 р. § 41; Люцерн 1836 р. § 62; Регарус 1899 р. § 31; Солотурн 1885 г. § 51; Тургау 1841 р. § 42 і Цуг 1876 р. § 37 ³. У всіх вказаних законах наслідком визнання особи обмежено осудним було пом'якшення покарання ⁴. Наприклад, Фінляндське Кримінальне уложення

¹ Див.: *Кистяковасий А.Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. - К.: Издание Книгопродавца-Издателя Ф.А. Иогансона, 1891.- С. 641-642.

² *Хейфлиц Ю.Я.* О неполной или так называемой уменьшенной вменяемости //Журнал министерства юстиции. -1905. - №2. - С. 53.

³ Див.: *Рейтц Г.В.* Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость //Современная психиатрия. -1912. - Том VI - С. 458.

⁴ Див.: *Рейтц Г.В.* Вказана праця.- С. 458; *Познышев С.В.* Основные начала науки уголовного права. Общая часть. - Изд-е 2-е, исправленное и доп.- М.: Издание АА *Карцева*, 1912. - С. 202; *Немировекій Э.Я.* Основные начала уголовного права. - Одесса: б/изд., 1916. - С. 257; *Трахтеров В.С.* Кримінальна

1889 р. містило Главу 3 «Про причини, що виключають або зменшують караність». У її § 4 передбачалося: «Якщо буде встановлено, що той, хто вчинив злочин не в повній мірі володів при цьому своїм розумом, хоча й не може вважатися неосудним згідно § 3, то він піддається відповідальності у загальному порядку, але із застосуванням до нього § 2 (відповідальність осіб від 15 років до 18 років. - 0.3.)»¹.

Найбільше поширення в кримінальному праві ХІХ століття одержало визначення зменшеної осудності, запропоноване німецьким вченим Калем. На його думку, «зменшена осудність є істотне ослаблення здатностей, що характеризують осудність, внаслідок тривалого хворобливого стану, тобто здатностей розуміти протиправність свого діяння або визначати свою волю згідно із цим розумінням»^{* 2}. Зменшена осудність, вважав він, підпадає під поняття обставин, які зменшують вину, охоплюючи «всі градації інтелекту та душевного укладу, які... лежать на довгій лінії розвитку між цілком непорушеною психікою та гранню, звідки починаються обставини § 51 (неосудність), що виключають вину»³. «Все, що збільшує або зменшує здатність людини вести вільно та усвідомлено, збільшує або зменшує також ступінь караності»⁴, - розвивав цю же думку Преус. Це ж положення Гішпель формулює так: «Осудження за діяння обґрунтовано повною мірою тоді, якщо особа виступає в своїх діях вільно від... внутрішніх гальм. Осуд зменшується в міру того, як ці гальма ростуть»⁵.

Навіть відсутність статті про зменшену осудність дозволяло німецьким криміналістам стверджувати, що для суду все таки існує поняття зменшеної осудності. Суддя запитував психіатра, чи не виявило обстеження психічного стану особи таких... недоліків, які могли б привернути увагу

відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багинського, 1930. - С. 156.

¹ Финляндское Уголовное уложение и относящиеся к нему узаконения. С предисл. *Н.Д. Сергиевского*. - СПб.: Изд. *Н.Д. Сергиевского*, 1907. - С. 26.

² Цит. по кн.: *Немировски Сі З-Я*. Основные начала уголовного права. - Одесса: б/изд., 1916. - С.

258.

³ Там само.

⁴ Цит. по: *Трахтеров В.С.* Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків, 1930." С. 159.

⁵ Там само. - С. 160.

кримінального правосуддя до підсудного. І своє право варіювати відповідальність суддя здійснював звичайно для пом'якшення покарання. Приклади з німецької доктрини і практики є, особливо, показовими. У Німеччині практикувалося застосування умовного осудження та пом'якшувальних обставин до зменшено осудних, визнання замість умислу необережності, замість особливо тяжкого умисного вбивства просто умисного. У літературі висловлювалися так само пропозиції пом'якшити покарання так, щоб судити злочин зменшено осудного, як провину ¹.

У російському законодавстві статті про зменшену осудність не було. Проте, обговорення проблеми обмеженої осудності не змусило себе довго чекати, і, починаючи з 80-х років ХІХ століття, у наукових колах Росії це питання породило цілий ряд дискусій. Так, в 1883 році спеціальною Сенатською комісією під головуванням сенатора Фріша був підготовлений проект нового Російського Кримінального Уложення, який обговорювався в юридичних наукових товариствах при Імператорських університетах. На одному із засідань товариства психіатрів виступив В.Х. Кандинський. Він зачитав свою «особливу думку» з питання про юридичний критерій неосудності, яка стала однією з основних теоретичних положень вітчизняної судової психіатрії. Зокрема він пропонував, що у законі необхідно вказати ступінь, з якою дія кожної причини (хвороби) повинна визнаватися обставиною, що знищує здатність до ставлення у вину. Ця ступінь розумового розладу визначається за виставленим у законі загальним критерієм неосудності, який представляє собою узагальнену характеристику, загальне визначення, яке за словами В.Х. Кандинського повинно сумістити в собі, як у фокусі, всі можливі конкретні випадки такого роду ². В.Х. Кандинський, визнаючи, що свобода дії може бути обмежена у різній мірі, вказував на можливість визнання тільки наявності або відсутності осудності ³.

¹ Там само. - С. 157.

² Див.: Морозов Г.В., Луц Д.Р., Фелинская Н.И. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1976. - С. 76.

³ Див.: Кандинский В.Х. К вопросу о невменяемости. - М.: Изд. Е.К. Кандинской, 1890. - С. 47.

Заперечуючи з деяких аспектів доповіді В.Х. Кандинського, І.Л. Мержеєвський, констатував різні мотиви суспільно небезпечних дій психічних хворих і притому не тільки явно патологічні, а й реально побутові, пов'язані з обставинами реального життя. Тому ним було висловлене побоювання, що психічно хворі, які вчинили суспільно небезпечні діяння поза прямим безпосереднім зв'язком із психопатологічними симптомами, можуть бути визнані осудними та предстати перед судом. Крім того, різна тяжкість психічних розладів повинна була, на його думку, вести до визнання зменшеної осудності, тому що не можна провести стосовно певних хворих різкої межі між осудністю та неосудністю¹.

Однак ця позиція одержала скептичну оцінку з боку багатьох російських психіатрів і юристів. В.Х. Кандинський підкреслив, що «з того, що існують різні ступені психічного розладу, зовсім не йдеться, що в законі повинні бути встановлені різні ступені осудності. Говорячи взагалі, без відношення до конкретного факту, який відбувся у певний момент часу, свобода дії може бути обмежена в різній мірі. Але в кожному окремому випадку логічно визнати тільки одне із двох: або наявність або відсутність здатності до осудження. Справді, тут нам доводиться вирішувати питання: чи могла людина у даному випадку утриматися від вчинення протизаконної справи, якби тільки захотіла або могла? Питання це повинно бути вирішене у ту або іншу сторону, у позитивному або негативному змісті, але ніяке середнє рішення тут неможливо»².

В.Х. Кандинський також відзначив, що зменшена осудність, «будучи неприпустимою теоретично, не принесла б ніякої користі й на практиці; у неї як у золоту середину стали б звалюватися без подальшого розбору всі скільки-небудь скрутні випадки сумнівного душевного стану злочинців. Якщо людина вчинила протизаконне діяння в стані, що із

¹ Див.: Морозов Г.В., Луц Д.Р., Фелинская Н.И. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1976. - С. 77.

² Див.: Кандинский В.Х. К вопросу о невменяемости. - М.: Изд. Е.К. Кандинской, 1890. - С. 47

правової точки зору повинне бути назване хворобливим, то однаково несправедливо змушувати його нести за це як повну кару, так і кару половинну»¹.

В.П. Сербський, який завжди виступав проти поняття зменшеної осудності, стверджував що воно розпливчато та невизначене, а тому неможливо «дати яку-небудь правильну мірку для застосування її на практиці»². Він вважав, що обставини, які впливають на «зменшення» осудності, можна враховувати при призначенні покарання, і тому поняття зменшеної осудності «є небезпечна нісенітниця», що буде лише зв'язувати суд³.

В.П. Сербський виступав проти популярних у той час в західноєвропейській психіатрії установок щодо дефективних злочинців, які відносилися до зменшено осудних. Вчення про «небезпечний стан», про який докладніше буде йти у підрозділі 1.3., приводило до пропозицій таких заходів, як ізоляція на невизначений строк, що було неприйнятно, особливо у зв'язку із клінічною невизначеністю ознак цієї дефективності. Саме тому В.П. Сербський протестував на II з'їзді вітчизняних психіатрів проти суміщення тюремного ув'язнення із лікуванням. Він же був один з перших прихильників введення психіатричного нагляду у тюрмах з метою видалення звідти психічно хворих⁴.

Погоджуючись із В.П. Сербським, В.С. Светлов у доповіді «Про зменшену осудність» III з'їзду вітчизняних психіатрів (1910 р.) вказував, що особи, які потребують психіатричного лікування, не можуть підлягати судовій карі, хоча б і пом'якшеній. Він також заперечував проти тюрем-лікарень для тих, кого прибічники соціологічної шкоди відносили до зменшено осудних⁵. Деякі лікарі заперечували поняття зменшеної осудності з тих мотивів, що «при

¹ Там само.

² Цит за кн.: *Морозов Г.В., Луц Д.Р., Фелинская Н.И.* Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии.-М.: Медицина, 1976. - С. 86.

³ *Сербский В.П.* Судебная психопатология. Вып.1. Законодательство о душевнобольных. - М.: Издание А.Л. Карцева, 1895. - С. 43-44; Він же. Законодательство о душевнобольных // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. - 1905. - Кн.5. - С. 786-787.

⁴ *Морозов Г.В., Луц Д.Р., Фелинская Н.И.* Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии.-М.: Медицина, 1976. - С. 87.

⁵ Там само.

душевних хворобах особа або осудна, або свідомість людини завжди порушена, тому що у цьому сутність душевних хвороб»¹.

Автори пояснювальної записки до проекту Кримінального Уложення 1903 року із приводу відсутності в проекті статті про зменшену осудність відзначили, що «комісія не знайшла зручним особливо вказувати в законі на такі стани, які тільки послабляють енергію розумової діяльності, не паралізуючи її, тобто не внесла особливих постанов про так звану зменшену осудність. Легкодумство і дурість, стан збудження, нервовий розлад, безсумнівно, може впливати на міру покарання, але у цьому своєму значенні вони поглинаються загальним поняттям причин, що викликають згідно ст. 45 (пом'якшення або заміна покарання. - 0.3.) полегкість до винного, але не мають нічого спільного з умовами осудності»².

Тільки непорозумінням можна пояснити той факт, що Каль відніс до законодавств, які передбачають зменшену осудність, також і Російське Кримінальне Уложення 1903 р. з посиланням на його ст. 39³. Він відзначав передбачений у статті термін «розумовий нерозвиток», але не враховував юридичний критерій неосудності, закріплений у цій же статті: «не могла розуміти властивостей і значення ним вчиняемого або керувати своїми вчинками»⁴.

Проведений аналіз законодавства і літератури ХІХ - початку ХХ сторіччя століття дозволяє зробити висновок про те, що незважаючи на нечітку визначеність критеріїв зменшеної осудності в законі, факт закріплення цього поняття в законодавстві ряду європейських країн свідчив про

¹ Шиллинг И.А. Преступление и душевное расстройство перед судом. Пер с нем. - СПб., 1884.-С. 109.

² Уголовное Уложение 1903 года. Объяснения к проекту редакционной комиссии. Том 1. Без наименования места и года изд-ва. - С. 327.

³ Про це див.: Трахтеров В.С. Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багинського, 1930. - С. 154.

⁴ Уголовное Уложение 22 марта 1903 года с мотивами, извлечениями из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Министерства юстиции в Государственный Союз и журналов - особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. Издание Н.С. Таганцева. - СПб.: Государственная Типография, 1904. - С. 69.

прогресивний розвиток вчення про суб'єкта злочину в науці кримінального права.

1.3. Вивчення проблеми обмеженої осудності кримінально-правовими школами

На зміст поняття осудності, в тому числі і обмеженої осудності, впливали різні кримінально-правові вчення. Кожна школа кримінального права давала поняттю осудності особливе визначення і зміст, пов'язуючи це питання із різними філософськими концепціями.

Класична школа кримінального права виникла наприкінці XVIII - початку XIX століття¹. Її основою стали, зокрема, філософські праці І. Канта і Г. Гегеля, які обґрунтовували кримінальну відповідальність і вину свободою волі².

Згідно з теорією І. Канта, кримінальна відповідальність і вина ґрунтується на свободі волі. Осудність - цей такий стан людини, коли вона має волю, при її відсутності особа визнається неосудною. Ставити в вину - значить визнати дану особу вільною причиною вчиненого нею злочину³. «Питання про наявність стану осудності, на думку І. Канта, є питанням психологічним. Суд не може сам вирішити питання чи був підсудний у момент вчинення злочину в стані божевілля або його рішення було прийнято в здоровому розумі, і повинен надати це питання на вирішення філософського факультету, як установи компетентній в психології, а не медичного факультету»⁴.

Найближчим послідовником І. Канта був І.-Г. Фіхте, який стверджував, що практична дія не може існувати без свободи волі, що є універсальною, родовою властивістю

¹ Див.: *Хавронюк М.І.* Історія кримінального права європейських країн: Монографія. - К.: Істина, 2006. - С. 153-157.

² Про це див.: *Фейнберг Ц.М.* Учение о вменяемости в различных школах уголовного права и в судебной психиатрии // Проблемы судебной психиатрии. - 1946. - Сб. 5. - С. 22.

³ Курс советского уголовного права. В 6-ти томах. Т.2. Часть общая. Преступление / Под ред. *Пионтковского АА.* - М.: Наука, 1970, с. 221

⁴ *Фейнберг Ц.М.* Учение о вменяемости в различных школах уголовного права и в судебной психиатрии // Проблемы судебной психиатрии. -1946. - Сб. 5. - С. 22.

людини, вказуючи, що особиста воля можлива лише у взаємодії з іншими особами та у цілому із суспільством¹.

Г. Гегель погоджується із вченням І. Канта та І.-Г. Фіхте про внутрішню єдність волі та свідомості². Особистість може бути визнана вільною лише в тому випадку, якщо вона діє усвідомлено та розумно. Г. Гегель розрізняє волю природну або безпосередню, сваволю та розумну волю. Особистість, по вченню Г. Гегеля, може бути визнана вільною лише в тому випадку, якщо вона усвідомила необхідність і діє розумно. Злочин може бути результатом або природної волі, або сваволі; розумна воля, що є принципом права, не може вести до злочину, тому що вона сама є усвідомленою загальною вільною волею, яка усвідомить незначність злочину й непорушність права. Із проблемою осудності при вчиненні злочину Г. Гегель пов'язує диференціацію природної волі та сваволі. Злочинець ніколи не піднімається вище свободи сваволі. Щодо ж неосудності Г. Гегель визначає обидві ознаки психологічного критерію - інтелектуальну (відсутність здатності мислення) та вольову (відсутність здатності вільно воліти), поряд з юридичним критерієм вказується й медичний критерій (ідіотія, душевна хвороба)³.

Викладені філософські постулати були сприйняті А. Фейербахом, який вказав на необхідність розрізняти об'єктивну та суб'єктивну підстави кримінальної відповідальності⁴. Він розробив кримінально-правову теорію, котра знайшла відображення в Баварському КК 1813 р. Головною заслугою Фейербаха є створення теоретичної основи для розробки таких інститутів кримінального права, як вина, замах, склад злочину, співучасть та ін. Саме він указав на необхідність розрізняти об'єктивну та суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності, а також на

¹ Цалін С.Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права. - Х.: Основа, 1998. - С. 158-159.

² Нерсесянц В.С. Філософія права: Учебник для вузов. - М.: Издательство НОРМА, 2001. - С. 499; Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Зайчківський та ін.; за заг. ред. М.В. Костецького, Б.Ф. Чміля. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - С. 141

³ Фейнберг Ц.М. Учение о вменяемости в различных школах уголовного права и в судебной психиатрии // Проблемы судебной психиатрии. -1946. - Сб. 5. - С.25-29.

⁴ Див.: Уголовное право. Сочинение доктора Павла Анзельма Фейербаха. - СПб.: В медицинской типографии, 1810. - 142 с.

розмежування умислу та необережності як основних форм вини, які у свою чергу діляться на різні види ¹. Найбільш яскравими представниками класичної школи були І. Бентам, М.С. Таганцев, М.Д. Сергеевський та ін. Ці вчені вважали, що людина має свободну волю. Якщо він вчиняє злочин, то це йому «ставиться в вину», і він заслуговує відплати у вигляді покарання, тому що саме від його волі залежало утриматися від вчинення цього злочину. Також указували, що у людини бувають такі стани, коли він свободою волі не володіє, і якщо в одному з них він вчинить суспільно небезпечне діяння, то останнє не можна йому «поставити в вину». Ці стани іменували неосудністю.

Класична школа кримінального права замість принципу фактичного або об'єктивного ставлення, коли умовою винності є лише факт заподіяння шкоди, обґрунтовує поняття осудності, як ознаки суб'єкта злочину ². Осудність визначалась як стан, коли людина володіє свідомістю і свободою волі, тобто здатністю вільно обирати заборонений або дозволений образ дій. Якщо цих елементів немає - людина визнається неосудною і, тому, не підлягає відповідальності ³. Питання про осудність стало наріжним каменем усієї побудови вчення про вину, тому що представники цієї школи вважали, що психічна і вольова сторона людської діяльності повинні займати основне місце у визначенні вини і осудності, а також покарання.

Сутність «зменшеної осудності» багатьма представниками класичної школи зводилася до формули: «зменшена осудність - зменшена вина - зменшене покарання». Наприклад, французький учений Тіссо, розглядаючи умови осудності, наводив перелік «умов, що позбавляють злочин винності, і умов, що пом'якшують покарання». У їх числі вказувалося на «стан здоров'я або

¹ См.: Курс уголовного права. Общая часть. Т. 2: Учение о наказании. Учебник для вузов. Под ред. *Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой*. - М.: Зерцало, 2002. - С. 443.

² Докладніше про це: *Иванов Л.О., Ильина Л.В.* Пути и судьбы отечественной криминологии. - М.: Наука, 1991. - С. 28-38.

³ Див.: *Тихенко С.И.* Невменяемость и вменяемость / С предисловием *Н.Н. Паше-Озерского*. - К.: Трест «Киев-Печать», 8-я типография, 1927. - С. 39-40.

хвороби розуму»¹. Німецький юрист Гаер, визнаючи головною умовою осудності - володіння особою психічною волею, відзначав, що якщо «психічна воля має ступені і якщо, отже, допускається перехід від повної волі до повної неволі, то зрозуміло, що законодавець не повинен ігнорувати цю обставину»². До числа станів, які впливають на осудність, що є підставою для пом'якшення покарання, автор відносив слабоумство³.

Вчення про зменшену осудність, як про стан, коли нормальна діяльність людини, внаслідок аномалій нервової діяльності, лише утруднюється, широко висвітлювалося у російській літературі⁴. В. Спасович писав: «повна неосудність усуває всяку думку про злочин кримінальний; ослаблена осудність, не знищуючи вини, здійснює тільки вплив на пом'якшення покарання. Оскільки нормальним станом людини є осудність, то слід розглянути причини і випадки неосудності. Ті ж самі причини, але у меншій мірі, служать і причинами, що зменшують осудність без її усунення»⁵.

Наприклад, Р. Гішпель, називаючи «потьмарення свідомості, хворобливе порушення душевної діяльності або недостатню розумову зрілість» - медичним критерієм неосудності, а відсутність «здатності керувати своїми діями і розуміти їх» - юридичним критерієм, визначав зменшену осудність як стан, якому властивий медичний критерій неосудності, а юридичний укладається в значному ослабленні зазначеної здатності особи⁶.

Однак не всі вчені класичної школи визнавали необхідність закріплення зменшеної осудності у

¹ Див.: Преступление и его вменяемость. Статья *Тиссо*. Перевод с французского, с предисловием *П.В. Полежаева* //Юрид. вестник. -1862. - Вмр. 26. - № 8. - С. 23, 31.

²Учебник уголовного права. Соч. проф. *Гавра*. Часть Общая. Перевод просмотренный профессором угод. права *А.М. Богдановским*. - Одесса: Издание А.Е. Кехрибарджи, 1873. - С. 18.

³ Див.: Там само.

⁴ Див.: *Слонимский ЛЗ*. Об условиях и пределах невменяемости //Журнал гражданского и уголовного права. -1878. - Кн.3. - С. 85; *Полежаев Н*. Граница уголовной ответственности душевно больных // Журнал юрид. общества при императорском С.-Петербургском ун-те. - 1896. - Кн.5. - С. 81; *Хейфлиц Ю.Я*. О неполной или так называемой уменьшенной вменяемости //Журнал министерства юстиции. -1905. - №2. - С. 53-61.

⁵ *Спасович В*. Учебник уголовного права. Том I (Выпуск первый). - СПб.: В типографии Иосафата Огрызко, 1863. -С. 118.

⁶ *Гиппель Р*. К определению понятия вменяемости //Журнал Министерства юстиции. - 1911. - №5. - Май.-С. 324.

кримінальному законі. Так, М.С. Таганцев, не заперечуючи, що осудність допускає досить різні відтінки, що змінюються як якісно, так і кількісно, вважав, що внесення в закон статті про зменшену осудність, яка обов'язково впливає на зменшення відповідальності, «зайве»¹.

Багато авторів відкидали поняття зменшеної осудності, стверджуючи, що немає середнього стану між осудністю і неосудністю, а зменшена осудність є все-таки осудністю². Л.С. Белогриц-Котляревський, розуміючи під осудністю «здатність людини бути відповідальною за свої вчинки» до поняття зменшеної осудності ставився негативно³.

Разом з тим, представники класичної школи кримінального права у всіх випадках виявлення психічних розладів у рамках осудності висловлювалися за обов'язкове або факультативне пом'якшення покарання⁴.

У 70 - 80-х роках ХІХ століття в кримінальному праві з'явився новий напрямок, названий антропологічним⁵. Його родоначальником вважається Ч. Ломброзо, який висунув у 1876 році біологічну концепцію злочину. Основна ідея зводилася до того, що існує вроджений тип кримінального злочинця, котрий представляє собою з антропологічної точки зору явище атавізму, а з погляду клінічної психіатрії - приховану форму епілепсії. Тому вчення про вину, засноване на свободі волі, відкидається. Замість нього пропонується вчення про соціальну небезпеку, а покарання замінюється заходами соціального захисту, які застосовуються відповідно до ступеня небезпеки даної особистості для суспільства⁶.

¹ Див.: *Таганцев Н.С.* Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн.1.: Учение о преступлении. -СПб.: Типография *М. Стасюлевича*, 1874. - С. 70-71; Він же. Русское уголовное право. Часть общая. Том 2: Лекции. -СПб.: Государственная типография, 1902. - С. 412-413.

² Див.: *Будзинский С.* Начала уголовного права. - Варшава, 1870. - С. 78; *Кистяковский А.Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть Общая. Второе исправленное и значительное дополненное издание. - К.: Тип. *И. и А.Давиденко* на Мало-Житомирской улице, в собств. доме, 1882. - С. 358.

³ Див.: *Белогриц-Котляревский Л.С.* Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части: Учебник. - Киев - Харьков: Южно-русское книгоиздательство *ФА Иогансона*, 1903. - С. 114.

⁴ Див., напр.: *Полежаев Н.* Граница уголовной ответственности душевно больных // Журнал юридического общества при императорском С.-Петербургском ун-те. -1896. - Кн.5. - С. 85.

⁵ Див.: *Хавронюк М.І.* Історія кримінального права європейських країн: Монографія. - К.: Істина, 2006. -С. 157-158.

⁶ Див.: *Ломброзо Ч.* Преступность и зпилепсия // Юрид. вестник. -1887. - №5. - С. 3-15.

Це вчення об'єднало багатьох учених - адже раз існує тип природженого злочинця, сутність якого становить постійну небезпеку для суспільства, то необхідно тільки розпізнавати таких осіб і застосовувати до них відповідні заходи соціального захисту, що полягали, зокрема, і в довічному ув'язненні, і проблема кримінальної репресії буде вирішена. Є.К. Краснушкін назвав це вчення «варварським набігом психіатрії на юриспруденцію»¹. «Це - спроба воскресити старе вчення Галя про локалізацію психічних здатностей у мозку, які розпізнаються по буграх черепа, а, з іншого боку, фізіогномічне вчення Лафатера, згідно з яким людина, яка володіє великою нижньою щелепою, що надає йому подібність із орангутангом, володіє й психічними властивостями останнього. Ефект антропологічної школи Ломброзо був разючий. Справа дійшла до того, що прокурори зайнялися виміром черепів, носів і т.д. і, як писав російський психіатр професор В.П. Сербський, «із прокурорською неблаганністю стали вимагати навіть для завідомо душевнохворих страти або посилення в країну людоджерів, тому що соціальний захист суспільства вимагає загибелі незручних для нього членів»².

Біологічна теорія злочинності, створена антропологічною школою, вводячи фаталізм у пояснення поведінки особистості, повністю ігнорувала активну роль людської свідомості і волі. Репресія виступає як санкція механічного знешкодження осіб, небезпечних для суспільства. З цього погляду злочинна дія є тільки симптомом, а не підставою караності. Вирішального значення набуває питання не про осудність і вину, а про те, до якої категорії злочинців повинна бути віднесена особа, яка вчинила правопорушення, тому що заходи соціального захисту застосовуються відповідно до типу злочинця.

Послідовник Ч. Ломброзо Е. Феррі, розуміючи злочин, як явище природне, обґрунтовував свою теорію соціальної відповідальності, яку він протиставив вченню про вину.

¹ Краснушкін Е.К. Судебно-психиатрические очерки.-М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1926. -С.12-13.

² Там само.

Свобода волі у нього заперечується, адже воля та свідомість людини неспроможні прийняти інше рішення, ніж те, яке було прийнято в результаті природної закономірності. «Усяке діяння, вчинене людиною, - писав Е. Феррі, - є неминучим наслідком її індивідуальних особливостей, ... ядро осудності лежить у її фізичному змісті: кожній людині ставлять в вину те діяння, яке він фізично скоїв»¹. Таким чином, Е. Феррі в основу своєї теорії «соціальної відповідальності» кладе фізичну осудність, що, на його думку, цілком достатньо для встановлення кримінальної відповідальності. Місце вини займає «шкода», місце покарання - оборонні заходи, заходи соціального захисту. Е. Феррі відкинув поняття осудності, як позбавлене змісту, і задовольнився принципом «соціальної відповідальності», на підставі якої кожний несе відповідальність перед суспільством за свій вчинок, байдуже - чи вчинений він винно або безвинно. «Не волею та не розумом» винуватця повинна визначатися караність за злочини, а тільки результатом вчиненого». Людина відповідає за вчинене нею протиправне діяння винятково тому, що він живе в суспільстві.

Стверджуючи, що між злочином і божевіллям існує часта і глибока аналогія, він не визнавав ніякої різниці між осудними і неосудними. Свою теорію Феррі назвав теорією «об'єктивної відповідальності», яка принципово однакова як для осіб осудних, так і для неосудних, тобто, немає різниці у заходах репресії, які застосовуються до злочинців осудних або неосудних². Пом'якшення відповідальності при зменшеній осудності, на думку Е. Феррі, «абсурдно і з практичної сторони небезпечно». Він же обговорював питання про страту природжених злочинців і душевнохворих, які являють постійну небезпеку для суспільства³.

А. Амон категорично заперечував проти поняття зменшеної осудності, вважаючи, що між повною осудністю та повною неосудністю немає нічого середнього. Стан свідомості

¹ Ферри Э. Уголовная социология. Часть 2. - СПб.: Бизд., 1910. - С. 20.

² Там само. - С. 3.

³ Там само. - С. 386-404.

дійсно реально існує, вона служить вираженням особливого роду буття суб'єкта, поза всяких відносин до себе подібних. Це якість, яка властива всім людям, не є продуктом людської уяви, як осудність. Вона (осудність) є чисто соціальне відношення, котре не має реального буття. Вона існує тільки в розумі людей, які її і придумали»¹.

А. Амон заперечував зменшену осудність з тих мотивів, що осудність є плід людської фантазії, який використовується для вирішення питання про застосування кримінальної репресії, і оскільки у цьому сенсі поняття зменшеної осудності ідеї правосуддя служити не може, воно безглузде².

Але прихильників цієї теорії спостигло розчарування - чим більше проводилося досліджень, тим більш невизначені і розпливчасті ставали типові риси природженого злочинця, визначені Ч. Ломброзо³. Один основний тип розпався на низку окремих типів. Крім природжених злочинців були виділені групи злочинців випадкових, а поруч із невинуватими - особи, що цілком піддаються соціальному пристосуванню⁴.

Аналізуючи методологічні корені антропологічної школи, дослідники доходять висновку, що антропологі, вважаючи злочин результатом біологічної конституції та особливостей даного правопорушника, стояли на позиціях вульгарно-матеріалістичної методології⁵. Біологічна теорія злочинності, створена антропологічною школою, вводячи

¹ Там само. - С. 181.

² Амон А. Детерминизм и вменяемость. - С.Пб.: Типо-Литография «Евг. Тиле преemn.», 1905. - С.181.

³ Про це див.: *Оришанский ИТ.* Судебная психопатология для врачей и юристов. - С.Пб.: Изд-во журнале «Современная медицина и Гигиена». - 4.1. Общая, 1900. - С. 162-168; *Ашаффенбург Г.* Преступление и борьба с ним. - Одесса: Издание *Вл. Распопова*, 1906. - 242 с.; *Дриль ДА.* Учение о преступности и мерах борьбы с нею. - С.Пб.: Шиповник, 1912. - 568 с.; *Ошеревич В.* К постановив вопроса о методологических основах антропологической школы уголовного права // Проблемы уголовной политики. -1937. - Вил. 3. - С.121-141.

⁴ Див.: *Станкевич В.* Борьба с опасным состоянием, как основная задача нового уголовного права // Новые идеи в правоведении / Под ред. *Петражицкого Л.И.* - С.Пб.: Образование. - 1914. - Сб. 1.: Цели наказания. - С. 96.

⁵ *Ошеревич В.* К постановив вопроса о методологических основах антропологической школы уголовного права // Проблемы уголовной политики.-1937.-Вип.3.-С.121-141; *М.І. Бажанов* в кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак. / *М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.Л. Борисов* та ін. За ред. *М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Л. Тація.* — Київ - Харків: Юрінком Інтер - Право, 2001.- С. 401.

фаталізм у пояснення поведінки особистості, повністю ігнорує активну роль людської свідомості та волі. Репресія виступає як санкція механічного знешкодження осіб, небезпечних для суспільства. Із цього погляду злочинна дія є тільки симптомом, а не підставою караності. Вирішального значення набуває питання не про осудність, а про те, до якої категорії злочинців повинна бути віднесена особа, яка вчинила правопорушення, тому що заходи соціальної оборони застосовуються відповідно до типу злочинця.

На початку 80-х років XIX століття на зміну кримінально-антропологічній школі з'явилася школа соціологічна¹. До цього часу набув поширення позитивізм — філософська течія, яка виходить не з метафізичних поглядів, а покладає в основу позитивні факти, які повинні пізнаватися за допомогою їх опису, реєстрації².

Саме позитивізм Конта та Спенсера є філософською основою соціологічної школи³. Позитивісти відмовилися від філософського обґрунтування як детермінізму, так і індетермінізму, вважаючи, що вирішити ці проблеми значило б дати пояснення кінцевим джерелам усього суцього, що не може бути збагнено людською свідомістю. По Конту «ми можемо дійсно знати тільки різні взаємні зв'язки, не будучи ніколи в стані проникнути в таємницю їхнього утворення»⁴.

Соціологічна школа принципово заперечує вину, як підставу кримінальної відповідальності. Ф. фон Лист — головний представник соціологічної школи в Німеччині стверджує, що правосуддя при застосуванні кримінальної репресії повинне керуватися не виною особи, а його суспільно небезпечним станом, покарання повинне бути замінене заходами соціального захисту.

¹ Див.: *Хавронюк МІ*. Історія кримінального права європейських країн: Монографія, - К.: Істина, 2006. - С. 159-163.

² Див.: *Філософія права: Навч. посіб.* / *О.О. Бандура, СЛ. Бублик, М.Л. Зайчківський* та ін.; За заг. ред. *М.В. Костецького, Б.Ф. Чміля*. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - С. 80; *Циппеліус Р.* Філософія права: Підручник: Пер. з нім. - К.: Тандем, 2003. - С. 19.

³ *М.І. Бажанов* в кн.: *Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і фак.* / *М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов* та ін. За ред. *М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Л. Тація*. - Київ - Харків: Юрінком Інтер - Право, 2001. - С. 404; *Циппеліус Р.* Філософія права: Підручник: Пер. з нім.-К.: Тандем, 2003. - С. 19.

⁴ Філософія права: Навч. посіб. / *О.О. Бандура, СЛ. Бублик, М.Л. Зайчківський* та ін.; За заг. ред. *М.В. Костецького, Б.Ф. Чміля*. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - С. 80

Щодо осудності Лист дійшов наступних висновків: 1) Загально визнаних критеріїв осудності не знайдено. 2) Такого критерію не може існувати не може існувати, так як незліченна кількість перехідних форм віддаляють душевне здоров'я від душевної хвороби. 3) Такий критерій і не потрібен, у разі залишення різкого протиставлення понять «покарання» та «захід суспільної небезпеки». Поняття «вини» та «спокути» вважав Лист «можуть далі існувати у творіннях наших поетів, вони не можуть витримати строгої критики чисто наукового мислення, разом з цим поняття покарання замінюється поняттями лікування, покращення та видалення в цілях загальної безпеки. Протилежність між поняттями «злочин» та «душевна хвороба» зникне и, разом з нею нееластичне застосування юридичного поняття кримінальної відповідальності»¹.

Підтримав Листа голландський криміналіст Ван-Гамель, стверджуючи, що з кримінального права повинні бути викинуті такі поняття, як «злочин», «вина» і «покарання»².

Соціологічна школа принципово заперечує поняття вини. Адольф Принс та інші представники цієї школи, визнаючи обумовленість людської поведінки, вважали що необхідно зберегти теорію свободи волі як передумови кримінальної відповідальності. Хоча він і визнав обумовленість людської поведінки, але вважав її неповною, і визнав, що в певних межах людська воля залишається все-таки недетермінованою, вільною. Він указував, що кримінальне право може мати місце тільки при наявності визнання відносної свободи волі, тому що раз людина вирішує вчинити злочинну дію, виходить, вона володіє відносною свободою волею. Це і є підставою для кримінальної відповідальності³.

В основу застосування репресії А. Принс кладе теорію небезпечного стану особистості, що повинна стати

¹ Цит. по кн.: *Рейтц Г.В.* Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. - 1912. - Том VI. - С. 448-449.

² Див. про це: *Фейнберг Ц.М.* Учение о вменяемости в различных школах уголовного права в судебной психиатрии / Проблемы судебной психиатрии. - 1946. - Сб. 5. - С. 59, 60.

³ Див.: *Принс А.* Защита общества и преобразование уголовного права.-М.: Книгоиздательство торг. дома "В.И. Знаменский и К", 1912. - С. 31.

передумовою застосування заходів соціального захисту. На його думку, суть теорії небезпечного стану в тому, що «вчинене діяння, взяте окремо, може бути не менш небезпечно, ніж той, хто його вчинив. ...для вибору доцільних заходів слід звертати більше уваги на постійний стан індивіда, ніж на скоєний вчинок»¹.

Пропозиція А. Принса розглядати соціальну небезпеку особистості, як передумову репресії, приводить його до висновку, що потрібно застосовувати заходи соціального захисту вже тоді, коли є припущення, що дана особа перебуває в небезпечному стані та може вчинити злочин. На думку криміналіста, можна говорити про наявність небезпечного стану у осіб, схильних до лії, у рецидивістів, розумово відсталих, дефективних і т.п.

Указуючи на те, що визнання принципів класичної школи щодо кримінальної відповідальності означає зневагу захистом суспільства, А. Принс вважав, що головна причина спостережуваних утруднень полягає у тому, що «осудність і винність являють собою корінь караності; ідея покарання нерозривно пов'язана з ідеєю ставлення в вину та вини; неповна осудність тягне пом'якшення покарання; повна неосудність - скасування покарання ... все, розміщене поза межами осудності та вини, може залишитися невідомим кримінальним суддям і, отже, бути за межами судового захисту. Але ці положення помилкові»². Захист суспільства не може бути забезпечений, якщо кримінальне правосуддя карає винятково нормальних злочинців, а душевнохворих поміщають у лікарні і тривалість їх перебування там залежить від лікаря. Вважаючи, що психічнохворі, які вчинили злочин, зберігають завжди ознаки небезпечного стану, А. Принс вимагав, щоб час тримання душевнохворих у психіатричних лікарнях залежав тільки від «представників права».

Якщо у класичної школи була ідея відплати за вчинене зло, то соціологічна школа базується на охороні суспільства від небезпечних суб'єктивних властивостей злочинця, що

¹ Там само. • С. 31, 71, 72.

² Там само. • С. 68.

знайшли своє вираження в злочині. Замість об'єктивної тяжкості злочину на перший план висуваються суб'єктивні властивості злочинця. Соціологи поставили перед собою завдання досліджувати внутрішню сторону злочину, не обмежуючись виною, а, опускаючись через поняття мотиву до поняття характеру, і відповідно до вивчених причин злочину, які сховані, на їх думку, в особистості злочинця, визначити необхідні заходи суспільного виховання, пристосування або захисту.

Основне місце у вченні соціологічної школи займає теорія «небезпечного стану» особистості. Він визначався, як стан особи, на підставі якого можна побоюватися, що особа вчинить злочин. Як поняттю «злочину» відповідає поняття «покарання», так вченню про «небезпечний стан» властиве поняття «заходів соціального захисту», що застосовуються до осіб, які носять у собі загрозу громадському порядку ¹. Відзначалося, що припущення небезпечного стану для «нормального первинного» злочинця буде рідким явищем. Воно властиве психічно неповноцінним людям, а психічні розлади, у свою чергу, рецидивістам. Щодо психічно хворих злочинців, то вони, за цією теорією, завжди зберігають ознаки небезпечного стану, і застосування до них заходів захисту суспільства не може мати сумнівів ². У представників соціологічної школи питання про вину замінюються вивченням стану особистості, як тривалого явища, що визначає не тільки минуле і сьогодення, а й майбутнє ³.

Що стосується ознак небезпечного стану, що зустрічається у трьох класів злочинців: нормальних, дефектних і душевнохворих, то А. Принс відзначав, що припущення небезпечного стану у нормального первинного злочинця буде рідким явищем. Воно часто спостерігається у психічно дефектних, а дефектність у рецидивістів, однак стан дефектного злочинця буде небезпечним лише тоді, коли небезпечна властивість злочинності поєднується з

¹ Див.: *Станкевич В.* Борьба с опасным состоянием, как основная задача нового уголовного права // Новые идеи в правоведении / Под ред. *Петражицкого Л.И.* - СПб.: Образование. - 1914. - Сб. 1.: Цели наказаний. - С. 99.

² Там само. -С. 114-121.

³ Тамсамо. -С.125.

небезпечним родом дефектності. Що стосується душевнохворих злочинців, то вони завжди зберігають ознаки небезпечного стану і застосування до них заходів захисту суспільства не може мати сумнівів ¹.

Сутність цих заходів визначається розмаїтістю причин небезпечного стану. Якщо цією причиною є хвороба, то відповідним заходом соціального захисту є лікування та догляд; якщо це недолік у вихованні - кращим заходом охорони є школа. Якщо ж причини не піддаються впливу та усуненню, і злочинця не можна не вилікувати, не виховати, не виправити, то такі заходи повинні бути спрямовані винятково на безпосередню охорону суспільства - на механічне паралізування сил, які загрожують посяганнями шляхом нагляду або триманням під вартою.

Серед заходів, які викликані небезпечним станом, розрізняють дві групи; спрямовані на усунення самих причин небезпечного стану - заходи, які Лист називає такими, що пристосовують (лікування, виховання, виправлення), і заходи, спрямовані винятково проти наслідків небезпечного стану, - заходи попередження (тримання під варту, висилка, нагляд) ².

Так, наприклад, Проект КК Німеччини 1925 року містив у собі систему так названих «заходів соціального захисту» або «заходів безпеки», визнаних принципово-відмінними від покарань. Особа, що скоїла зовні злочинне діяння, перебуваючи в стані неосудності, хоча й визнається кримінально-некараним, проте, підлягає заходам соціального захисту; застосовуються вони по рішенням суду та виконуються в примусовому порядку, але покаранням не вважаються. Розходження між покаранням і заходами безпеки пов'язується при їхньому застосуванні в тому, що той або інший захід безпеки не пов'язаний з певним складом злочину та вибір його залежить переважно від того, що уявляє із себе суб'єкт діяння. Що ж стосується покарання, то

¹ Тамсамо. - С.114-121.

² Тамсамо. -С.100,101.

його рід та розмір у значній мірі, залежить від вчиненого діяння і, зокрема, від санкцій статей Особливої частини ¹.

Питання про те, що думав, представляв і бажав злочинець під час вчинення злочину втратило у соціологів колишнє значення, а питання про вину замінюється питаннями про злочинну особистість, її характер, поведінку до і після злочину. Вина не служить єдиною характеристикою винного, вона підкоряється іншому поняттю: стану особистості, як тривалому явищу, що визначає не тільки минуле і сьогодення, але й майбутнє ².

Об'єктом раціонального покарання стає не окремий злочин, а сам злочинець, його антисоціальні інстинкти та характер. При призначенні покарання необхідно було керуватися психологічним поділом злочинців: випадкові повинні бути усунені; звичні, що підлягають виправленню - виправлені; звичні, що не підлягають виправленню - знешкоджені.

Вчення соціологічної школи про заміну поняття вини та осудності теорією небезпечного стану, про застосування поряд з покаранням доцільних заходів соціального захисту, про скасування строків покарання - знайшло своє відбиття в поглядах цілого ряду психіатрів. Показові роботи Е. Крепеліна, котрий в оцінці осудності виходив із критерію доцільності: хто б не вчинив злочин - душевнохворий або здоровий, осудний або неосудний, - важливо тільки відгородити суспільство від цього злочинця, а чи буде він перебувати у в'язниці або в психіатричній лікарні - це особливого значення не має ³.

Він же вказував, що «необхідно точно визначити та вивчити всі категорії індивідів, які можуть зашкодити суспільству; покарання повинні застосовуватися згідно з індивідуальними якостями злочинця та повинні прагнути до його виправлення або знешкодження; коли стане необхідним,

¹ Тихенко С.Л. Невменяемость и вменяемость. С предисловием И.И. Паше-Озерского, - К.: Трест "Киев-Печать", 8-я типография, 1927. - С. 30.

² Див.: Станкевич В. Борьба с опасным состоянием, как основная задача нового уголовного права//Новые идеи в правоведении-СПб: Образование, 1914. - Сб.1.: Цели наказаний. - С.125.

³ Див. про це: Фейнберг ЦМ. Учение о вменяемости в различных школах уголовного права и в судебной психиатрии / Проблемы судебной психиатрии. - 1946. - Сб. 5. - С.66-68.

суспільству необхідно захиститися позбавленням волі злочинця на весь час, який він може бути небезпечним; поняття «розмір покарання» повинно зникнути, так як і поняття «осудності», воно буде замінено поняттям «соціальної осудності», при цих умовах судовими експертами буде вирішуватися питання не про звільнення злочинця від покарання, а про подальше позбавлення волі небезпечних суб'єктів»¹. Позицію Крепеліна підтримали такі психіатричні авторитети, як Ашафенбург, Форель та Бенедикт².

Критикуючи прихильників зменшеної осудності, С.В. Познішев вказував, що в основі ідеї зменшеної осудності лежить змішання понять осудності та винності, осудності та відповідальності. Зменшеної осудності не може бути, вважав він, оскільки між станом осудності та неосудності немає нічого посереднього. Якщо у особи є всі здатності, які обіймаються поняттям осудності, хоча б і в слабко розвиненому стані, він осудний, якщо відсутній хоча б один з елементів осудності — він неосудний³. Тому, якщо зовсім відмовитися від ідеї відплати щодо суб'єктів з ослабленою психікою, неврівноважених людей і дегенератів, то «з погляду попередження злочинів для безумовного пом'якшення або зменшення їм покарання навряд чи можна знайти підставу. У цьому випадку було б правильно говорити про трохи іншу (але не більш м'яку) відповідальність, про особливий тюремний режим для цих суб'єктів, про виділення їх із числа інших арештантів в особливу групу й т.п., але зовсім не про зменшену осудність або обов'язкове пом'якшення для них покарання»⁴.

У 1889 році представники соціологічної школи кримінального права організували Міжнародний союз криміналістів, який проіснував до Першої світової війни і

¹ Цит. по кн.: *Рейтц Г.В.* Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. - 1912. - Том VI. - С. 449.

² Там само.

³ *Познышев С.Л.* Основные начала уголовного права. - Общая часть уголовного права.: Мовографія. - Изд-е 1-е. - М.: Издание А.А. Карцева, 1907. - С. 190.

⁴ *Познышев С.В.* Основные начала науки уголовного права. Общая часть. - М., 1912. - С. 199-200.

провів до 1915 року дванадцять своїх з'їздів. Для участі в роботі запрошувалися представники різних шкіл кримінального права. На цих з'їздах обговорювалися різні проблеми, у тому числі й вчення про небезпечний стан особистості, іноді самостійно, а частіше із прив'язкою до питання про зменшену осудність.

Оскільки, завдяки дослідженням в галузі психіатрії науковцями був виділений цілий ряд психічних розладів, які не відносилися до медичного критерію неосудності, то виникло питання адекватного законодавчого вирішення. Так, в 1869 році питання про виділення таких форм «неповної» осудності в особливу форму був предметом суперечки між лікарями і юристами із приводу підготовки Німецького Кримінального Кодексу. Особливе значення мали доповіді професора Жолі на психіатричному з'їзді у Франкфурті в 1887 році та професора Аркуша на конгресі психіатрів у Мюнхені в 1896 році, де були розвинені погляди про схоластичність поняття осудності, що допускає ряд ступенів. Ця промова викликала живу полеміку в Німеччині, в результаті якої традиційне поняття про осудність похитнулося й у середовищі юристів. В 1898 році з'їзд судових психіатрів у Дрездені виніс резолюцію про необхідність визнання особливої категорії психічно неповноцінних осіб, до яких, крім заходів репресії, слід застосовувати лікарські заходи та заходи безпеки, у визначенні яких є компетентним суддя. Під впливом цієї резолюції питання про зменшену осудність було поставлено на обговорення німецькою групою Союзу криміналістів¹.

Професор Аркуш разом з директором притулку для божевільних у Бремені Дельбрюком виступив доповідачем по цьому питанню на з'їзді групи в Дрездені в 1903 році. Проекти обох доповідей зводилися до принципової необхідності визнання особливої групи зменшено осудних осіб. Висловлювалась позиція, що цих осіб необхідно присуджувати до менш суворого покарання, до якого слід приєднувати особливі заходи безпеки. Дельбрюк у своїх

¹ Див.: *Орианский И.Г.* Судебная психопатология для врачей и юристов. Ч. I. - СПб., 1900. - С. 159-160.

поглядах наближався більше до системи повної кримінальної безвідповідальності зменшено осудних. У заключній резолюції визнавалося, що в законі слід визнати окремо категорію зменшено осудних, які повинні підлягати більше м'якому покаранню, котре повинне відбуватися в особливих установах, із дотриманням медичних вимог. У випадку небезпеки такої особи, засвідченої експертами, кримінальний суддя повинен доручити його охорону лікарні під спостереженням адміністративної влади. При цьому, якщо засуджений підлягає покаранню, то перебування його в лікарні починається тільки після відбування покарання або в іншому випадку перебування в лікарні отримує репресивний режим. Перебування в лікарні триває поки того вимагає громадський спокій, а звільнення з неї можливо тільки за рішенням судді після заслуховування експертів. Установи для зменшено осудних повинні бути влаштовані відповідно до резолюції окремо від установ для божевільних, епілептиків і алкоголіків. Крім того, Дрезденський з'їзд обрав комісію для більш ретельної розробки питання до наступного з'їзду та доручив їй зібрати матеріал літературного характеру з питання про відповідальність і режим зменшено осудних. Комісія виконала своє завдання і в 1904 році за редакцією Готтшалка, була видана книга "Materialien über verminderte Zurechnungsfähigkeit", у якій у систематичному виді була зібрана вся література про зменшену осудність.

На наступному з'їзді в Штуттгарті в 1904 році доповідачем комісії Аркушем, був представлений розроблений проект, трохи доповнений на з'їзді, але по суті не змінений. Доповідь містила компроміс: зменшено осудні повинні підлягати більше м'якому покаранню та, разом з тим, заходам безпеки. Відмінністю Штуттгартської резолюції стало визнання необхідності застосування заходів безпеки й щодо осіб, які ще не вчинили злочин, однак, внаслідок часткової або повної відсутності осудності становлять суспільну небезпеку.

Інше ставлення до цього питання виявилось в Паризькій групі Союзу (Sodete Generale de Prisons), у якій питання обговорювалося в 1905 році, при участі в дебатах

членів центрального комітету Міжнародного Союзу криміналістів. Погляди німецьких юристів на можливість застосування покарання та заходів безпеки щодо зменшено осудних осіб був визнаний компромісом. На думку французьких юристів, ці особи повинні направлятися не до кримінального судді, а до психіатра.

На Гамбурзькому з'їзді 1905 року спочатку передбачалося обмежитися тільки повідомленням по питанню про зменшену осудність, але потім, внаслідок розбіжностей між французькими та німецькими юристами було вирішено це питання обговорити. Воно зайняло центральне місце на з'їзді, по якому висловилися більше двадцяти ораторів. Так, Аркуш запропонував установлювати для психічно неповноцінних осіб, у випадку їх небезпеки, незалежно від вчинення ними злочину, заходів безпеки. Ван-гамель приєднався до цієї думки, і вважав, що стосовно цих осіб мова повинна йти «вже не про покарання, а лікарський вплив, поняття осудності необхідно усунути, а вчинення злочину не є необхідною передумовою застосування заходів безпеки - досить однієї небезпеки» \ Підтримали цю точку зору Торп, Енгелен та ін. А Каль відзначив, що в понятті «зменшеної осудності ... знаходимо поєднання принципів справедливості та доцільності; справедливості - тому, що можна брати до уваги різні відтінки винності; доцільності - тому, що поширення дії заходів безпеки створює для суспільства більший захист».

Ван-гамель пішов ще далі, у запалі полеміки, без стиснення назвавши це питання Рубиконом для старих принципів кримінального права: «З визнанням зменшеної осудності ми повинні відмовитися від багатьох понять кримінального права. У сучасному кримінальному праві відокремилися дві точки зору: практична та теоретична. Я рішуче рекомендую зупинитися на першій, тому що я супротивник компромісів, але лише в науці, а не в законодавстві. У науці ж треба без оглядки перейти Рубикон, який веде від абстрактного права до практичного ¹.

¹ Цит по кн.: Люблинский П.И. Международные съезды по вопросам уголовного права за десять лет (1905 • 1915 гг.). -Петроград: Сенатская типография, 1915. - С. 26.

Кримінальна наука оперує трьома головними поняттями: 1) осудністю; 2) злочином; 3) покаранням. Наше питання не про осудність, а про психічну недостатність. Правда, ми виросли на поняттях і часто невірно називаємо зменшеною осудністю ту злочинну схильність до вчинення злочинних діянь, яку має винний; але це поняття чисто психологічне, а не юридичне. Далі, у нашому питанні не доводиться говорити й про покарання: мова йде лише про лікарську відплату. Нарешті, якщо ми доведемо, що тут неможливо застосувати поняття злочину, то цим самим покажемо, що юристові тут робити нема чого, тут єдине місце лікареві»¹.

Як видно із цитати, подібна концепція «лікарської відплати» усувала поняття осудності, а у підсумку, вчинення злочину не було необхідною передумовою застосування примусових медичних заходів: досить однієї небезпеки.

Таким чином, питання про зменшену осудність було пов'язано з питанням про небезпечний стан, що було для соціологів-криміналістів того періоду центральним в області кримінальної політики. Саме в цьому плані пізніше йшло обговорення проблеми зменшеної осудності й на Брюссельському (1910 р.), і на Копенгагенському (1913 р.) з'їздах Міжнародного союзу криміналістів. Так, на Брюссельському конгресі Міжнародного союзу криміналістів в 1910 р. за пропозицією Гарсона, за підтримкою Аркуша, розглянуте питання про небезпечний стан та низку ряд спеціальних питань щодо категорії небезпечних злочинців: а) небезпечних рецидивістів; б) жебраків та бродяг; в) психічно дефективних; г) злочинців-алкоголіків².

Представники соціологічної школи наполягали на визнанні особливої групи злочинців - зменшено осудних. На їх думку, цим особам необхідно призначати пом'якшене покарання, до якого слід приєднувати особливі заходи безпеки - перебування в лікарні, яке повинне тривати до зникнення їх соціальної небезпеки. Пропонувалося застосовувати до них невизначені вироки. У підсумку, вчення зменшеної осудності в рамках теорії небезпечного стану

¹ Там само.- С. 60, 73-93.

² Там само. - С.111.

губило свій первісний зміст, тому що психічна неповноцінність, розглянута як схильність до вчинення злочинів, на думку представників соціологічної школи, вимагала тільки одного: захистити суспільство від подібних осіб. А оскільки психічна неповноцінність сама по собі вже є підставою для визнання «небезпечного стану», то вчинення злочину вже не обов'язково повинно бути юридичною основою кримінальної відповідальності¹. І логічно цілком обґрунтовано, на їхню думку, висувалася вимога - вивчити групу психічних розладів, виявити їх наявність у певних осіб (незалежно, злочинці вони чи ні), і, визнавши їх соціально небезпечними, тобто схильними до вчинення злочинів, піддати їх заходам медичного впливу до лікування хвороби - детермінатора злочину.

Якоюсь мірою цей погляд розвивав Е.Я. Немировський, розглядаючи зменшену осудність як психічну дефективність. Він вказував, що «цей психічний стан уявляє собою як би перехідний щабель від психічної рівноваги до душевного розладу, від осудності до неосудності»². Учений пропонував поміщати зменшено осудних до особливих закладів, з режимом, відмінним від в'язниць і більш відповідним їх психічному стану, але не співпадаючих із психічною лікарнею. Встановлення строку утримання не визнавалося автором доцільним через особливий стан небезпеки цих осіб³.

Очевидно, що саме це положення соціологічної школи зблизило її з поглядами антропологічної школи, на що звернув увагу А.А. Герцензон: «Межа, що відокремлює криміналістів-соціологів і криміналістів-антропологів, в остаточному підсумку, виявилася дуже умовною, тому що перші, хоча й надавали соціальним факторам злочинності певне значення, але й не заперечували вплив біологічних факторів; другі ж, приділяючи основну увагу біологічним

¹ Див.: Люблинський П.И. Международные съезды по вопросам уголовного права за десять лет (1905-1915 гг.). - Петроград: Сенатская типография, 1915. - С. 23-26, 56-61, 355-357.

² Немировский Э.Я. Основные начала уголовного права. - Одесса: б/изд., 1916. - С. 256.

³ Там само. - С. 260 - 262.

факторам, не заперечували істотного впливу факторів соціальних»¹.

Слід також зазначити, що саме через концепцію «небезпечного стану» у подібній її постановці згодом вся школа соціологічного напрямку стала найбільш уразливою для критики з боку опонентів.

Так, відомий російський криміналіст-соціолог І.Я. Фойницький негативно оцінив вищевикладені пропозиції, підкреслюючи, що заперечення осудності приведе до заперечення покарання, до різних варіантів лікування злочинців, що, по суті укладається «у повному поглинанні особистості злочинця державним абсолютизмом; одні рекомендують довічний секвестр, інші - хоча строковий, але без визначення самого строку, який замінюється умовою повного настання потрібних результатів для держави»². Слід сказати, що І.Я. Фойницький, хоча й не вважав злочин підставою кримінальної відповідальності, а бачив у ньому лише привід для цього, проте не заперечував значення осудності та неосудності. Розглядаючи проблему зменшеної осудності, він вважав її лише «невдало позначеною легальною пом'якшувальною обставиною»³.

Російська група Міжнародного союзу криміналістів (П.І. Люблінський, М.Н. Гернет, А.Н. Трайнін) також виступала проти ідей «небезпечного стану». Торкаючись питання про зменшену осудність, П.І. Люблінський зі своєї сторони відмітив: «Появу особливої категорії осіб зменшено осудних навряд чи може бути визнано відкриттям особливої категорії злочинних діячів, що раніше не існувала або невідомої, відкриттям нового зрєсієз сгїтіпаїіз, - воно продукт у більшій і більшій спеціалізації заходів карального впливу, що викликана необхідністю більшої успішності спеціального попередження. Поряд з виділенням категорії небезпечних

¹ Про це докладніше: Герцензон А.А. Уголовное право. Часть общая. - М.: РИО ВЮА, 1948. - С. 59.

² Див.: Фойницький І.Я. Учение о наказании в связи с тюремноедеянием: Монография. - СПб.: Типография Министерства путей сообщения. 1889. - С. 35-40.

³ Фойницький І.Я. Уголовное уложение северно-германского союза и его литература // На досуге. Сборник юридических статей и исследований. Т.1. - СПб.: Типография ММ. Стасюлевича, 1898. - С. 40.

власною злою волею рецидивістів виділяється й категорія осіб, що виявляють злочинні схильності під впливом тих або інших органічних (спеціально нервових) аномальностей, щодо яких значну допомогу кримінальному правосуддю міг би надати медичний вплив. У наше нервово століття така категорія виявляє прагнення до все більшого й більшого розширення, і тому з метою загально-попереджувальних деякі вважають за доцільне зберегти також і репресію; тобто крім лікарського впливу, і запобігливо вплинути на осіб подібної категорії кримінальною загрозою»¹.

Послідовне проведення прихильниками соціологічної школи теорії «небезпечного стану» і ототожнення покарання з заходами соціального захисту, з повною заміною покарання цими заходами, приводять до розмивання межі між осудними та неосудними, до усунення різниці у складах окремих злочинів, і до можливості застосування будь-якого заходу захисту навіть при відсутності злочинного діяння, тому що небезпека особи встановлюється іншими фактами².

Представники соціологічної школи кримінального права, визнаючи зменшену осудність, пропонували встановити особливий режим для таких осіб у місцях позбавлення волі. Цей погляд знайшов відбиття в Італійському Уложенні 1889 року. У §46 йдеться про неосудність. У § 47 вказано «якщо вказаний у попередньому параграфі стан психіки злочинця значно вплинув на осудність, хоча не знищив її зовсім, то покарання зменшується згідно з наступним правилами: 1) ув'язнення до каторжної тюрми замінюється простим тюремним ув'язненням на строк не менше шести років. 2) тривала нездатність займати громадські посади замінюється тимчасовою. 3) тюремне ув'язнення, яке не перевищує 12-ти років, замінюється таким від 3-10 років. 4) Грошова пеня зменшується наполовину. Якщо покарання полягає у втраті свободи, то суддя може постановити, щоб воно відбувалося в

¹ *Люблинський П.И.* Международные съезды по вопросам уголовного права за десять лет (1905 - 1915 гг.). -Петроград: Сенатская типография, 1915. - С. 62 - 63.

² Див.: *Немировский Э.Я.* Советское уголовное право. Часть Общая и Особенная. - Изд. 2-е изм. и доп.-Одесса: 2-я Гостипография им. Ленина, 1926. - С. 48-49.

особливому будинку піклування, поки відповідна адміністративна інстанція не відмінить цього розпорядження при цьому строк покарання, який залишився, відбувався у загальних місцях позбавлення волі»¹.

Положення, розроблені соціологічною школою, знайшли відображення у Норвезькому кримінальному уложенні 1902 році. Згідно з § 39, якщо суддя вважав, що підсудний, виправданий чи засуджений до зменшеного покарання, відповідно до § 45 або § 56, є небезпечним для суспільного спокою, внаслідок його неосудності або зменшеної осудності, то суд може розпорядитися про поміщення його до лікарні для душевнохворих або до будинку притулку чи до робочого будинку.

Слід відзначити, що ряд проектів КК європейських держав дотримувалися цієї позиції. Так, КК Німеччини 1919 року передбачав направлення особи до лікувальної установи після відбування покарання (позбавлення волі. - О.З.). Проект КК Швейцарії 1918 року передбачав застосування зазначеного заходу соціального захисту перед покаранням². Питання про створення закладів для зменшено осудних обговорювалося у 1925 році на ІХ міжнародному пенітенціарному конгресі в Лондоні. У всіх представлених конгресу доповідях визнавалося, що такі заклади потрібні, а підхід до зазначених осіб формулювався з погляду превентивного їх утримання, а потім вже лікування і перевиховання³. У літературі не було єдиної думки по цьому питанню. Прихильником зазначеного підходу був В.С. Трахтеров⁴. Вважав його необґрунтованим А.А. Піонтковський⁵.

¹ Рейтц Г.В. Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. - 1912. - Том VI. - С. 458.

² Див.: Піонтковський А.А. Меры социальной защиты и Уголовный кодекс Р.С.Ф.С.Р. // Советское право. - 1923. - №3 (16). - С. 44.

³ Цит. по кн.: Тихенко С.И. Невменяемость и вменяемость / С предисловием Н.Н. Паше-Озерского. - К.: Трест «Киев-Печать», 8-я типография, 1927. - С. 103.

⁴ Див.: Трахтеров В.С. Уменьшенная вменяемость в советском уголовном праве // Право и жизнь. - 1925. - Кн. 7-8. - С. 58; Він же. Уменьшенная вменяемость в советском уголовном праве // Право и жизнь. - 1925. - Кн. 9-10. - С. 75-76; Він же. Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багінського, 1930. - С. 206 - 223.

⁵ Див.: Піонтковський А.А. Меры социальной защиты и Уголовный кодекс Р.С.Ф.С.Р. // Советское право. - 1923. - №3 (16). - С. 44.

Не зважаючи на те, що західноєвропейська пенітенціарія, як вже зазначалося, вважала за необхідне зменшено осудних вивести із загальних тюрем або взагалі застосовувати до них більш м'який режим, утримуючи в окремих відділеннях тюрми, на практиці реалізація цих положень не відбувалася. Так, наприклад, в Англії тюрма Паркруст на острові Уайте була відведена для слабоумних та інвалідів; введений більш м'який режим. Однак комісія 1919-1921 рр. встановила, що серед трьох лікарів (на 780 ув'язнених) не було ні одного психіатра. Шпиталь розміщався в старій темній будівлі та був не краще, ніж у більшості тюрем.

Надзвичайно важливим було встановлення у ув'язненого психічного розладу. Для цієї цілі в Англії в тюрмах були так звані «спостережні» камери чотирьох видів. Перша - звичайна камера, але з дверима - ґратами. Потім йде звичайна лікарняна камера, із спостережним «вічком» на стелі. Третім видом є камера, в якій підлога та стіни оббиті кокосовими матами. Окрім звичайної двері, була також дверь-ґрати. Четвертою - камера, оббита подушками, без меблі і зі стічною дірою посередині.

У той же час в Англії тюремна інструкція надавала лікарю право, із санкції спостережного комітету піддати ув'язненого, який підозрюється у тому, що він прикидається психічно хворим, особливому «болісному випробуванню». Для цієї цілі в шпиталі був особливий «апарат»: клітка із залізних прутин такої величини, що в ній може поміститися тільки прямо стояча людина. Зверху розміщений душ. Клітка, в свою чергу, поміщена в скляну будку, через стінки якої можна спостерігати. Ув'язнений, який підозрюється у тому, що він прикидається психічно хворим, переводився до шпиталю. Там його роздягали догола та поміщали в клітку. Потім пускали душ, але не більше ніж на 15 хвилин. Випробування, завдяки температурі води та залізним прутам, було нестерпним вже через 5 хвилин. Вважалося, що якщо особа прикидалася психічно хворою, то вона повинна була визнати свій обман. Якщо ж людина хвора, то вона може

простояти або впасти через 15 хвилин у зв'язку із відсутністю розуміння суті справи ¹.

Незважаючи на протиріччя між представниками різних шкіл кримінального права з питання зменшеної осудності, на початку ХХ століття в доктрині і практиці домінували положення, висловлені прихильниками соціологічної школи. Прикладом втілення цих ідей у життя стали кримінальні кодекси фашистських Італії і Німеччини. Визнання особи зменшено осудною свідчило про її соціальну небезпеку, що могло бути підставою для можливого пом'якшення їй покарання і направлення до лікувальної або шклувальної установи, тривалість перебування в якій не була обмежена строком ².

Так, на відміну від КК Італії 1889 р., згідно з яким зменшена осудність була обставиною, яка обов'язково пом'якшує покарання (ст. 47), зменшена осудність згідно КК 1930 р. спричиняла наслідки двоякого роду - і покарання, і інтернування в лікувальній установі, причому інтернування могло проводитися до або після відбуття покарання. Фактично інтернування зменшено осудних у фашистській Італії могло перетворитися у довічне.

Поняття зменшеної осудності в італійському КК 1930 р. визначається ст. 89 КК «Часткова поразка душевних здатностей»: «Хто під час вчинення дії перебував внаслідок хвороби в такому душевному стані, що була значно зменшена, але не виключена здатність розуміти або бажати, відповідає за вчинене злочинне діяння, але покарання знижується». Якщо буде встановлено, що обвинувачений під час вчинення злочину перебував у стані зменшеної осудності, він піддавався покаранню, котре повинно було бути пом'якшене - страта замінялася виправним будинком від 24 до 30 років, довічна каторга - виправним будинком від 20 до 24 років, інші покарання зменшувалися не більше ніж на одну третину (ст. 65 КК).

¹ Див.: *Исаев М.М.* Основы пенитенциарной политики. - М. - Л.: Гос. изд-во, 1927. - С. 178-180.

² Див.: *Фейнберг Ц.М.* Судебно-психиатрическая экспертиза в СССР и в капиталистических странах. - М.: ОГИЗ, 1936. - С. 81-84, 89-91.

Покарання зменшено осудні відбували або в спеціальних каральних установах, або в спеціальних відділеннях загальних каральних установ і «підлягали, якщо це необхідно, і лікувальному режиму» (ст. 141 КК). У доповнення до покарання зменшено осудні піддавалися й заходам безпеки у вигляді інтернування в «будинку для лікування й нагляду». Якщо зменшено осудний вчинив злочин, який карається стратою, довічною каторгою або виправним будинком не нижче десяти років, то встановлювався мінімальний строк інтернування три роки. При вчиненні злочину, який карався виправним будинком не нижче п'яти років, мінімум інтернування був один рік. Таким чином, закон встановлював презумпцію, що зменшено осудний був особою соціально-небезпечною ¹.

Зменшена осудність була передбачена й у КК Німеччині 1933 р. Неосудність і зменшена осудність закріплена в ст. 51 КК: «діяння не є злочинним, якщо той, що вчинив його, під час вчинення діяння внаслідок розладу свідомості, хворобливого розладу душевної діяльності або послаблення психіки не був здатний розуміти забороненість діяння або діяти відповідно до такого розуміння. Якщо здатність розуміти забороненість діяння або діяти відповідно до такого розуміння була під час вчинення діяння значно знижена по одній з вищевказаних причин, то покарання може бути пом'якшене за правилами про караність замаху».

Таким чином, стан розладу свідомості, хворобливі розлади душевної діяльності та психічного ослаблення є передумовами, як неосудності, так і зменшеної осудності. Різниця між неосудністю та зменшеною осудністю укладається в юридичному (психологічному) критерії, вирішальним є ступінь впливу аномальних станів на психічні переживання особи під час вчинення діяння. «Зменшена осудність, - вказує коментар Шеффера ², - буде бути там, де здатність розуміти й т.д. була значно зменшена». Ознака «значущості», внесена у закон, є критерієм, що робить межу між зменшено осудними та неосудними

¹ Там само - С. 81-84.

² Там само. - С. 89.

текучою, і проведення цієї межі є залежним, по суті, від умов індивідуального випадку.

Зі зменшеною осудністю закон у Німеччині, яків Італії, поєднує наслідки двоякого роду - «покарання та застосування заходів безпеки і виправлення». Визнання особи зменшено осудною могло бути підставою для пом'якшення йому покарання (ч.2 ст. 51). Практично це означало, що замість страти та довічної каторги призначається каторга від 3 до 15 років. Другим «правовим» наслідком наявності зменшеної осудності є порядок зі зниженням або незниженням покарання поміщення зменшено осудних у лікувальну або піклувальну установу (ч.2 ст. 42-6). Тривалість перебування в такій установі не була пов'язана строком (ч.3 ст. 42-7).

Мецгер, що виступає прихильником зменшеної осудності, із приводу того, як вирішене це питання в КК 1933 р., писав: «Слід привітати, що закон відмовився від обов'язкового пом'якшення покарання, що було б прямо катастрофічним, і дав суду можливість, завдяки встановленій при його застосуванні факультативності, підійти належним чином до вирішення кожного окремого випадку. Особливо уявляється втішним, - продовжує Мецгер, - що офіційний коментар (Шеффер) визнає та підкреслює, що саме для багатьох груп так званих зменшено осудних доречно серйозне та тривале позбавлення волі як покарання»¹.

До середини ХХ сторіччя позиції представників шкіл кримінального права істотно не змінилися. В 1950-1960 рр. відбувся ряд з'їздів і семінарів (Женева 1955р., Копенгаген 1955 р., Гаага 1960 р., Монреаль 1960 р., Лондон 1964 р.), на яких проблема неосудності і осудності осіб із психічними розладами обговорювалася щодо злочинців - психопатів. Представники антропологічної школи висловлювалися за те, що їх слід визнавати неосудними і лікувати. Підмінюючи вирішення питання про осудність міркуваннями про «доцільні» заходи захисту суспільства від правопорушників, соціологічна школа відстоювала ідею невизначених вироків,

¹ Там само. - С. 89-91.

а також продовження позбавлення волі понад строк, передбачений вироком¹.

Таким чином, можна визнати, що саме в ході розвитку кримінально-правових шкіл, представники яких обговорювали, пропонували і аргументували реформування кримінального законодавства в літературі, а також на міжнародних з'їздах, можна пояснити наявність на цей час у КК багатьох країн статей про обмежену осудність, аналізу яких присвячений підрозділ 1.5.

У викладеному тексті не піддано аналізу питання про еволюцію вчення про обмежену осудність у Союзі РСР і союзних республік, тому що цей матеріал заслуговує самостійного розгляду в наступному підрозділі роботи.

1.4. Обмежена осудність в науці, законодавстві та правозастосуванні Союзу РСР і союзних республік

У перші роки існування радянських республік відбулося корінне перетворення основних сфер життєдіяльності держави, не стала виключенням і наука. Кримінальне право перших років Радянської влади за своєю сутністю було протилежно класичному праву — поняття «вини» і «покарання» у ньому відсутні. Заперечували поняття вини всі провідні криміналісти того часу: Г.І. Волков, М.М.

Гродзинський, М.М. Ісаєв, Е.Я. Неміровський, М.М. Паше-Озерський, А.А. Піонтковський, А.Н. Трайнін, В.С. Трахтеров та ін.².

«Руководящие начала по уголовному праву» РСФРР від 12 грудня 1919 р. відмовилися від поняття «вини» («покарання не є відплата за «вину», не є спокута вини» - ст. 10). КК РСФРР 1922 р.³

¹ 1 Див.: Луц Д.Р. Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1966. - С. 204.

² Див. напр.: Неміровський Е.Я. Опасное состояние и репрессия // Право и жизнь. - 1924. - № 1. - С. 3-13; Трайнін А. Этюды по уголовному праву // Право и жизнь. - 1924. - Кн. 1. - С. 21; Гродзинский М.М. Новый уголовный кодекс УССР. Общая часть // Вестник сов. юстиции. - 1927. - № 17. - С. 585; Піонтковський А.А. Советское уголовное право. Т.1. Общая часть. Издание третье исправ. и доп. - М. - Л.: Гос. издательство, 1929. - С. 231.

³ Уголовный кодекс РСФСР 1922 года. Текст с постатейно-систематизированным материалом законодательного и ведомственного характера (декреты, инструкции, циркуляры, разъяснения Пленума Верховного суда, кассационной практики и прочее). С предисловием Д.И. Курского. - М.: Изд-е Московского губернского суда, 1924. - С. 63.

і КК УРСР 1922 р.¹ уникають вживання слів «вина» та «винний». Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 р. не містять термінів «вина» і «покарання». Відповідно до цього, у КК РСФРР 1926 р.² і КК УРСР 1927 р.³ немає термінів «осудність» або «відповідальність».

На практиці ж передумовою застосування заходів соціального захисту (і тільки їх) був небезпечний стан злочинця⁴. Поняття «небезпечного стану» в період воєнного комунізму мало один зміст. Соціально-небезпечним могло бути визнане судом, який керувався своєю революційною правосвідомістю, не тільки те або інше діяння, а просто класова або групова приналежність даної особистості. Теорія небезпечного стану, як вона склалася в епоху воєнного комунізму, не могла не відобразитися в Кримінальному кодексі, піддавшись, однак, деяким видозмінам.

У КК 1922 року йдеться (ст. 5) про захист країни трудящих не тільки від суспільно небезпечних діянь, а й від суспільно-небезпечних елементів. А згідно ст. 7 КК 1922 року «небезпека особи виявлялася не тільки вчиненням дій, шкідливих для суспільства, а й діяльністю, що свідчить про серйозну загрозу суспільному правопорядку». Проектам Основних Начал було аж ніяк не чужо поняття так званої «кримінальної неблагонадійності». У КПК 1922 року питання про останню ставилося у зв'язку із застосуванням ст. 49 КК 1922 р., де встановлена можливість висилки особи і при виправдувальному вироку, але разом з тим було необхідно притягнення як обвинуваченого за певною статтею Особливої частини КК⁵.

Основні Начала 1924 р. закріпили в ст. 22 можливість видалення «з території союзної республіки або з теорії

¹ Уголовный кодекс У.С.С.Р. Утвержден ВУЦИК 23 августа 1922 г. Изд-е 2 (официальное). - Харьков: Издание Наркомюста УССР, 1922. - С. 8.

² Уголовный кодекс Р.С.Ф.С.Р. редакции 1926 года. - Ленинград - Москва: Изд-во «Рабочий Суд», 1927. - С. 7.

³ Уголовный кодекс советских республик / Под ред. С. Канарского. - К.: Гос. изд-во Украины, 1928. - 588 с.

⁴ Див.: *Исаев М.М.* Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик. - М., - Л.: Гос. изд-во, 1927. - С. 26

⁵ Там само.

окремої місцевості із поселенням у тих або інших місцевостях або без такого, із заборонаю проживання в тих або інших місцевостях або без такої заборони ... щодо осіб, визнаних за своєю злочинною діяльністю або по зв'язку зі злочинним середовищем у даній місцевості соціально-небезпечними». Цей захід міг бути застосований судом за пропозицією органів прокуратури до зазначеної категорії осіб, як незалежно від притягнення їх до кримінальної відповідальності за вчинення певного злочину, так і в тому випадку, коли вони притягнуті за обвинуваченням у вчиненні певного злочину і будуть судом виправдані, але визнані соціально-небезпечними.

Як видно, радянське кримінальне право не містило поняття вини та відповідальності за вину. Вітчизняні криміналісти дотримувалися погляду, діаметрально-протилежного з поглядами зарубіжних учених: не вину, а соціальну небезпеку діяння та особи покладено в основу кримінальної відповідальності. Заходи соціального захисту, які принципово не відрізняються і діляться як види родового поняття - судово-виправні, медичні та медично-педагогічні - є трьома видами однорідної репресії, що побудована на принципі доцільності, розрахованій на одній лише властивості суб'єктів, до яких вони застосовуються - на соціальну небезпеку особи та діяння. Різниця між цими трьома видами заходів соціального захисту залежить від особливостей конкретного характеру соціальної небезпеки, що властива тій або іншій групі суб'єктів злочину¹.

Через те, що злочином було всяке «суспільно-небезпечне діяння, яке підриває владу трудящих або порушує встановлений нею правопорядок» (ст. 6 КК 1922 р. і ст. 6 КК РРФСР 1926 р.), то до того, хто вчинив таке діяння застосовувалися заходи соціального захисту незалежно від того, чи був він у стані осудності чи ні. Але до однієї особи, яка діяла у стані осудності, застосовуються заходи одного роду - судово-виправні (ст. 5, 6 Основних Начал), а до того, хто в стані неосудності, іншого роду - медичні (ст. 7 Основних Начал). До малолітнього (до 14 років), застосовувалися

¹ Див.: Волков Г.І. Кримінальне право // Вищі заочні курси. - Вип.4.-Харків: Юрид. вид.-во Наркомюсту УССР, 1932. - С. 187.

медико-педагогічні заходи; якщо ж злочинцем був малолітній (до 14 до 16 років), то вільному розсуду відповідного органу (комісії із справ неповнолітніх) надавалося застосування медико-педагогічного заходу або ж передача справи до суду, який міг застосувати захід судово-виправного характеру. Як видно, для радянського кримінального права осудність була одним з основних класифікаційних ознак злочинців, що визначають вибір відповідних заходів кримінально - правового примусу. Так, наприклад, у 1925 році в Інститут судової психіатрії ім. В.П. Сербського було поміщено 12 чоловік, притягнутих до кримінальної відповідальності за ознакою соціальної небезпеки (ст. 49 КК РСФРР 1922 року)¹.

Якщо в законодавстві зарубіжних країн для кримінальної відповідальності осудного суб'єкта наявність вини обов'язкова, а умисел та необережність визнавалися формами або видами вини, то радянське право, не визнаючи вини для застосування до осудних осіб заходів судово-виправного характеру по Основним Началам (ст. 6) і по КК РРФСР 1926 р. (ст. 10) або «покарання» по КК 1922 р. (ст. 11), закріплювало вимогу умисного або необережного вчинення діяння, що, однак, трактувалося у науці не як форми вини, а симптом небезпечного стану особистості.

Осудність визначалась, наприклад, С.І. Тихенко як стан людини, яка «під час вчинення нею зовнішнього складу злочину, перебуває в такому стані психічного розвитку (пов'язаного з перехідним або зрілим віком) і психічної нормальності, відповідно до якого застосування до неї кримінально-правових санкцій (карального характеру) для спеціального і загального попередження злочинів є доцільним, якщо є в наявності всі необхідні для ставлення у вину умови»².

Отже, захід соціального захисту мав на меті боротися із вчиненням злочинів шляхом зміни особистості злочинця (або

¹ Див.: *Аменицкий А.Д.* К вопросу о принудительном лечении и о социально-опасных душевнобольных и психопатах // *Душевнобольные правонарушители и их принудительное лечение.* - 1929. - С. 31.

² *Тихенко С.И.* Невменяемость и вменяемость / С предисловием *Н.Н. Паше-Озерского.* - К.: Трест «Киев-Печать», 8-я типография, 1927. - С. 100,101.

позбавлення її фізичної можливості вчиняти подальші злочини), а також впливу на інших людей. А через те, що злочин може вчинити і психічно хворий, і дитина, то в системі радянського кримінального права серед заходів кримінально-правового впливу наявні також і заходи медичного та виховного характеру, отже, і кримінально-винним у зазначеному значенні може бути й психічно хворий, і малолітній¹.

Керівним критерієм для вибору заходів впливу на злочинця була доцільність застосування того або іншого виду впливу для спеціального й загального попередження злочинів².

Показові в історичному аспекті рішення III Всеросійської наради з питань психіатрії і неврології (10-15 жовтня 1925 р.), яке запропонувало замінити поняття осудності і неосудності поняттям «соціальної небезпеки», що обумовлюється нервово-психічними відхиленнями у правопорушника³. Я.І. Кіров пропонував передбачити у радянському КК статтю про неосудність без медичних і психологічних критеріїв: «Заходи соціального захисту судово-виправного характеру не застосовуються, якщо суд на підставі психіатричної експертизи визнає їх застосування недоцільним. У цих випадках повинні бути застосовані заходи медичного характеру»⁴. Оцінюючи це положення А. Рівлін писав, що лікар-експерт «повинен вирішити кінцеве питання кримінального процесу - про те, який захід соціального захисту слід застосувати до обвинуваченого»⁵.

¹ Там само. - С. 89-90.

² Там само. - С. 95.

³ Див.: III Всероссийское совещание по вопросам психиатрии и неврологии // Новое в международной криминологической жизни за последние годы // Преступник и преступность. - 1926. - Сб.1. - М.: Издание Мосздравотдела. - С. 123.

⁴ Кіров Я.І. Практика судебно-психиатрической экспертизы и проблема «вменяемости» // Труды первого Украинского съезда невропатологов и психиатров (Отв. ред. О.И. Вольфовский). - Харьков: Изд-е Украинской психоневрологической академии, 1935. - С. 894.

⁵ Ривлін А. Прения по докладам Я.И. Кирова и А.Л. Лещинского // Труды первого Украинского съезда невропатологов и психиатров (Отв. ред. О.И. Вольфовский). - Харьков: Издание Украинской психоневрологической академии, 1935. - С. 901.

Справою же суддів стає «тільки оформити шляхом вироку висновки експертизи» (М.М. Гродзинський)¹.

М.М. Паше-Озерський писав: «Якщо проти правопорушника цілком здорового, здатного усвідомлювати свої дії, доцільно захищатися, наприклад, позбавленням волі, то було б зовсім недоцільно, захищатися тим же заходом від правопорушника душевнохворого, нездатного віддавати звіт у своїх діях»².

В.С. Трахтеров вважав, що як покаранню, погодженому із виною, була іманентна ідея справедливості, то такою же при розвитку вчення про заходи соціального захисту стає ідея доцільності, котра покладена в принцип кримінального права, причому це положення так було пов'язане з основними ідеями радянських кодексів «без вини і покарання», так властиво ним, що стало принциповою ідеєю кодексів³.

Як вже відзначалося, питання про корінне перетворення кримінального права, зокрема, про скасування принципу відповідальності за вину, понять осудності, вини та покарання і заміні їх принципом соціальної відповідальності, поняттями небезпечного стану злочинця та заходів соціального захисту, було поставлено ще наприкінці ХІХ сторіччя в Італії. Однак це вчення тільки в 20-і роки ХХ століття знайшло для себе позитивне вираження в КК РРФСР 1922 року та в проекті КК Італії 1921 р., підготовленими найвизначнішими представниками соціологічної школи (Феррі, Гарофало, Флорманом, Гріспіны та ін).

Якщо КК РРФСР 1922 р. зберіг покарання як вид соціального захисту, то італійський проект користується терміном «санкції». Проект КК Італії ввів невизначені вироки, обмежив абсолютну невизначеність тільки випадками найбільш тяжких злочинів при закоренілій звичці до злочину. У КК РРФСР 1922 року поняття невизначених

¹ Див.: *Гродзинский М.М.* Прения по докладом Я.И. Кирова и А.Л. Лещинского //Труды первого Украинского съезда невропатологов и психиатров (Отв. ред. *О.И. Вольфовский*). - Харьков: Издание Украинской психоневрологической академии, 1935. - С. 902.

² *Паше-Озерский Н.Н.* Несколько замечаний по поводу проекта УК РСФСР 1925 года //Вестник советской юстиции. - 1926. - 15 февраля. - №4. - С. 143-144.

³ Див.: *Трахтеров В.С.* Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багінського, 1930. - С.19.

вироків відсутнє. Цей кодекс встановлює максимуми покарання в залежності не тільки від небезпеки особистості, а й від небезпеки самого діяння¹.

В проекті КК Італії 1921 р. немає поняття неосудності і при класифікації злочинців він обходиться без нього. КК РРФСР 1922 року в ст. 17 визнає неосудними осіб, які «вчинили злочин у стані хронічної душевної хвороби або тимчасового розладу душевної діяльності, або взагалі в такому стані, коли особи не могли віддати звіт у своїх діях».

В інших аспектах ці документи солідарні між собою: обидва не згадують про вину і осудність та обґрунтовують репресію на небезпеці злочинця. Так само як і КК РРФСР 1922 року, проект КК Італії 1921 р. не дає можливості застосовувати той самий вид санкцій до тих, хто визнається неосудними, і до тих, хто визнаний осудним. І ця різниця санкцій або застосовуваних заходів впливу приводить до необхідності розмежування категорій злочинців, до яких застосовуються різні заходи та санкції. Італійський проект містить спеціальну главу (V) про душевнохворих злочинців, особливо згадується про стан хронічного отруєння алкоголем або іншою отруйною речовиною та тяжку психічну ненормальність, що не становить, однак, душевної хвороби, тобто про дефективність або про зменшену осудність. Для даної групи осіб призначаються ізоляція та пінкування у відповідних будинках, особливі трудові колонії. Для неповнолітніх до 18 років установлюються звичайні прийоми виховання та профілактики. Для всіх інших злочинців призначаються звичайні заходи репресії: штраф, висилка і т.д.

Італійський проект протиставляє дефективності вроджену або придбану схильність до злочину, і про злочинців з такою схильністю йдеться в особливій главі (IV), озаглавленої «Про звичних злочинців». Якщо для застосування заходів або санкцій до дорослого або психічно здорового злочинця необхідне вчинення ним певного злочину, одного з тих діянь, які описані в Особливій частині КК і

¹ Див.: *Немировский Э.* Опасное состояние и репрессия // *Право и жизнь.* - 1924. - № 1. - С.13.

тільки таке діяння визнається симптомом небезпеки злочинця цієї категорії, то для поміщення до будинку божевільних психічнохворого, в інтернат або виховно-виправний заклад неповнолітнього до певного віку цієї умови не виставляють; і до злочину, на підставі інших симптомів може бути констатована їхня небезпека, наприклад, приводом для застосування заходу може бути буйство психічнохворого, який знищує власні речі, безпритульність малолітнього й т.п. Байдуже, далі, який вчинений злочин особою цієї категорії.

Підставою же для призначення примусового лікування в радянській Росії були не стільки медичні міркування, скільки ступінь соціальної небезпеки хворого, різко виражені кримінальні тенденції, рецидивізм, тяжкість злочину і, нарешті, коли ізоляція правопорушника є бажаною тому, що «суспільна правосвідомість не мириться з безкарністю злочину, хоча б і вчиненого психічно хворим, або в інтересах заспокоєння оточення хворого»¹.

Вказані зміни у радянському кримінальному законодавстві проявилися щодо психічно неповноцінних злочинців. Провідні юристи і психіатри (В.Х. Кандинський, А.Ф. Кістяковський, С.В. Познишев, В.П. Сербський, М.С. Таганцев та ін.), які протягом багатьох років брали активну участь у підготовці проектів Кримінального уложення, негативно ставилися до законодавчого закріплення поняття зменшеної осудності². Можливо цим можна пояснити факт відсутності в КК РСФРР 1922 р., КК УРСР 1922 р., КК РСФРР 1926 р., КК УРСР 1927 р. статті про зменшену осудність.

Слід зазначити, що серед радянських вчених були прихильники поняття зменшеної осудності, які відстоюючи

¹ Див.: *Введенский И.И.* Принудительное лечение душевнобольных и психопатов // Душевнобольные правонарушители и их принудительное лечение. - 1929. - С. 16.

² *Кистяковский А.Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть Общая. Второе исправленное и значительное дополненное издание. - К.: Тип. И. и А. Давиденко на Мало-Житомирской улице, в собств. доме, 1882. - С. 358; *Кандинский В.Х.* К вопросу о невменяемости. - М.: Изд. Е.К. Кандинской, 1890. - С. 47-48; *Сербский В.П.* Судебная психопатология. Вып.1. Законодательство о душевно больных. - М.: Издание А.А. Карцева, 1895. - С. 44; *Познышев С.В.* Основные начала науки уголовного права. Общая часть. - Изд. е 2-е, исправленное и доп. - М.: Издание А.А. Карцева, 1912. - С. 199-200.

його, висловлювали різні аргументи. Наприклад, А.А. Жижиленко писав, що зменшену осудність слід розглядати як обставину, що усуває кримінальну відповідальність. Він вказував, що її не можна дорівнювати до осудності, тому зменшено осудних необхідно направляти в лікарні, карати їх недоцільно ¹. О. Плюшков пропонував передбачити в КК зменшену осудність для виключення поширювального застосування статті про неосудність на всіх осіб із психічними розладами ². В.С. Трахтеров вважав злочини зменшено осудних «колективною виною суспільства», а тому не тільки за вперше вчинені, але й за повторні злочини до них слід як можна ширше застосовувати пом'якшення покарання ³. І.М. Фарбер, навпаки, вважав за доцільне застосування до зменшено осудних невизначені вироки ⁴.

С.І. Тихенко, розглядаючи проблему зменшеної осудності, визнавав, що «виділення спеціальної категорії злочинців, яка є перехідною стадією між психічно-нормальними і ненормальними, з метою успішної боротьби зі злочинністю, є досить бажаним» ⁵. При цьому він пропонував юридичний і медичний критерії зменшеної осудності ⁶. Деякі вчені бачили визнання поняття зменшеної осудності у пом'якшенні покарання неповнолітнім злочинцям ⁷.

Над проблемою зменшеної осудності тривало і плідно працював В.С. Трахтеров. Він вважав, що необхідно виділити зменшену осудність, дати їй у законі особливе окреслення. Зробити це «можливо тому, що зменшена осудність вже не є те «каучукове», розтягне поняття, яким воно так недавно ще

¹ Див.: *Жижиленко А.А.* Спорные вопросы уменьшенной вменяемости и уголовный колоне РСФСР // *Право и жизнь*. - 1924. - Кн. 7-8. - С. 47.

² Див.: *Плюшков А.* Уменьшенная вменяемость // *Еженедельник Сов. юстиции*. - 1922. - 31 мая. - №19-20. - С. 18-19.

³ Див.: *Трахтеров В.С.* Уменьшенная вменяемость в советском уголовном праве // *Право и жизнь*. - 1925. - Кн. 9-10. - С. 75.

⁴ Див.: *Фарбер И.М.* К вопросу об «относительной» вменяемости // *Современная психоневрология*. - 1928. - Т. VI. - С. 296.

⁵ *Тихенко С.И.* Невменяемость и вменяемость / С предисловием *Н.Н. Паше-Озерского*. - К.: Трест «Киев-Печать», 8-я типография, 1927. - С. 103.

⁶ Див.: Там само. - С. 102.

⁷ Див.: *Якубсон В.* Лишение свободы в системе мер борьбы с детской преступностью // *Проблемы преступностью* (Гос. ин-т по изучению преступности и преступника). - 1927. - Вып.2. - С. 277.

визнавалося»¹. Крім того, вчений пропонував *de lege ferenda* поняття зменшеної осудності, яке виводив з формули неосудності. На його думку положення статті про зменшену осудність слід застосувати у випадку, «якщо здатність осіб, які вчинили суспільно небезпечні дії в стані хронічної душевної хвороби або в стані тимчасового розладу душевної діяльності чи в стані якоїсь іншої хвороби, усвідомлювати свої вчинки або керувати ними була зменшена»². Однак пропозиція В.С. Трахтерова не була сприйнята науковою громадськістю та законодавцем УРСР.

Прихильники зменшеної осудності майже завжди обмовлялися, що ця проблема може бути правильно вирішена тільки у випадку поміщення цієї категорії осіб у спеціальні установи подвійного характеру, які здійснювали б «спільно, разом і поруч» покарання і охорону³. У наукових колах стала загальновідомою формула Полліца про психопатів: «Вони занадто здорові для лікарні і занадто хворі для в'язниці»⁴.

Так А.А. Жижиленко відзначав, що для зменшено осудних, визнаних соціально небезпечними, «режим цієї установи повинен бути поєднаний із лікуванням, обов'язковою працею і заходами, спрямованими на соціальне перевиховання даних осіб, якщо останнє, за їх психічними особливостями, уявляється ще досяжним. Поміщення в особливу установу призначається судом на невизначений строк надалі до зникнення небезпеки, що становить дана особа»⁵. Необхідно створити «...колонії, де б ці особи могли б здобувати корисні навички..., привчалися до праці і поступово виховувалися», - писав К. Ленц⁶. Є.К. Краснушкін пропонував створити колонії з «особливо

¹ Трахтеров В.С. Уменьшенная вменяемость в советском уголовном праве //Право и жизнь. -1925.-М9-10.-С. 74.

² Див.: Трахтеров В.С. Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багінського, 1930. - С. 154-155.

³ Див.: Там само. - С. 227.

⁴ Цит. по: Краснушкин Е.Л. Криминальные психопаты современности и борьба с ними // Преступный мир Москвы. -1924. - С. 203.

⁵ Жижиленко А. Спорные вопросы уменьшенной вменяемости и уголовный кодекс РСФСР //Право и жизнь. -1924. -Кн. 7-8. - С. 47.

⁶ Ленц К.А. Криминальные психопаты. - Л.: Рабочий суд, 1927. - С. 56.

суворим трудовим режимом і спеціально обладнаним відділенням для лікування психопатичних спалахів»¹.

Спроба реалізації цих пропозицій була здійснена у Виправно-трудоному кодексі РСФРР 1924 року. У ст. 46 цього кодексу передбачалося створення колоній «для психічно невірнорозумних»², але це законодавче положення так і не знайшло практичного застосування, можливо через негативне ставлення до нього судових психіатрів. Так, зокрема, В.П. Сербський, вказуючи на різницю у підставах і цілях поміщення в психіатричні і кримінально-виконавчі установи, вважав неправомірним сполучення покарання і примусового лікування в одній установі: «...режим у в'язниці та у лікарні виходить із цілком різних поглядів, і як у порядку карної установи дуже перешкодила б надмірна увага на лікування, так само й навпаки. Ці установи не можна довільно замінити одну іншою через розходження в режимі. Що ж робити із цими зменшено осудними особами? їх не можна помістити в лікарню, тому що вони... все-таки повинні відбувати покарання... їх не можна направити у в'язницю, тому що експерти визнають їх хворими. Залишається щось середнє: в'язниця - лікарня, але чому віддати перевагу: в'язниці або лікарні, і де, якщо тільки це взагалі можливо - належне співвідношення? Виходить якась нісенітниця, якщо покарання й лікування треба поєднувати. Я відмовляюся розуміти роль лікаря в цих випадках»³.

Багато авторів бачили можливість врахування психічних розладів обвинуваченого у ст. 26 КК РСФРР 1926 р., яка передбачала медичні заходи соціального захисту⁴. Л.І. Айхенвальд запропонував застосовувати їх у випадку, якщо суд «визнає за невідповідне в цьому випадку застосувати судово-виправні заходи соціального захисту, наприклад, якщо експертизою встановлено наявність ознак обмеженої

¹ Краснушкин Е.К. Преступники психопаты. - М.: Изд-во Первого Московского государственного университета, 1929. - С. 32.

² Див.: Исаев М.М. Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик. - М. - Л.: Гос. из-во, 1927. - С. 34.

³ Цит. по кн.: Трахтеров В.С. Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держгуст «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багинського, 1930. - С. 227.

⁴ Див.: Немировский Э.Я. Советское уголовное право. Часть Общая и Особенная. - Изд. 2-е изм. и доп. - Одесса: 2-я Гостипография им. Ленина, 1926. - С. 78.

осудності винного, тобто послаблення здатності розуміти протизаконність своєї дії або регулювати свою волю (душевна неповноцінність, розумова дефективність, недорозвинення, відсталість, психопатична конституція або пов'язані з нею реакції і т.п.)»¹.

З виникненням радянської держави було визнано необхідним змінити не тільки державні, але й правові інститути. Не стала виключенням і норма про неосудність дореволюційної Росії (ст. 39 Кримінального Уложення 1903 р.). Так, в «Руководящих началах началах по уголовному праву» РРФСР у ст. 14 вказувалося: «Суду й покаранню не підлягають особи, що вчинили діяння в стані душевної хвороби та взагалі в такому стані, коли не віддавали звіт у своїх діях...». Цей текст був відтворений з деякими редакційними змінами й доповненнями в ст. 17 КК РРФСР і ст. 17 УРСР 1922 р., де вказувалося, що «Покаранню не підлягають особи, що вчинили злочин у стані хронічної душевної хвороби або тимчасового розладу душевної діяльності, або взагалі в такому стані, коли не могли віддавати звіт у своїх діях...». Як вже відзначалось, ні про осудність, ні про вину ці кодекси прямо не говорили, а в статті вказувалось тільки на інтелектуальний критерій (особа не могла віддавати собі звіт у своїх діях). Це звужувало поняття неосудності та надавало можливість застосовувати покарання до осіб, які, усвідомлюючи свої дії, не могли ними керувати через наявність у них психічних розладів. Юридичний критерій неосудності взагалі був поставлений за медичним.

У ст. 7 Основних Начал 1924 р., у ст. 11 КК РРФСР 1926 р., ст. 10 КК УРСР 1927 р. ці положення багато в чому зберігаються: «Заходи судово-виправного характеру не можуть бути застосовані до осіб, що вчинили злочини в стані хронічної душевної хвороби або тимчасового розладу душевної діяльності, або в іншому хворобливому стані, якщо ці особи не могли віддавати звіт у своїх діях та керувати ними...». Видно, що формулювання неосудності описане

¹ Айхенвальд Л.И. Право душевнобольного. Приложение к журналу «Современная психоневрология». - № 5 - 6. - 1927. - С. 30.

більш вдало, зокрема, уточнене окреслення медичного критерію, введена вольова ознака юридичного критерію (не могли керувати своїми діями). Однак у доктрині права й практичній діяльності вона привела до різко негативних явищ, у зв'язку з роз'єднаністю між медичним та юридичним критеріями. Відсоток визнаних неосудними був у першій половині 20-х років дуже високим та включав до себе значні контингенти хворих із межовими станами ¹.

У судовій психіатрії перших років існування радянських республік широко застосовувалося вихідне положення антропологічної школи кримінального права про безпосередній зв'язок між психічним розладом і злочином ². Незважаючи на відсутність у КК статті про зменшену осудність, на практиці підекспертні, які проходили через Інститут судової психіатрії ім. В.П. Сербського, майже все визнавалися неосудними або зменшено осудними.

У зв'язку з тим, що в перших радянських КК не були чітко сформульовані положення про осудність, в 1921-1925 рр. на підставі психіатричних висновків визнавалися неосудними не тільки особи із тяжкими психічними розладами, а й більшість підекспертних із психічними захворюваннями «межового» характеру, зокрема, психопати. Ці особи направлялися в цивільні психіатричні лікарні. Там вони дезорганізували лікарняний режим, тероризували персонал і хворих, здійснювали втечі. Як наслідок, лікарні всіляко прагнули позбутися від цієї групи осіб, але переведення їх у місця позбавлення волі часто тягло за собою виникнення нових психотичних спалахів. Таким чином, велика група небезпечних правопорушників безупинно переміщалася по свого роду трикутнику: місце позбавлення волі - Інститут судової психіатрії ім. В.П. Сербського - психіатричні лікарні. Маючи на руках довідку про неосудність, вони часто знову вчиняли цілий ряд правопорушень, розраховуючи, що після притягнення до

¹ См.: *Трахтеров В.С.* Вменяемость и невменяемость в уголовном праве. - Харьков, 1992, с.34-37.

² Див.: *Фейнберг Ц.М.* Судебно-психиатрическая экспертиза и опыт института им. Сербского. - М.: Сов. законодательство, 1935. - С. 11.

кримінальної відповідальності, вони знову будуть визнані неосудними¹.

Надмірно широке трактування неосудності призвело до того, що зі всіх осіб, які пройшли експертизу в Інституті судової психіатрії ім. В.П. Сербського у 1921 році, неосудними були визнані 77,7 % підекспертних, у 1922 - 74,7 %, у 1923 - 60,5 %. Значний відсоток осіб був визнаний зменшено осудними: відповідно 22,3 %, 21,3 % та 30,9 % .

Таблиця 1.1

Динаміка рішень Інституту судової психіатрії ім. В.П. Сербського про осудність підекспертних²

Визнані комісією	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Осудними	-	9	37	72	142	233	204	248	272	267
у відсотках	-	4,0	8,6	16,8	28,8	40,3	42,2	46,1	42,7	39,8
Зменшено осудними	31	48	133	96	42	11	1	-	-	-
у відсотках	22,3	21,3	30,9	22,4	8,5	2,0	0,2	-	-	-
Неосудними	108	168	261	197	222	233	214	218	309	321
у відсотках	77,7	74,7	60,5	46,2	44,9	40,3	44,2	40,5	48,5	47,7
Питання про осудність										
не ставилось	-	-	-	62	88	101	65	72	56	84
у відсотках	-	-	-	14,6	17,8	17,4	13,4	13,4	8,8	12,5
Усього пройшло осіб	139	225	431	427	494	578	484	538	637	672

Таким чином, у 1921 році жоден підекспертний судово-психіатричної експертизи, проведеної в Інституті судової психіатрії ім. В.П. Сербського, не був визнаний осудним. Це отримало негативну оцінку, і, починаючи з 1925 р. зазначений Інститут видозмінює свою судово-психіатричну практику. Відсоток неосудних починає значно зменшуватися, а підекспертні з «межевими» станами всі частіше визнаються осудними і направляються у місця ув'язнення. З 1928 року визнання осіб зменшено осудними припинилося³.

¹ Див. про це: *Введенский И.И.* Принудительное лечение душевнобольных и психопатов // Душевнобольные правонарушители и их принудительное лечение. - М., 1929. - С. 18; *Бунеев А.Н.* Психогенные реакции в местах лишения свободы // Психопатии и их судебно-психиатрическое значение. - 1934. - С. 46.

² Див.: *Фейнберг Ц.М.* Судебно-психиатрическая экспертиза и опыт института им. Сербского. - М.: Сов. законодательство, 1935. - С. 12.

³ Див.: Там само. - С. 13.

Надалі радянські вчені неоднозначно підходили до проблеми обмеженої осудності. Окремі з них наполягали на її позитивному рішенні, обґрунтовуючи це судово-психіатричною діагностикою межових станів. О.М. Халецький, виражаючи по суті домінуючу в науці думку, писав у 1934 році: «Поняття зменшеної осудності і пом'якшення в зв'язку із цим заходів соціального захисту слід вважати невірним і з юридичної, і з психіатричної точки зору. Воно веде до відступу на позиції особливого роду еквівалентності: чим менша осудність, тим менший й захід соціального захисту»¹. «Однак, - заперечував йому Н. Бруханський, - якби покласти на стіл перед одним з багатьох, хто обходиться з висока із психіатричною наукою, аркуш сірого паперу - і запитати: «що це за папір - чорний або білий?» Додавши до цього: «ти повинен мені чітко сказати: чорний він або білий, і нічого більше; поміть собі при цьому, що мені це треба знати надто важливо, тому що від цього залежить честь, воля, майбутнє; тепер відповідай». У такому положенні перебуває експерт у випадках межових станів»². О.М. Халецький назвав позицію Н. Бруханського плутаною. «Безперечно, - писав він, між двома полюсами існують крапки, що наближаються до середини; у всякому процесі можуть бути умовно відзначені кінець і початок, і проміжна стадія. Немає такого явища до якого не можна було б підійти із цією міркою. Однак у практичній діяльності ми часто відмовляємося від такої не завжди зручної тріади»³.

У 1940 році Б. Ошеревич, критикуючи використання у судовій практиці принципу доцільності, наполягав на тому, що поняття зменшеної осудності повинне бути піддане переоцінці. Аргументація зводилася до того, що «відмова від цього інституту суперечить принципу відповідності ступеня

¹ Халецкий А.М. Понятие «уменьшенной вменяемости» в судебно-психиатрической оценке психопатий. // Психопатии и их судебно-психиатрическое значение / Под ред. Ц.М. Фейнберга. - М., 1934. - С. 105.

² Див.: Бруханский Н.П. Судебная психиатрия. С предисловием проф. П.В. Ганнушкина. // М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1928. - С. 280.

³ Халецкий А.М. Понятие «уменьшенной вменяемости» в судебно-психиатрической оценке психопатий. // Психопатии и их судебно-психиатрическое значение / Под ред. Ц.М. Фейнберга. - М., 1934.-С. 100.

вини зі ступенем винності, а, отже, суперечить основним принципами радянського кримінального права»¹.

У чималій мірі формуванню негативного ставлення до поняття обмеженої осудності в радянській науці сприяв окремий випадок, який стосувався висновку експерта-психіатра Г.К. Серейського щодо підсудного К., обвинуваченого в розтраті. Експерт стверджував, що правопорушення психопата К. нібито впливає з його хвороби і вчинено у стані зменшеної осудності. У зв'язку з цим, Голова Верховного Суду СРСР звернувся до Інституту судової психіатрії ім. В.П. Сербського із проханням дати висновок щодо ряду питань.

Експертна комісія, спеціально створена для розгляду висновку експерта у цій справі, визнала його помилковим, вказавши на його зв'язок із ломброзіанськими і неоломброзіанськими течіями в судовій психіатрії та у кримінальному праві. Це питання розглядалося 24 березня 1948 року на вченій раді Центрального інституту психіатрії Міністерства охорони здоров'я РСФРР, яка погодилася із рішенням експертної комісії Інституту ім. В.П. Сербського, а згадування про зменшену осудність було «засуджене і визнано неприпустимим»².

Надалі до середини 60-х років ХХ сторіччя питання про зменшену осудність у радянській науковій літературі позитивно майже не розглядалося, це поняття було визнано «неприйнятним і шкідливим»³.

Новий етап обговорення проблеми обмеженої осудності дала дискусія, що відбулася у Всесоюзному інституті з вивчення причин і розробки заходів попередження

¹ *Ошерович Б. К* вопросу о степенях виновности //Ученые записки. - Вып.1. - М.: Юр. изд.-во НКЮСССР, Всесоюзный ин-т юрид. наук, 1940. - С. 58.

² Див.: *Исаев М.М.* Вопросы уголовного права и уголовного процесса в судебной практике Верховного Суда СССР. - М.: ВЮЗИ, 1948. - С. 51-53; *Холодковская Е.М.* Некоторые наиболее сложные вопросы в практике судебно-психиатрической экспертизы /Установочная лекция для студентов ВЮЗИ. - М.: Министерство высшего образования СССР, Всесоюзный юридический заочный институт, 1957. - С. 6

³ Див.: *Орлов В.С.* Субъект преступления. Монография. - М: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1958. - С. 68; *Шахриманьян И.К.* Невменяемость по советскому уголовному праву: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Л., 1961. -С. 50-51.

злочинності у 1965 р. ¹. У своїх доповідях В.І. Камінська, О.В. Кербіков, І.Б. Михайлівська, Б.С. Никифоров та І.Д. Петрухін запропонували визначити в законі поняття зменшеної осудності, що дозволило б відобразити судово-психіатричну практику щодо межових станів і вірніше підходити до призначення покарання таким злочинцем.

Проти введення поняття зменшеної осудності виступили В.Б. Алексеев, Я.М. Калашник, Д.Р. Лунц і Є.М. Холодковська, вказавши, що вирішення цієї проблеми неможливо через відсутність юридичного критерію. Знову постало питання про створення спеціальних установ для осіб із психічними розладами, в яких, крім звичайного персоналу, повинні бути психіатри та психологи ².

С.Ф. Семенов, аналізуючи в 1966 році радянську літературу про зменшену осудність, писав: «Вся аргументація про порочність цього поняття говорить лише про порочність його трактування і застосування... Не слід змішувати явища реальної дійсності і відбиття цих явищ у поняттях, які можуть бути матеріалістичними і ідеалістичними. Зменшена осудність - якість свідомості хворої людини, що характеризує зменшену здатність керувати своїми діями і усвідомлювати їх» ³.

У 1966 році В.С. Трахтеров у своєму конспекті лекцій, присвяченому проблемам осудності, вказував, що крім осудності, «слід визнати наявність у радянському кримінальному праві і іншої - «змішаної» її формули, обґрунтованої аналізом медичних критеріїв неосудності». Автор виділяв два види «змішаної» формули осудності: «пом'якшену» і «ускладнену». «Змішана» осудність у «пом'якшеній» її формі описувалася автором через ознаки «традиційної» осудності у «сполученні» з наявністю психічних розладів злочинця і пом'якшуючими відповідальність обставинами. У цьому її значенні осудність, за автором, є передумовою вини, але у меншому її ступені.

¹ Див.: Хомовский А.А. О проблемах правоведения и психиатрии // Советское государство и право. - 1965. - С. 135-136.

² Див.: Там само.

³ Семенов С.Ф. К вопросу об ограниченной (уменьшенной) вменяемости // Журн. невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. - 1966. - Том 66. - Вып. 8. - С. 1270 - 1271.

«Ускладнена осудність» характеризується «традиційною» осудністю у «сполученні» із психічними аномаліями особистості злочинця та обтяжуючими обставинами. Вона є «тільки факультативною передумовою меншої вини суб'єкта»¹.

Слід зазначити, що з питання про сутність обмеженої осудності навіть серед її прихильників були різні думки. З.А. Астеміров бачив у визнанні зменшеної осудності спосіб визначення специфіки кримінальної відповідальності неповнолітніх старшого підліткового віку². Ю.К. Сущенко пропонував розрізняти три види осудності - повну, зменшену та відносну. Повній осудності відповідає психічне здоров'я і особи цієї категорії несуть повну кримінальну відповідальність. При зменшеній осудності здатність особи усвідомлювати свої дії або керувати ними під час вчинення злочину «не втрачена зовсім, але на відміну від норми знижена (ослаблена) внаслідок тих або інших психічних аномалій»³. Суд повинен враховувати цю обставину як пом'якшуючу відповідальність і поряд із покаранням призначати винному примусові заходи медичного характеру. Відносно осудні повинні притягатися до кримінальної відповідальності лише за ті діяння, суспільну небезпеку яких вони усвідомлювали⁴.

Пильну увагу проблемі кримінальної відповідальності осіб із психічними розладами приділили вчені Саратовського юридичного інституту⁵. У 1980 році вийшла робота В.П. Ємельянова, що містила комплексне дослідження проблеми

¹ Див.: *Трахтеров В.С.* Вменяемость по советскому уголовному праву (Конспект лекций) / На правах рукописи. - Харьков: Харьковский юридический институт, 1966. - С. 10-15.

² Див.: *Астемиров ЗА.* Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних (теоретическое введение в изучение спецкурса): Учебное пособие. Под ред. д.ю.н. проф. *Н.А. Стручкова.* - М.: Высшая школа МВД СССР, 1970. - С. 38.

³ *Сущенко Ю.К.* О совершенствовании понятий «вменяемость» и «невменяемость» // Становление и развитие советского уголовного законодательства. - Волгоград, 1973. - С. 70.

⁴ Див.: Там само. - С. 72-73.

⁵ Див., напр.: *Ной И.С.* Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. - Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1962.- С. 137-139; *Чечель Г.Л.* Об учете психических аномалий виновного в совершении преступления при определении ответственности // Ученые записки Саратовского юридического института им. Д.И. Курского. - Вып. XIX. - Часть 2 (Сборник работ аспирантов и соискателей). Отв. ред. А.Л. Венгеров, 1970. - С.174-179; *Чечель Г.М.* Влияние психических аномалий на назначение и отбытие наказаний // Личность преступника и уголовная ответственность: Правовые и криминологические вопросы. Межвузовский научный сборник / Редкол.: *И.С. Ной* (отв. ред.) и др.) - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981. -С. 126-133 та ін.

злочинності неповнолітніх із психічними аномаліями ¹. Значну увагу обґрунтуванню поняття обмеженої осудності у кримінальному праві приділили в своїх роботах Ю.М. Антонян, С.В. Бородин і С.В. Полубінська ².

Тим часом, багато юристів і психіатрів виступили проти введення до Кримінального кодексу поняття «зменшена осудність». Їх основні заперечення зводилися до наступного: 1) осудність, як юридичне поняття, має бути точно і однозначно визначене в законі та не допускати «ступенів». З погляду складу злочину, осудність - це ознака елемента складу, яка неподільна; 2) недоліком обмеженої осудності вважали відсутність чітких критеріїв її формули; 3) поняття «зменшена осудність», введене в кримінально-правову норму, може призвести до зменшення вини злочинців і автоматичного пом'якшення їх відповідальності, замість перенесення акценту на процес виконання призначеного їм покарання ³.

Були й інші заперечення щодо поняття обмеженої осудності, які або повторювали в інших виразах розглянуті вище, або не зачіпали суті питання. Наприклад, зменшена осудність «характеризується умоглядним і певною мірою механічним трактуванням хворобливих розладів психіки» (Д.Р. Лунц) ⁴; зменшена осудність «заплутує проблему», «може створити умови для посилення фіксації особою наявних у нього психічних розладів, що буде сприяти медичному «виправданню» антигромадської поведінки осіб із

¹ Див.: *Емельянов В.П.* Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1980. - 96 с.

² Див.: *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступность и психические аномалии. - М.: Наука, 1987. - С. 144-146; *Бородин С.В., Полубинская С.В.* Ограниченная вменяемость в проектах нового уголовного законодательства // Правовые вопросы судебной психиатрии / Под ред. *Г.В. Морозова*. - М. 1990. - С. 32-39.

³ *Лунц Д.Р.* Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1966. - С. 199-218; *Дагель П.С.* Учение о личности преступника. - Владивосток: Изд-во Дальневосточного гос. ун-та, 1970. - С. 88; *Орлов В.С.* у кн.: Советское уголовное право. Часть Общая: Учебник / Под ред. *В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, Г.А. Кригера, В.Н. Кудрявцева*. - М.: Изд-во Московского ун-та, 1974. - С. 119; *Михеев Р.Л., Михеева А.В.* Значение психических аномалий для совершенствования уголовноправовых мер борьбы с преступностью // Проблемы правового регулирования вопросов борьбы с преступностью. - Владивосток, 1977. - С. 48-61; *Михеев Р.Л.* Уголовная ответственность лиц с психофизиологическими особенностями и психогенетическими аномалиями. - Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1989. - С. 69-72; *Лазарев А.М.* Субъект преступления / Учебное пособие для студентов ВЮЗИ. - М.: Всесоюзный юридический заочный институт, 1981. - С.41.

⁴ Див.: *Лунц Д.Р.* Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1966. - С.204.

психічними аномаліями» (Р.І. Михеев) ¹; не етично відносити осіб, які мають психічні аномалії, до напівхворих або напівздорових (І.І. Карпець) ².

Результатом численних дискусій і обговорень у літературі проблеми обмеженої осудності стало закріплення в «Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» 1991 року ст. 15 «Обмежена осудність». Її текст сформульований таким чином: «(1) Особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння перебувала у стані обмеженої осудності, тобто не могла повною мірою усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними внаслідок хворобливого психічного розладу, підлягає кримінальній відповідальності. (2) Стан обмеженої осудності може враховуватися при призначенні покарання і бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру» ³.

Розпад СРСР перешкодив прийняттю нових КК республік і, відповідно, включенню цієї статті в республіканські кримінальні кодекси. Але розробка теоретичних підходів рішення цієї проблеми не стала менш актуальною. В 1993 році В.А. Ломако, виступив за законодавче оформлення в КК України особливостей кримінальної відповідальності осіб, які мають психічні розлади, що не виключають осудності. Він пропонував передбачити самостійну кримінально-правову норму з обов'язковою вказівкою на біологічні ознаки, які будуть конкретизувати це поняття, або сформулювати її за аналогією з обставинами, які пом'якшують відповідальність ⁴.

Крім кримінального права, проблема обмеженої осудності традиційно розглядалася наукою судової

¹ Див.: *Михеев Р.И., Михеева А.В.* Значение психических аномалий для совершенствования уголовно-правовых мер борьбы с преступностью // Проблемы правового регулирования вопросов борьбы с преступностью. - Владивосток, 1977. - С. 55; *Михеев Р.И.* Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. - Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. - С. 92, 96, 100.

² Див.: *Карпець И.И.* Уголовное право и этика. - М.: Юрид. лит., 1985. - С. 154-155, 157.

³ Див.: Основы уголовного законодательства Союза ССР и республик от 02.07.1991 года // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. - 1991. - 24 июля. - № 30. - Ст. 862.

⁴ Див.: *Ломако В.А.* Осудність та неосудність за кримінальним правом України: Конспект лекції. - Харків: Українська юридична академія, 1993. - С. 18-19.

психіатрії¹. Так, керівник відділу судово-психіатричної експертизи Українського науково-дослідного інституту соціальної і судової психіатрії В.Б. Первомайський неодноразово звертав увагу на негативні наслідки відсутності статті про обмежену осудність у законодавстві України². У своїй монографії, присвяченій проблемі неосудності, він відзначив відсутність адекватного рішення проблеми співвідношення обсягів двох понять, «одне з яких (психічний стан) розділено на три частини (здорова - межова патологія - психоз), а друге (юридична оцінка стану) - на дві (осудність - неосудність)»³. У цій же роботі ним запропонована формула обмеженої осудності, яка містить медичний і психологічний критерії⁴.

Крім прихильників закріплення в КК України статті про обмежену осудність⁵, серед вчених були супротивники такої новели. Наприклад, М.Й. Коржанський, відзначав, що пропозиція щодо закріплення такої статті є недоцільною через відсутність підстав і обґрунтованості поняття «обмежена осудність». «Осудність як вагітність - або є, або її немає», - стверджував автор⁶, який і після прийняття КК України залишився супротивником зазначеного поняття⁷. Без комплексного теоретичного вивчення проблеми обмеженої осудності, сумнівався у доцільності закріплення статті про неї в КК України А.А. Музика⁸.

¹ Див., наприклад: *Проценко М.И., Шевелёв В.Н.* К проблеме ограниченной вменяемости в судебно-психиатрической практике // Судебная и социальная психиатрия 90-х годов: Материалы международной конференции: В 2 т. - Киев - Харьков - Днепропетровск, 1994. - Т. 1. - С. 93-95; *Мельник В.* До проблеми обмеженої осудності // Право України. - 1999. - №1. - С. 102-105.

² Про це докладніше: *Первомайський В.Б.* Судово-психіатрична експертиза: статті (1989- 1999).-К.: Сфера, 2001. -184 с.

³ *Первомайський В.Б.* Невменяемость. - Киев: Компьютерно-издательский центр (КВП), 2000. - С.8.

⁴ Див.: Там само. - С. 239.

⁵ Див.: *Мірошніченко Н., Орловська Н.* Обмежена осудність та її законодавче вирішення //Право України. - 1997. - №7. - С. 23 - 24, 29; *Новиков Д.В.* Деякі проблеми кримінальної відповідальності осіб з психічними розладами, які не виключають осудності // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. -1998. - № 2. - С. 100 - 106.

⁶ Див.: *Коржанський М.Й.* Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. - К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. - С. 183; Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. *Коржанський М.Й.-К.*: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001.- С. 43.

⁷ Див.: *Коржанський М.Й.* Чи має переваги новий Кримінальний кодекс України? // Юридичний вісник України. -2001. - № 35. - С. 4.

⁸ Див.: *Музика А.Л.* Ще раз про обмежену осудність //Право України. - 1998. - №4. - С. 38-41, 49.

Слід зазначити, що при підготовці робочою групою Кабінету Міністрів України проекту КК України, стаття про обмежену осудність була передбачена у першому ж його варіанті 1993 року в ст. 15-1: «Особа, яка під час вчинення злочину перебувала у стані обмеженої осудності, тобто не могла повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хворобливого стану психіки, підлягає кримінальній відповідальності. Стан обмеженої осудності може враховуватися при призначенні покарання». Пропонувалося 2 варіанти: помістити цю статтю після статті про осудність або включити її в перелік обставин, які пом'якшують відповідальність¹. Згодом ця стаття була відтворена у проектах КК України 1994 року² і 1995 року³.

Проект КК України 1995 року був спрямований Європейській комісії, в органи державної влади, наукові та навчальні заклади України. Узагальнивши зауваження і пропозиції Генеральної Прокуратури України, МВС України та СБ України щодо Загальної частини проекту Кримінального кодексу України⁴, робоча група Кабінету Міністрів не погодилася з пропозицією СБ України, висунутою без якого-небудь обґрунтування, про виключення статті про обмежену осудність. Відмова аргументувалася тим, що: а) практика застосування закону все частіше зіштовхується з подібними випадками і тому Кримінальний кодекс не може не враховувати цю об'єктивну ситуацію; б) КК багатьох країн передбачає подібні положення⁵.

¹ Проект Кримінального кодексу України 1993 року // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 2 (1993-1994 рр.). - С. 160 - 235.

² Проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 5 (1994 рр.). - С. 122-129.

³ Проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України. - К.: Видавництво «Право» Українська Правнича Фундація, 1995р. // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 6 (1995-1996 рр.). - С. 205-267.

⁴ Узагальнення зауважень та пропозицій Генеральної Прокуратури, МВС та СБУ щодо Загальної частини проекту Кримінального кодексу України // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 9 (1996-1997 рр.). - С. 35-39.

⁵ Див.: Там само. - С. 37.

Згідно попередніх зауважень Європейської комісії до проекту КК України 1995 року ¹, Меморандуму до проекту 1996 року, підготовленого для обговорення у Гаазі 2-5 лютого 1997 р. ², Окремих зауважень до проекту 1998 р. ³, а також рецензії Швейцарського інституту порівняльного права в м. Лозанні ⁴, зауважень щодо статті про обмежену осудність висловлено не було.

У 1998 році до Верховної Ради України надійшли два проекти КК України. Один із них, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України, а другий — за завданням і за участю Комісії Верховної Ради України з питань правопорядку і боротьби зі злочинністю (внесений на розгляд народним депутатом Пилипчуком І.М.). Останній не містив статті про обмежену осудність і не згадував про врахування психічних розладів злочинця при реалізації щодо нього кримінальної відповідальності ⁵. Постановою № 96-XIV від 10.09.1998 року Верховна Рада України прийняла у першому читанні проект КК, внесений Кабінетом Міністрів України ⁶. Стаття 15 проекту мала найменування «Обмежена осудність»

¹ Попередні зауваження щодо проекту Кримінального кодексу України 1995 року, підготовлені доктором Альваром Нельсоном (Університет Упсала, Швеція) // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 8 (1996 р.). - С. 124-145; Доповідь Швейцарської експертної комісії стосовно проекту КК України 1995 р. // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 11 (1997 р.). - С. 91-103.

² Меморандум щодо проекту 1996 года, підготовлений Альваром Нельсоном (Університет Упсала, Швеція) для обговорення в Гаазі, Голандія 02-05.02.1997р. // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 10 (1997 р.). - С. 241-273.

³ Деякі зауваження до проекту КК України 1998 року, підготовлені викладачем кримінального права Альваром Нельсоном (Університет Упала, Швеція) та Норманом Бішопом, колишнім завідувачем дослідницької служби Управління пенітенціарних закладів та пробації Швеції // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 13 (1998 р.). - С. 18-30.

⁴ Рецензія проекту Кримінального кодексу України, підготовлена Швейцарським інститутом порівняльного права у м. Лозанні 20.02.1997 р. // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 9 (1996-1997 рр.). - С. 291-301.

⁵ Проект КК України, внесений 12.05.1998 р. народним депутатом Пилипчуком І.М. // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 12 (1997-1998 рр.). - С. 326-389.

⁶ Проект Кримінального кодексу України, прийнятий Верховною Радою у першому читанні 10.09.1998 р. Законопроект № 1029 // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 12 (1997-1998 рр.). - С. 222-325.

і містила текст наступного змісту: «Особа, яка під час вчинення злочину перебувала у стані обмеженої осудності, тобто не могла повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хворобливого стану психіки, підлягає кримінальній відповідальності. Стан обмеженої осудності враховується при призначенні покарання як обставина, що пом'якшує відповідальність».

Надалі, робота над проектом КК України продовжилася і до неї приєдналися народні депутати України ¹. У переважній більшості їх поправки до статті про обмежену осудність носили редакційний характер ². Лише від одного народного депутата України надійшла поправка про виключення цієї статті ³. Вивчення стенограми засідання Верховної Ради України свідчить про істотні протиріччя у розумінні проблеми обмеженої осудності ⁴. Основний аргумент супротивників зводився до того, що стаття про обмежену осудність є інструментом для зловживання пом'якшенням покарання. У результаті тривалої дискусії поправка про виключення цієї статті була прийнята Верховною Радою України в ході другого читання проекту Загальної частини КК України ⁵.

На проєкт КК України, прийнятий у другому читанні, надійшло ряд зауважень із боку робочої групи Кабінету Міністрів, яка запропонувала зберегти в проєкті КК України статтю про обмежену осудність ⁶.

¹ Збірка пропозицій народних депутатів до проекту КК України // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 15 (1998 р.). - С. 41-195.

² Див.: Там само. - С. 44, 111, 130,138.

³ Див.: Там само. - С. 119.

⁴ Стенограма обговорення проекту Загальної частини КК України на засіданні Верховної Ради від 08.06.2000 р. (фрагмент) // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 23 (2000 р.). - С. 29-51.

⁵ Проєкт КК України (Загальна частина), прийнятий на засіданні Верховної Ради від 08.06.2000 р. // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 23 (2000 р.). - С. 53-96.

⁶ Зауваження та пропозиції робочої групи Кабінету Міністрів України до проекту КК України, прийнятому у другому читанні // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 23 (2000 р.). - С. 259.

У результаті подальшої роботи народних депутатів у Комітетах з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності і боротьби з організованою злочинністю та корупцією до третього читання був підготовлений проект КК України. Він, за пропозиціями робочої групи Кабінету Міністрів України та ряду народних депутатів України, містив статтю 20 «Обмежена осудність»¹ у редакції діючого на сьогоднішній день КК України.

Наукові дослідження останніх років показали, що позиції вчених розділилися: висловлюються пропозиції як за вдосконалення поняття, що аналізується², так і за відмову від нього³, що свідчить про необхідність дослідження обмеженої осудності для науки кримінального права. При цьому мова йде не тільки про сутність цього поняття, а і його найменування в законі, оскільки в науці вживалися різні терміни для його визначення.

У більшості літературних джерел, присвячених цій проблемі, вживається термін «зменшена осудність»⁴. Це пов'язане з історією виникнення та розвитку вчення про це поняття у кримінальному праві і обумовлено, як уявляється, більшою мірою традиціями в науці. Використання слова «зменшена» щодо поняття «осудність» теж має свої підстави. Так, слово «зменшити» припускає «зміну в меншу сторону

¹ Порівняльна таблиця до проекту КК України (третє читання). Розглянутий 18.10.2000 року у Комітетах з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та боротьби з організованою злочинністю і корупцією // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України.- Книга 24 (2000 - 2001 рр.).- С. 7.

² *Приходько Т.М.* Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., -С. 16.

³ Див.: *Лень В.В.* Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Запорізький юридичний ін-т Міністерства внутрішніх справ України.- Харків, 2003. - С. 8; *Трубников В.М., Васильев А.А.* Формула вменяемости и невменяемости: их соотношение и значение для уголовной ответственности // Право і безпека. - № 3. - С. 99; *Васильев А.Л.* Проблеми осудності в кримінальному праві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т Міністерства внутрішніх справ України. - Харків, 2005. - С. 10-11.

⁴ Див.: *Рейтц Г.В.* Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость // Современная психиатрия. - 1912. - Июнь. - С. 427-462, 511-530; *Трахтерое В.С.* Уменьшенная вменяемость в советском уголовном праве // Право и жизнь. - 1925. - Кн. 7-8. - С. 52-62; *Козаченко И.Я., Сухарев Е.А., Гусев Е.Л.* Проблема уменьшенной вменяемости. - Екатеринбург: Изд-во Уральской гос. юрид. акад., 1993. - 33 с.; *Колмаков П.А.* Проблемы правового регулирования принудительных мер медицинского характера. - Сыктывкар: Сыктывкарский ун-т, 2001. - С. 35.

(по величині, обсягу, кількості, якості) стосовно чогось більшого»¹.

Виникнення терміна «межова осудність»² було обумовлено спробою дати юридичну оцінку межовим психічним розладам у рамках осудності. На цей час, внаслідок розвитку судової психіатрії і зміни міжнародної класифікації психічних розладів, поняття «межові стани» є умовним і рідко застосовується у медичній літературі.

Законодавець України обрав за пропозицією вчених, які брали участь у розробці проекту КК, термін «обмежена осудність». Слід зазначити, що, наприклад, у ст. 22 КК Російської Федерації мова йде про «кримінальну відповідальність осіб із психічним розладом, що не виключає осудності»³. Таке найменування статті не перешкоджає більшості з російських вчених вести мову при коментарі зазначеної статті саме про «обмежену» осудність⁴.

Уявляється вірним використання в КК України терміна «обмежена осудність». Він так само як і термін «зменшена осудність» має давню історію і широко вживався у науковій літературі до прийняття КК 2001 року⁵. Його прийнятність

¹ Див.: Уменьшить // *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1-4.-М.: Русский язык, 1980. - Т.4. Р-V, 1980. - С. 492; Уменьшить // *Ожегов С.Л.* Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. - 23-е изд., испр. - М.: Рус. яз., 1991. - С. 830; Зменшувати // *Великий тлумачий словник сучасної української мови / Укладач і гол. ред. В.Т. Бусел.* - К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. - С. 372.

² Див.: *Фелинкая Н.И.* О дискуссионных вопросах судебно-психиатрической оценки психопатий // Вопросы борьбы с преступностью. - М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждений преступности, 1982. - Вып. 36. - С.106; *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступность и психические аномалии. - М.: Наука, 1987. - С. 147-148; *Иванов Н.Г.* Пограничная вменяемость в уголовном праве // Сов. юстиция. -1991. - № 4. - С. 12-13; *Татьянина Л.Г.* Психопатология и уголовный процесс: Монография. - Ижевск: Детектив-Информ, 2002. - С. 220.

³ Див.: Уголовный кодекс Российской Федерации (по состоянию на 1 мая 2006 года). - М.: Изд-во Эксмо, 2006. - С. 28.

⁴ Див.: *Муштаханов Р.* Вопросы ограниченной вменяемости по УК РФ // Законность. -1998. - № 7. - С. 43; *Кудрявцев И.А., Ратинова Н.А.* Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). - М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. - С. 57; *Козлов А.П.* Понятие преступления. - СПб.: «Юридический центр Пресс», 2004. - С. 415; *Павлов В.Г.* у кн.: Энциклопедия уголовного права. Т.4. Состав преступления. - Изд. проф. *Малинина*, СПб., 2005. - С. 575, 580; *Максимов С.В.* у кн.: Уголовное право. Общая часть; Учебник / Под ред. проф. *Л.Д. Гаухмана* и проф. *С.В. Максимова*. 2-е изд., доп. и перераб. - М.: Изд-во Эксмо, 2005. - С. 148; *Червоткін А.С.* у кн.: Научно-практическое пособие по применению УК РФ / Под ред. д.ю.н., проф., Председателя Верховного суда РФ *В.М. Лебедева*, - М.: Норма, 2005. - С. 67; *Раулина А.В.* у кн.: Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник. Изд. исправл. и доп. / Под ред. д.ю.н., проф. *Л.В. Иногамовой-Хегай*, д.ю.н., проф. *А.М. Рарога*, д.ю.н., проф. *А.И. Чучаева*. -М.: Инфра-М: Контакт, 2006. - С. 209 та ін.

⁵ Див.: *Семенов С.Ф.* К вопросу об ограниченной (уменьшенной) вменяемости // Журн. невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. -1966. - Т.66. - Вып. 8. - С. 1268-1272; *Бородин С.В., Полубинская С.В.* Ограниченная вменяемость в проектах нового уголовного законодательства

підтверджує лексичне значення слова «обмежити», яке означає «поставити в які-небудь рамки, границі, визначити якими-небудь умовами»¹. Тому в розглянутому випадку словосполучення «обмежена осудність» конкретніше, чим «зменшена осудність», відображає суть проблеми, що розглядається. Насамперед це проявляється при характеристиці юридичного критерію формули обмеженої осудності, аналізу якої присвячений пункт 2.1.2. роботи.

1.5. Обмежена осудність у кримінальному законодавстві зарубіжних країн

Для повної характеристики проблеми обмеженої осудності слід відзначити, що в багатьох країнах кримінальні кодекси передбачають особливості кримінальної відповідальності осудних осіб із психічними розладами. При цьому вони використовують різні поняття, які відображають одне явище - обмеження інтелектуально-вольових здатностей особи під час вчинення нею злочину внаслідок психічного розладу. Для системності викладу матеріалу про зарубіжне законодавство, яке стосується проблеми обмеженої осудності, уявляється правильним класифікувати його за правовими системами (родами).

До основних систем права відносять: 1) романо-германську; 2) загального права (англосаксонську) і 3) соціалістичну. Виділяють також групи країн, які мають специфіку щодо зазначених систем права. Це країни мусульманського, індуського та іудейського права, а також Далекого Сходу, Африки і Мадагаскару².

//Правовые вопросы судебной психиатрии /Под ред. Г.В. Морозова, -М., 1990. - С. 32-39; Иванов Н.Г. Ограниченная вменяемость. Соотношение с невменяемостью // Российская юстиция. - 1994. - №1. - С. 52 - 55; Мірошніченко Н., Орловська Я. Обмежена осудність та її законодавче вирішення //Право України. - 1997. - Хг 7. - С. 23-24, 29; Музика АА. Ще раз про обмежену осудність //Право України. - 1998. - Ха4. - С. 38 • 41, 49; Мельник В. До проблеми обмеженої осудності // Право України. -1999. • №1. - С. 102-105.

¹ Ограничить // Ожегов С.И. Словарь русского языка; 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. -23-е изд., испр. - М.: Рус. яз., 1991. - С. 442; Ограничить // Даль Владимир Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1-4. -М.: Русский язык, 1981. - Т.2. И-О, 1981. - С. 648; Обмежувати // Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. ред. В.Т. Бусел. - К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. - С. 643.

² Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности; Пер. с фр. В.А. Туманова, - М.: Международные отношения, 1998. - С. 21, 25.

Романо-германська система включає право країн, у яких юридична наука склалася на основі римського права. У цій правовій системі на перший план висунуті норми права, які розглядаються як норми поведінки, що відповідають вимогам справедливості і моралі. На цей час романо-германська правова система вийшла за межі колишньої Римської імперії і поширилася на всю Латинську Америку, значну частину Африки, країни Близького Сходу, Японію, Індонезію¹.

Уперше вчення про обмежену осудність виникло, як відзначалось у підрозділі 1.2. роботи, у німецькому праві, тому уявляється правильним почати розгляд зарубіжного кримінального законодавства з Федеративної Республіки Німеччина (ФРН). *КК ФРН 1975 року* включає § 21 «Зменшена осудність», який розміщений безпосередньо за параграфом, що передбачає неосудність, і завершує главу I «Принципи некараності», який входить у Розділ II «Діяння». У ньому зазначено, що «якщо - з однієї із зазначених у § 20 причин (тобто внаслідок хворобливого психічного розладу, глибокого розладу свідомості, слабоумства або іншого тяжкого психічного відхилення - 0.3.) здатність особи усвідомлювати протиправність діяння або діяти відповідно до цього розуміння була суттєво зменшена при вчиненні діяння, то покарання згідно § 49 абз.1, може бути пом'якшене»². Особливістю *КК ФРН* є однаковий опис медичного критерію обмеженої осудності і неосудності (§ 20).

У німецькій теорії права одержав поширення принцип дуалізму, який передбачає призначення особі, визнаній зменшено осудною, поряд з покаранням, заходів виправлення і безпеки. Так, у § 63 *КК ФРН* встановлюється можливість поміщення такої особи до психіатричної лікарні у випадку визнання її соціально небезпечною³. Суд може призначити виконання покарання і до поміщення в психіатричну лікарню, якщо вирішить, що це полегшить досягнення мети заходу виправлення і безпеки (§ 67 ч. 2 *КК*)⁴.

¹ Див.: Там само. - С. 21, 29.

² Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. - М.: ИКД «Зерцало-М». 2001. - С. 16; Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. - С. 222.

³ Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. - М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. - С. 36.

⁴ Див.: Там само. - С. 38.

Досить докладно питання про зменшену осудність регламентовано у *КК Швейцарії 1937 року*. Згідно ст. 11 КК зменшена осудність вважається встановленою, «якщо під час вчинення злочинного діяння особа внаслідок розладу душевної діяльності або розладу свідомості чи внаслідок недостатнього психічного розвитку мала знижену здатність усвідомлювати протиправність свого злочинного діяння або діяти з усвідомленням цієї протиправності, суддя може за своїм розсудом пом'якшити покарання» (ст. 66 КК Швейцарії)¹.

Як видно, це формулювання, використовуючи загальні поняття у описі медичного критерію («розлад душевної діяльності», «розлад свідомості», «недостатній психічний розвиток»), має таку особливість: до інтелектуальної ознаки включена «знижена здатність усвідомлення протиправності діяння». Неповне усвідомлення протиправності свідчить тут про порушену психічну діяльність особи. Разом із тим, судді надається право за висновком експертів, поміщати обвинуваченого до лікарні або притулку, і про те, чи становить він загрозу для суспільної безпеки і громадського порядку (ст. 13), ухвалити рішення щодо поміщення зменшено осудного до лікарні (ст. 14). Якщо такий злочинець виявиться іноземцем, то суд вправі заборонити йому проживання у Швейцарії (ст. 16). Положення про зменшену осудність, як і про неосудність, не застосовуються, якщо особа сама викликала тяжку зміну або розлад свідомості із наміром вчинити злочин (ст. 12)².

КК Австрії 1975 року у розділі IV «Призначення покарання» передбачає § 34 «Особливі пом'якшувальні обставини», у пункті 1 частини 1 якого встановлена можливість пом'якшення покарання особі у випадку, коли «перебуваючи під впливом аномального психічного стану, вона погано розуміє сутність того, що відбувається»³.

КК Франції 1992 року не знає терміна «обмежена осудність», але в ч. 2 ст. 122-1 закріплене наступне

¹ Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. - М.: Изд.-во «Зерцало». 2000. - С. 8.

² Див.: Там само. - С. 8 - 9.

³ Уголовный кодекс Австрии / Пер. с нем., - М.: «Зерцало-М», 2001. - С. 22.

положення: «Особа, яка в момент вчинення діяння була піддана будь-якому психічному або нервово-психічному розладу, що знизив його здатність усвідомлювати або заважав його здатності контролювати свої дії, підлягає кримінальній відповідальності; однак суд враховує дану обставину при визначенні покарання і встановлення режиму його виконання»¹. Стаття 122-1 не має назви, що характерно для всіх статей КК Франції, але перша її частина присвячена опису такого стану, що у кримінальному праві України називається неосудністю. Слід зазначити, що особливості психічного стану підлягають врахуванню судом не тільки при призначенні покарання, а й при визначенні режиму його виконання. Реалізація покарання може означати сполучення медичних і репресивних заходів у ході виконання покарання, у порядку передбаченому кримінально-процесуальним законодавством: 1) ст. Д 69.1 КПК дозволяє розподіляти засуджених у пенітенціарні установи з урахуванням їх «фізичного і розумового» здоров'я; 2) ст. Д 74 закріплює створення психіатричних госпіталів і медпунктів для ув'язнених, «психічний стан» яких вимагає лікування; 3) ст. 397 регламентує організацію психіатричної служби; 4) ст. 718 передбачає, що «хворі злочинці і психопати можуть бути госпіталізовані в спеціальні пенітенціарні установи» та деякі інші заходи².

К К Італії 1930 року містить у Розділі 4 «Про злочинця і про особу, яка потерпіла від злочинного діяння» Главу 1 «Про осудність», у якій передбачена ст. 89 «Часткова поразка душевних здатностей» наступного змісту: «Хто під час вчинення дії перебував через хворобу в такому душевному стані, коли була значно зменшена, але не виключена здатність розуміти або бажати, відповідає за вчинене

¹ Уголовный кодекс Франции / Науч. редактирование канд. юрид. наук, доц. Л.В. Головки, канд. юрид. наук, доц. Н.Е. Крыловой; перевод с французского и предисловие канд. юрид. наук, доц. Н.Е. Крыловой. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. - С. 79 - 80.

² Артеменко Н.В. Актуальные проблемы вменяемости (невменяемости) и возраста уголовной ответственности (сравнительный историко-правовой анализ уголовного законодательства Российской Федерации и Франции): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Ростов-на-Дону, 1999. - С. 133.

злочинне діяння, але покарання знижується»¹. На думку італійських юристів, психічний розлад, що виключає або зменшує осудність, може бути викликаний «не тільки душевним захворюванням, а й причинами фізичної хвороби, наприклад, марення, викликане високою температурою, психічне сум'яття, викликане інфекційною дією паратифу»².

КК Італії пропонує враховувати обмежену осудність як обставину, що пом'якшує покарання, а також при виборі заходу безпеки (ст. 202 КК Італії). Ці заходи можуть бути застосовані до засудженого в доповнення до покарання, а також до неосудних, неповнолітніх та інших осіб, яким покарання не призначається. У спеціальні лікувальні заклади поміщаються особи, засуджені за умисний злочин до зниженого покарання внаслідок психічної хвороби або хронічного отруєння алкоголем чи одурманюючими речовинами, або внаслідок глухонімоти (ст. 219 КК Італії). Коли мінімальний строк санкції за вчинений злочин не менше п'яти років позбавлення волі, строк знаходження в лікувальному закладі повинен бути не менше одного року. Якщо за вчинений злочин встановлено покарання у виді довічного ув'язнення або позбавлення волі на строк не менше 10 років, зазначений захід безпеки призначається на строк не менше 3 років³. Таким чином, італійський КК пов'язує тривалість знаходження у лікувальному закладі, в першу чергу, з тяжкістю вчиненого діяння, а не станом здоров'я особи.

Слід відзначити, що судово-психіатрична практика в Європі в останні роки має тенденцію до поширення на підекспертних із психопатіями формулювань, які дозволяють судам пом'якшувати їм покарання, або замінити ув'язнення на на суспільні роботи, обмеження волі, штрафи і зобов'язувати засуджених відвідувати медико-психологічні реабілітаційні центри. Це пов'язане зі зростаючою роллю суспільних і

¹ Італьянский Уголовный кодекс 1930 г. Пер. проф. *М.М. Исаева*. - М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941.-С. 24.

² Див.: *Игнатова М.А.* у кн.: Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. и с предисл. *И.Д. Козочкина*. - М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2003. - С. 526 -527.

³ Див.: Там само. - С. 562.

реабілітаційних інститутів, що забезпечують соціальну адаптацію цих осіб. У більшості випадків правопорушники попадають у спеціальні групи, контрольовані лікарями-психіатрами, психологами і соціальними працівниками, де одержують психотерапевтичну, а якщо необхідно психофармакологічну та соціальну допомогу, причому, подібні програми реалізуються практично у всіх країнах Західної Європи¹.

КК Республіки Сан-Марино 1974 року містить у Розділі 2 «Винний у вчиненні злочину» Главу 1 «Особи, які не підлягають обвинуваченню», в якій передбачена ст. 9 «Нездатність усвідомлення і волевиявлення». Частина 2 цієї статті встановлює зменшення покарання від однієї до двох ступенів, «якщо здатність усвідомлення значення діяння та волевиявлення була в значній мірі обмежена». Передбачена також можливість застосування заходів безпеки до осіб, щодо яких застосована ч. 2 ст. 9 КК через слабоумство або хронічну інтоксикацію алкоголем або наркотичними засобами².

У КК Іспанії 1995 року немає спеціальної статті, присвяченої обмеженій осудності. Разом з тим, КК Іспанії містить перелік пом'якшуючих кримінальну відповідальність обставин (ст. 22 КК), серед яких звертають на себе увагу дві обставини, котрі мають відношення до психічних розладів. Це вчинення діяння «під впливом глибокої пристрасті до речовин, зазначених у пункті 2 попередньої статті (алкоголь, токсичні або одурманюючі засоби, психотропні речовини та інші. – О.З.)» - і «у стані затьмарення або іншому стані афекту, викликаного серйозними причинами»³.

КК Польщі 1998 р. не містить терміна «обмежена осудність», однак передбачає статтю, яка фактично описує її формулу. У главі III «Виключення кримінальної

¹ Див.: *Пережогин Л.О.* Судебно-психиатрическая оценка расстройств личности с учетом положений ст. 22 УК РФ: Дис... канд. мед. наук: 14.00.18.- М., 2001.- 199 с. <http://www.otrok.ru/special/drlev/lev4.htm>

² Уголовный кодекс Республики Сан-Марино. - СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. - С. 36, 39, 100- 107.

³ Уголовный кодекс Испании /Под ред. и с предисл. *Н.Ф. Кузнецовой и Ф.М. Решетникова.* - М.: Зерцало, 1998.-С. 18.

відповідальності» закріплений § 2 ст. 31, в якому при досить чіткому описі ознак юридичного критерію формули обмеженої осудності, взагалі не згадується про медичний критерій. Зокрема в § 2 ст. 31 відзначено: «якщо в момент вчинення злочину здатність розуміти значення діяння або керувати поведінкою була значною мірою обмежена, суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання»¹. Таким чином, законодавець Польщі надав суду можливість широко застосування ст. 31 КК, передбачивши нею й випадки, не пов'язані із психічними розладами.

Згідно **КК Голландії 1886 року** правопорушники, які в момент діяння характеризувалися як особи з недостатнім розвитком або у яких було хворобливе порушення розумової діяльності можуть за розпорядженням суду бути піддані відповідному догляду та піклуванню, якщо цього вимагає безпека інших громадян (ст. 37а). Примусове лікування може застосовуватися роками (ст. 38d КК Голландії) і є, тому, залякуючим заходом для багатьох обвинувачених. Необхідно відмітити, що окремими судами у вирокх виражена думка, що спосіб виконання зазначеного заходу не у всіх випадках у достатній мірі забезпечує безпеку суспільства. У цих ситуаціях на «злочинців із (сильно) зменшеною відповідальністю за поставлені їм у вину злочину накладається довгострокове тюремне покарання»².

У § 4 Глави 3 **КК Фінляндії 1894 р.** вказується, що якщо судом буде встановлено, що при вчиненні злочину особа не цілком володіла своїм розумом, хоча й не могла вважатися осудною згідно § 3, то їй має бути призначено покарання загального виду за правилами § 2 (ч. 1)³.

Загальногромадянський кримінальний кодекс Норвегії 1902 року передбачає звільнення від кримінальної відповідальності правопорушника, що під час вчинення

¹ Уголовный кодекс Республики Польша / Пер. с польск. *Барилевич Д.А.* и др.; Под общ. ред. *Н.Ф. Кузнецовой.* - Мн.: Тесей, 1998. - С. 15.

² Уголовный кодекс Голландии / Науч. ред. *Б.В. Волженкин,* пер. с англ. *И.В. Мироновой.* 2-е изд. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. - С. 20-21.

³ Див.: *Павлов В.Г.* Субъект преступления в уголовном праве (Историко-правовое исследование). - СПб.: Санкт-Петербургская юридическая академия, «Издательский Торговый Дом Герда», 1999. - С. 98-99.

діяння мав психічний розлад високого ступеня (абзац 2 § 44). Якщо для захисту суспільства необхідно, порушник закону, якого звільнено від покарання відповідно до зазначеного абзацу § 44, може бути засуджений до примусового психіатричного піклування, якщо він вчинив або намагався вчинити тяжкі насильницькі дії, злочин на сексуальному ґрунті, позбавив волі, улаштував підпал або вчинив інший тяжкий злочин, що порушило життя, здоров'я або свободу інших людей чи могло поставити ці життєві цінності під загрозу¹.

КК Данії 1930 р. у ч. 2 § 16 передбачає, що «особи, які під час вчинення діяння були у невеликому ступені психічно неповноцінні, не підлягають покаранню, за винятком особливих обставин»².

Згідно **КК Швеції 1962 р.** обставиною, що пом'якшує покарання, вважається «якщо обвинувачений, внаслідок психічного розладу або емоційного хвилювання, або з якої-небудь іншої причини в меншому ступені здатний керувати своїми діями» (п. 2 ч. 1 ст. 3 Глави 29 «Про визначення покарання та звільнення санкції»). Відповідно до ст. 6 Глави 30 «Про вибір санкції» «особа, яка вчиняє злочин під впливом серйозного психічного розладу, не може бути засуджена до тюремного ув'язнення. Якщо у такому випадку суд також визначить, що жодна інша санкція не може бути призначена, то засуджений повинен бути повністю звільнений від санкції»³.

Згідно зі ст. 3 Глави 31 «Про передачу на спеціальне піклування», якщо особа, яка вчинила злочин, за яке санкція не може бути обмежена штрафом, страждає серйозним психічним розладом, то суд може передати його на судово-психіатричне піклування, якщо, з огляду на його психічний стан і особисті обставини, потрібне поміщення на піклування

¹ Уголовное законодательство Норвегии / Науч. ред. и вступ. статья Ю.В. Голика, перевод с норвежского А.В. Жмени. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. - С. 73.

² Уголовный кодекс Дании / Под ред. С.С. Беляева. - М.: б/и, 2001. - С. 21.

³ Уголовный кодекс Швеции / Перевод с англ. УК Швеции по состоянию на 1 мая 1999 г. С.С. Беляева. - М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2000. - С. 122,130.

до психіатричної установи, котре поєднується із позбавленням волі та іншими примусовими заходами¹.

У *КК Туреччини 1926 року* в ст. 47 закріплене положення, відповідно до якого покарання, що призначається особі, котра перебувала в момент вчинення діяння у стані психічного розладу, що значно зменшило його осудність або свободу дій, скорочується наступним чином: 1) страта замінюється тяжким ув'язненням на строк не менш 15 років; 2) довічне тяжке ув'язнення замінюється тяжким ув'язненням на строк від 10 до 15 років; 3) довічна заборона на публічну службу замінюється тимчасовою забороною на публічну службу. Інші покарання скорочуються від однієї третини до половини. Відповідно до ст. 48 зазначені положення не поширюються на діяння, вчиненні під впливом добровільного сп'яніння та добровільно вжитих наркотичних засобів².

У ст. 22 § 1 *КК Бразилії* мова йде «про факультативну можливість пом'якшення покарання (у межах від однієї до двох третин санкції, передбаченої законом) для особи, яка у результаті психічного розладу й т.п. була позбавлена можливості повного мірою розуміти злочинний характер діяння або приймати рішення відповідно до цього розуміння»³.

КК Аргентини не передбачає статті про обмежену осудність, але в ч. 2. ст. 34 Розділу V «Кримінальна відповідальність» відзначено, що «у випадку слабоумства суб'єкта діяння суд вправі розпорядитися про його примусове поміщення до психіатричної клініки, з якої він зможе вийти тільки після розгляду у суді та винесення відповідного судового рішення, якому повинне передувати надання висновку експертів про те, що небезпеки ні для себе самого, ні для суспільства хворий не представляє»⁴. Можна

¹ Див.: Там само. - С. 134.

² Уголовный кодекс Турции / Научи, ред. и перевод Н. Сафарова и Х. Бабаева. - СПб.: Юр. Центр Пресс, 2003. - С. 59 - 66.

³ Див.: Решетников Ф.М. у кн.: Власов И.С., Гуценко К.Ф., Решетников Ф.М., Штромас А.Ю. Уголовное право зарубежных стран. - Вып. 2. Понятие преступления и вина. - М.: Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы ВНИИ советского законодательства, 1972. - С. 205.

⁴ Уголовный кодекс Аргентины / Науч. ред. Ю.В. Голик - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. - С. 51.

стверджувати, що стосовно психічно хворих злочинців законодавець Аргентини, як і багато інших латиноамериканських країн, дотримується позиції соціологічної школи кримінального права¹, а саме застосування до зазначеної категорії осіб заходів безпеки, поки не зникнуть обставини, які характеризують їх небезпечними (ч. 3 ст. 34)².

КК Японії 1902 р. у ч. 2 ст. 39 вказує на пом'якшення «покарання за дію, вчинену слабоумним»³. Примусові заходи медичного характеру до психічно хворих осіб, які порушили закон, застосовуються адміністративною владою на підставі Закону про психічну гігієну⁴. Однак, навряд чи можна вважати слабоумство належною ознакою медичного критерію обмеженої осудності, з огляду на той факт, що слабоумство у тяжкій формі є медичним критерієм неосудності.

КК Кореї формулює поняття зменшеної осудності в § 2 ст. 10 «Особи із психічними розладами» Розділ I «Вчинення злочину і призначення покарання». Мова йде про пом'якшення покарання за поведінку особи, яка через психічний розлад позбавлена здатностей, зазначених у §1 ст. 10 (управляти своєю волею або контролювати її. - О.З.)⁵.

Кримінальний кодекс Таїланду 1956 р. у Главі 4 «Кримінальна відповідальність» містить Розділ I «Положення, які застосовуються до основних злочинів». Ст. 65 Книги I «Загальні положення» зазначеного Розділу містить опис психічного стану особи під час вчинення злочину, який можна віднести до поняття «обмежена осудність». Вказується на те, що «якщо особа ...може частково оцінити природу або незаконність вчинених нею дій

¹ Див.: *Решетніков Ф.М.* у кн.: *Власов И.С., Гуценко К.Ф., Решетников Ф.М., Штрамас А.Ю.* Уголовное право зарубежных стран. - Вып. 2. Понятие преступления и вина. - М.: Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы ВНИИ советского законодательства, 1972. - С. 205.

² Уголовный кодекс Аргентины / Науч. ред. *Ю.В. Голик* - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. - С. 52.

³ Уголовный кодекс Японии / Науч. ред. и предисл. докт. юрид. наук, проф. *А.И. Коробеева*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. - С. 52.

⁴ Див.: *Срьомін В.М.* у кн.: Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. и с предисл. *И.Д. Козочкина*. - М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2003. - С. 465.

⁵ Див.: Уголовный кодекс Республики Корея / Науч. ред. и предисловие д.ю.н. проф. *А.И. Коробеева*; пер. с корейского канд. филолог, наук *В.В. Верхоляка*. - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2004. - С. 46.

або може частково контролювати свої вчинки, то вона повинна зазнати покарання за такий злочин, однак суд може призначити дещо менше, ніж звичайно призначається за такий злочин»¹.

У системі загального права (англосаксонській) норма менш абстрактна, ніж норма права романо-германської правової системи, і спрямована на те, щоб розв'язати конкретну проблему, а не сформулювати загальне правило поведінки на майбутнє. Ця система включає окрім англійського права, що було її основою, правові системи таких країн, як США, Індія, Канада, Пакистан, Судан².

У кримінальне право Англії поняття обмеженої осудності було введено ст. 2 Закону «Про вбивство» 1957 р. Пункт 1 цієї статті говорить: «У випадках, коли особа вбиває або є співучасником у вбивстві іншої особи, її не можна засудити за тяжке вбивство, якщо вона страждає такою ненормальністю психіки (внаслідок психічної недорозвиненості або відсталості, інших органічних причин захворювання або тілесного ушкодження), що істотно обмежила її психічну здатність відповідати за дію або бездіяльність, вчинені нею при скоєнні вбивства або співучасті у ньому»³.

Обмежена осудність є обставиною, що пом'якшує відповідальність тільки у справах з обвинуваченням у тяжкому вбивстві, за яке передбачене довічне тюремне ув'язнення. У випадку ж застосування положень про обмежену осудність особа відповідає за просте вбивство, за яке довічне тюремне ув'язнення є тільки максимально можливим покаранням. Якщо суд знайде доречним, то він може відповідно до ст. 37-1 Закону «Про психічне здоров'я» 1983 р. видати наказ про поміщення засудженого до госпіталю або про встановлення над ним опіки⁴.

¹ Уголовный кодекс Таиланда / Научн. ред. и предисловие д.ю.н. проф. А.И. Коробеева, д.ю.н. проф. Ю.В. Голика. -СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2005. - С. 52.

² Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. ВА Туманова. - М.: Международные отношения, 1998. - С. 22-23.

³ Никифоров А.С. Ответственность за убийство в современном континентально-европейском и англо-американском уголовном праве //ПРАВО И ПОЛИТИКА. - 2000. - №8. - С. 62.

⁴ Див.: Там само. - С. 63.

Н.А. Голованова, вивчаючи англійське право, відзначила, що у англійській судовій практиці склалося уявлення, що для застосування положень про обмежену осудність необхідне сполучення трьох елементів. По-перше, обвинувачений повинен страждати від такої «аномалії свідомості» в момент вчинення злочину, яку звичайна розумна людина визначить як «ненормальність». По-друге, «аномалія свідомості» повинна виникати від однієї з певних причин, а саме, від затримання або відставання у розвитку або від будь-якої вродженої причини, викликаній захворюванням або ушкодженням. При цьому під хворобою або ушкодженням розуміється органічне або фізичне ушкодження чи хвороба тіла, включаючи мозок. Вродженою причиною може бути функціональне психічне захворювання. По-третє, «аномалія свідомості», згадана у Законі «Про вбивство», повинна суттєво зменшити психічну відповідальність обвинуваченого за його дії або бездіяльність. Відповісти на запитання про те, що ж розуміється під словами «суттєво», досить складно. Судова практика дотримується позиції, що у багатьох випадках мова йде про нездатність обвинуваченого контролювати свої дії та імпульси ¹.

П. Лейленд, характеризуючи юридичний критерій обмеженої осудності, пише, що він відображає психічний стан особи під час вчинення діяння і охоплює не тільки сприйняття фізичних дій і предметів, а й «здатність провадити раціональні судження про правильність або неправильність певних дій, а також здатність проявляти, не відступаючи від раціонального судження, волю для контролю фізичних дій» ².

У кримінальному законодавстві *Сполучених Штатів Америки (США)* відсутні статті, в яких би йшла мова про обмежену осудність, хоча приблизно у половині штатів

¹ Див.: Голованова НА. у кн.: Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкини. - М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2003. - С. 40-41.

² Див: Лейленд П. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англійський підхід) / Пер. с англ. П. Гаращука. - К.: Основи, 1996. - С. 80.

застосовується захист посиленням на зменшену осудність¹. Причому так само, як і в Англії, це відбувається у тих випадках, коли надані обвинуваченим докази свідчать про те, що під час вчинення діяння він перебував у такому психічному стані, що не міг вчинити злочин, який вимагає «спеціального або злого наміру». У випадку визнання наявності у особи такого стану, злочин кваліфікується як менш небезпечний, тобто, наприклад, тяжке вбивство як просте вбивство. Будь-яких однакових і досить чітких критеріїв цього поняття судова практика не виробила². До факторів, які виключають або зменшують осудність, відносять розумову незрілість, котрі є наслідком того, що особа ще не досягла певного віку, дефекти свідомості, що виникли у зв'язку із душевною хворобою, нерозвиненою психікою, іншими розладами психіки, а також деякі інші обставини³.

Закон про кримінальне право Ізраїлю в ст. 300 алеф передбачає можливість пом'якшення покарання особі за умисне вбивство, якщо вона вчинене «у стані, в якому через серйозний душевний розлад або дефект розумової діяльності була значно обмежена можливість обвинувачення, але не настільки, що вона не могла, як це передбачено статтею 34 хет (неосудність. - О.З.), розуміти того, що вона скоює або розуміти порочність такого діяння; або втриматися від вчинення такого діяння»⁴.

У КК Австралії 1995 року в частині 2.3. «Обставини, що виключають кримінальну відповідальність» Розділу 7 «Обставини, пов'язані із недоліком правоздатності» передбачена ст. 7.3. «Психічне ослаблення», хоча буквальний

¹ Див.: *Крылова Н.Е. Серебренникова А.В.* Уголовное право зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии). - М.: Зерцало, ТЕНС, 1998. - С. 92; *Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шели / Пер. с англ.* - СПб.: Питер, 2003. - С. 51; *Дианов Д.Л.* у кн.: *Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т.Е. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.Л. Ткаченко.* - М.: Медицина, 2004. - С. 34.

² Див.: *Козочкін І.Д.* у кн.: *Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Уч. пособие / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина.* - М.: Омега-Л, Институт междуна. права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2003. - С. 141.

³ Див.: *Гуценко К.Ф.* у кн.: *Власов И.С., Гуценко К.Ф., Решетников Ф.М., Штромас А.Ю.* Уголовное право зарубежных стран. - Вып. 1. Источники уголовного права. - М.: Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы ВНИИ советского законодательства, 1978. - С. 126 - 127.

⁴ Закон об уголовном праве Израиля / Предисловие, пер. с иврита: магистр права (LLM) *М. Дорфман*; науч. ред. к.ю.н. *Н.И. Мацнев*, - СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический Центр Пресс», 2005. - С. 268.

переклад «mental impairment» означає психічна ущербність, що не досягла ступеня неосудності¹. У цій статті зазначено, що «особа не несе кримінальної відповідальності за злочин, якщо під час здійснення поведінки, яка становить даний злочин, ця особа страждала на психічний розлад, що призвело до того, що: а) дана особа не усвідомлювала характеру і властивостей своєї поведінки; або б) дана особа не усвідомлювала, що ця поведінка є протиправною (тобто ця особа не могла мислити із достатнім ступенем розумності і володіння собою про те, чи є така поведінка протиправною з погляду сприймаючих людей); або в) дана особа була не здатна контролювати власну поведінку». Під психічним ослабленням розуміється у зазначеній статті «старість, інтелектуальна недієздатність, розумове захворювання, ушкодження мозку та істотна дезорганізованість особи»².

У КК країн - колишніх колоній Англії статті про обмежену осудність, як правило, не передбачені. Можливо, це пов'язане з більш широким визначенням неосудності, що дає підставу застосовувати її до всіх осіб із психічними розладами³. Хоча у деяких державах розглянуте поняття застосовується. Відбувається це шляхом використання судових прецедентів (зокрема, **Індія**)⁴ або внесенням доповнень у кримінальне законодавство (наприклад, ст. 188-а **КК Уганди**)⁵.

Виділяють також **систему соціалістичного права**, у якій раніше розглядали, насамперед, право СРСР⁶. Однак після розпаду СРСР ця система перебуває в кризовому стані і в ній

¹ Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. и предисл. *И.Д. Козочкина. Е.Н. Трикоз*; перевод с англ. *Е.Н. Трикоз*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. - С. 61.

² Див.: Там само. — С. 61-63.

³ *Решетников Ф.М.* у кн.: *Власов И.С., Гуценко К.Ф., Решетников Ф.М., Штротмас А.Ю.* Уголовное право зарубежных стран. - Вып. 2. Понятие преступления и вина. - М.: Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы ВНИИ советского законодательства, 1972. - С. 185-186.

⁴ Див.: *Никифоров Б.С.* Уголовное законодательство Республики Индия (очерк). - М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. - С. 28.

⁵ Див.: *Лихачев В.А.* Уголовное право в освободившихся странах (сравнительное исследование) / АН СССР, Ин-т государства и права. - М.: Наука, 1988. - С. 61.

⁶ *Давид Р., Жоффе-Спинози К.* Основные правовые системы современности: Пер. с фр. - *В.А. Туманова*. - М.: Международные отношения, 1998. - С. 24, 112 - 114.

виділяють тільки національні правові системи деяких країн (Китай, Куба, Північна Корея) ¹.

У *КК Китайської Народної Республіки (КНР) 1979 р.* 14 березня 1997 року були внесені масштабні зміни, однією із яких є закріплення невідомої колишньому кримінальному законодавству статті про обмежену осудність. У ч. 3 ст. 18 КК мова йде про те, що «особи, які страждають психічними захворюваннями та вчинили злочини, якщо не втратили повністю здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними, повинні притягуватися до кримінальної відповідальності; однак їм може бути призначене більш м'яке покарання або покарання нижче нижчої межі» ².

У *КК Куби 1979 року* обмежена осудність передбачена в ч. 2 ст. 20 КК. Ця стаття розміщена в Главі 3 «Про обставини, які звільняють від кримінальної відповідальності», а саме в першій її секції «Про душевну хворобу». У ній вказується, що «межі покарання у виді позбавлення волі, встановлені законом, скорочуються наполовину, якщо в момент вчинення злочину обвинувачений мав зменшену здатність до розуміння значення своїх дій або до контролю за своєю поведінкою» ³. Згідно з ч. 3 ст. 20 КК положення попередніх частин цієї статті не застосовуються, якщо «виконавець добровільно довів себе до стану тимчасового душевного розладу шляхом вживання спиртних напоїв або наркотичних речовин, а також у будь-якому іншому випадку, в якому можна було б передбачити наслідки своїх дій».

На теперішній час в науці окремо вивчаються правові системи *постсоціалістичних країн* ⁴, до яких відносять також країни - колишні республіки СРСР.

Відзначимо, що із 15-ти країн - колишніх республік СРСР у КК 12-ти країн (включаючи Україну) передбачена

¹ Див.: *Марченко М.Н.* Сравнительное правоведение. Общая часть. Учебник для юридических вузов. - М.: Издательство «Зерцало», 2001. - С. 450.

² *Ахметшин Х.М., Ахметшин Н.Х., Петухов А.Л.* Современное уголовное законодательство КНР. - М.: ИД «Муравей», 2000. - С. 258; *Ахметшин Н.Х.* История уголовного права КНР. -М.: Ии- т государства и права РАН, 2005. - С. 45.

³ Уголовный кодекс Республики Куба / Пер., вступ, ст. и ред. заслуж. деятеля науки РСФСР, проф. *П.И. Грашова.* - М.: б/изд, 1983. - С. 43.

⁴ *Марченко М.Н.* Сравнительное правоведение. Общая часть. Учебник для юридических вузов. -М.: Издательство «Зерцало», 2001. - С. 446, 450.

стаття про обмежену осудність або кримінальну відповідальність осіб із психічним розладом, що не виключає осудності: *Азербайджанської республіки* (ст. 22 «Кримінальна відповідальність осіб із психічним розладом, що не виключає осудності») ¹ *Республіки Біларусь* (ст. 29 «Зменшена осудність») ², *Республіки Вірменія* (ст. 26 «Обмежена осудність») ³, *Грузії* (ст. 35 «Обмежена осудність») ⁴, *Республіки Казахстан* (ст. 17 «Кримінальна відповідальність осіб із психічним розладом, що не виключає осудності») ⁵, *Республіки Киргизстан* (ст. 20 «Кримінальна відповідальність особи із психічним розладом, що не виключає осудність») ⁶, *Латвійської Республіки* (ст. 14 «Обмежена осудність») ⁷, *Литовської Республіки* (ст.18 «Обмежена осудність») ⁸, *Російської Федерації* (ст. 22 «Кримінальна відповідальність осіб із психічним розладом, що не виключає осудності») ⁹, *Республіки Таджикистан* (ст. 25 «Кримінальна відповідальність осіб із хворобливими психічними розладами, що не виключають осудність (обмежена осудність)») ¹⁰, *Туркменістану* (ст. 24 «Кримінальна відповідальність осудних осіб із відставанням у психічному розвитку») ¹¹. Подібних статей немає лише у *КК Республіки Молдова* ¹² та *Республіки Узбекистан* ¹³.

¹ Уголовный кодекс Азербайджанской республики. - Баку: Юридическая литература, 2000. - С. 14.

² Уголовный кодекс Республики Беларусь. - 2-е изд., доп. - Мн.: Национальный центр правовой информации Республики Беларусь, 2001. - С. 23.

³ Уголовный кодекс Республики Армения. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. - С. 83.

⁴ Уголовный кодекс Грузии. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. - С. 106-107.

⁵ Уголовный кодекс Республики Казахстан. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - С. 41-42.

⁶ Уголовный кодекс Кыргызской республики. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. - С. 52.

⁷ Уголовный кодекс Латвийской Республики. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - С. 14-15.

⁸ Уголовный кодекс Литовской Республики. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. - С. 131-132.

⁹ Уголовный кодекс Российской Федерации (по состоянию на 1 мая 2006 года). - М.: Изд-во Эксмо, 2006. - С. 28.

¹⁰ Уголовный кодекс Республики Таджикистан. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - С. 42.

¹¹ Уголовный кодекс Туркменистана. - Ашгабад: Туркменистан, 1997. - С. 9.

¹² Уголовный кодекс Республики Молдова. - Кишинев, 2002. - С. 7-8.

¹³ Уголовный кодекс Республики Узбекистан. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - С. 62-64.

У *КК Естонської республіки*¹ хоча і відсутня стаття під найменуванням «обмежена осудність», але при визначенні підстав застосування заходів впливу медичного характеру (ст. 59), окрім неосудних, зазначена також категорія осіб, «в яких у процесі попереднього слідства або розгляду справи в суді встановлений тимчасовий розлад психічної діяльності, що перешкоджає визначенню їх психічного стану під час вчинення, передбаченого дійсним Кодексом діяння, якщо за характером вчиненого діяння і психічного стану ці особи становлять небезпеку і потребують лікування». Таким чином, законодавець Естонії, не передбачивши окрему статтю про обмежену осудність, визначив формулу, що відображає її суть і правові наслідки у вигляді примусового лікування.

Уявляється доцільним провести аналіз статей про обмежену осудність названих країн. Слід відмітити, що, хоча найменування статей відрізняються, але за змістом вони дуже близькі. Найбільш часто вживаних найменувань два: «Обмежена осудність» і «Кримінальна відповідальність осіб із психічним розладом, що не виключає осудності».

Медичний критерій формули обмеженої осудності у більшості КК окреслений за допомогою терміну «психічний розлад» (*Азербайджанська республіка, Республіка Вірменія, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Литовська Республіка, Російська Федерація*). У *КК Латвійської Республіки* вказується на «психічні розлади або розумову відсталість», у *КК Республіки Біларусь* на «хворобливий психічний розлад або розумову відсталість», у *КК Республіка Таджикистан* на «хворобливий психічний розлад», у *КК Туркменістану* «відставання в психічному розвитку або хворобливий психічний стан», у *КК Грузії* «психічне захворювання».

Факт визнання судом особи обмежено осудною повинен враховуватися судом при призначенні покарання згідно з *КК Азербайджанської республіки, Грузії, Республіки Киргизстан, Російської Федерації, Республіки*

¹ Уголовный кодекс Эстонской республики. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс». 2001.-С. 45-46.

Таджикистан, а в *Республіці Біларусь* ця обставина може враховуватися. Недоліком статей КК цих країн можна визнати те, що в законі не вказано, як саме повинно здійснюватися судом таке врахування. У зв'язку із цим деякі, наприклад, російські вчені, схиляються до пом'якшення покарання, інші наводять суттєві доводи «проти», багато дослідників висловлюються за закріплення у КК правил (особливостей) призначення покарання особам, яких визнано обмежено осудними ¹.

У *КК Республіки Вірменія, Республіки Казахстан і Туркменістану* встановлення обмеженої осудності враховується судом при призначенні покарання як пом'якшувальна обставина.

Привілейовані кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною передбачені у ст. 14 *КК Латвійської Республіки 1998 р.* ², в якій зазначено: «залежно від конкретних обставин діяння суд може пом'якшити покарання, що призначається особі, яка під час вчинення злочинного діяння перебувала у стані обмеженої осудності, або звільнити її від покарання».

Детальніше передбачені кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною у *КК Литовської Республіки*. Вони залежать від тяжкості вчиненого злочину особою. У випадку вчинення кримінальної провини, злочину з необережності або умисного злочину невеликої або середньої тяжкості можливо три самостійних варіанти: 1) особа підлягає відповідальності, однак призначене їй покарання може бути пом'якшено; 2) особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності і до неї можуть бути застосовані заходи кримінального впливу ³; 3) застосування примусових медичних заходів. При вчиненні тяжкого або

¹ Див. про це: *Аргунова Ю.Н.* Применение нормы об «ограниченной вменяемости» //Российская юстиция. -1999. - №7. - С. 40-42.

² Уголовный кодекс Латвийской Республики.- СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - С. 14-15.

³ Згідно з ч. 2 ст. 67 КК Литовської Республіки: 1) заборона використання спеціального права; 2) відшкодування майнової шкоди; 3) безплатні роботи; 4) внесок у фонд осіб, потерпілих від злочинів. Див.: Уголовный кодекс Литовской Республики. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. - С. 184.

особливо тяжкого злочину покарання, призначене обмежено осудному, може бути пом'якшено ¹.

У більшості КК розглянутих країн (*Азербайджанська республіка, Республіка Вірменія, Республіка Біларусь, Грузія, Республіка Казахстан, Республіка Киргизстан, Литовська Республіка, Російська Федерація, Республіка Таджикистан*), визнання особи обмежено осудною може бути підставою для призначення примусових заходів медичного характеру. Згідно з ч. 2 ст. 14 *КК Латвійської Республіки* до особи, визнаної обмежено осудною, суд у обов'язковому порядку застосовує передбачені законом примусові заходи медичного характеру. Виділяється позиція законодавця *Туркменістану*, який не передбачив у Кримінальному кодексі можливості застосування примусових заходів медичного характеру і примусового лікування до розглянутої категорії злочинців.

Викладений матеріал, як уявляється, свідчить про актуальність дослідження проблеми обмеженої осудності в науці кримінального права.

Дослідження історико-правового аспекту проблеми обмеженої осудності дозволяє зробити наступні висновки:

1. Вчення про обмежену осудність виникло у кримінальному праві внаслідок розвитку судової психіатрії на етапі вдосконалення криміналістами понять неосудності і осудності. Судово-психіатричною практикою була виявлена група злочинців, які, хоча і визнавалися осудними, але мали психічні розлади, що суттєво впливали на їх психічний стан під час вчинення злочину. До цієї проблеми вперше звернулося німецьке законодавство, передумовою чого була широка дискусія німецьких вчених. У подальшому положення про обмежену осудність знайшли своє закріплення у законодавстві інших європейських країн. Кримінально-правовими наслідками їх застосування було пом'якшення покарання.

¹ Див.; Уголовный кодекс Литовской Республики. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. - С. 131-132.

2. На зміст поняття осудності, у тому числі і обмеженої осудності, значний вплив здійснювали різні кримінально-правові школи. Її сутність зводилася представниками класичної школи до формули: «зменшена осудність - зменшена вина - зменшена відповідальність». Біологічна теорія злочинності антропологічної школи повністю ігнорувала активну роль людської свідомості та волі і, як наслідок, заперечувала поняття обмеженої осудності. Соціологічна школа, керуючись засадами доцільності і поняттям «небезпечного стану» злочинця, використовувала поняття «зменшена осудність» для посилення репресій з метою захисту суспільства проти реальної та потенційної небезпеки осіб із психічними розладами, що дозволяло ізолювати їх на невизначений строк із поєднанням покарання та примусового лікування.

3. Радянське кримінальне законодавство 20-х років ХХ сторіччя сприйняло позиції соціологічної школи кримінального права. Неосудність не усувала кримінальної відповідальності, а лише була обставиною, що визначала можливу її форму у вигляді особливих заходів соціального захисту. Осудність же розглядалася, як здатність сприймати доцільний вплив заходів кримінально - правового примусу. Незважаючи на судово-психіатричну практику визнання осіб зменшено осудними, яка тривала з 1921 року по 1927 рік, стаття про обмежену осудність була відсутня у радянському кримінальному законодавстві і вперше передбачена в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1991 р.

4. Неоднозначне тлумачення ст. 20 КК України «Обмежена осудність» спричинило розбіжності у поглядах серед вчених та практиків: одні вважають це поняття необхідним, пропонуючи вдосконалити його, інші - наполягають на виключенні статті про обмежену осудність із КК України. Деякі аспекти взагалі залишилися без розгляду або розглянуті суперечливо, що свідчить про необхідність дослідження проблеми обмеженої осудності в науці кримінального права.

5. На цей час обмежена осудність у різних формулюваннях існує у всіх основних правових системах, у тому числі в кримінальному законодавстві переважної більшості країн - колишніх республік Союзу РСР. Кримінально-правовими наслідками її застосування є звільнення особи від покарання або пом'якшення покарання в обов'язковому або факультативному порядку. У деяких країнах передбачена можливість застосування до таких злочинців заходів безпеки за ознакою кримінальної небезпеки.

РОЗДІЛ 2 ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

2.1. Формула обмеженої осудності

Згідно КК України, здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними під час вчинення злочину, може бути виражена у двох різних ступенях. Так, поряд з осудністю (ч.1 ст.19 КК України) і неосудністю, про яку йдеться у ч. 2 ст. 19 КК України, у Кримінальному кодексі України вперше з'явилася стаття про обмежену осудність.

Наведену в законі сукупність ознак, що характеризують неосудність, прийнято називати формулою неосудності¹. Уявляється, що в теорії кримінального права поряд з формулою неосудності та осудності, необхідно сконструювати формулу обмеженої осудності, передбаченої ст. 20 КК України, в ч. 1 якої зазначено: «Підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними».

Ще В.С. Трахтеров писав, що формула зменшеної осудності повинна бути побудована по так званому «змішаному» методу і містити в собі «вказівку на психопатичний стан, з одного боку, і на здійснюване ним серйозне, значне порушення психічних здатностей, з іншого»². Запропонований метод уявляється найбільш прийнятним, і при конструюванні формули обмеженої осудності необхідно вказувати на медичний і юридичний

¹ Див.: *Трахтеров В.С.* Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). - Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. - С. 33; Тацій В.Я. у кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / *М.І. Бажанова, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.*; За ред. *М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація.* - 2-е вид., перероб і допов. - Київ: Юрінком Інтер, 2004. - С. 151; *Печернікова Т.П., Ткаченко А.А.* у кн.: *Руководство по судебной психиатрии* / Под ред. *Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко.* - М.: Медицина, 2004. - С. 121.

² Див.: *Трахтеров В.С.* Уменьшенная вменяемость в советском уголовном праве // *Право и жизнь.* -1925. -№9-10. - С. 74.

критерії, виділення яких можливо при аналізі ст. 20 КК України.

2.1.1. Медичний критерій обмеженої осудності

Одним із основних аргументів супротивників поняття обмеженої осудності є твердження про відсутність чітких критеріїв її формули¹. Уявляється, що медичний критерій обмеженої осудності може бути визначений, тому що в судовій психіатрії проведені дослідження із цього питання. На цей час є їх результати, а також практика застосування отриманих знань².

Серед вчених, які досліджували питання кримінальної відповідальності осіб із психічними розладами, не було єдиної думки про медичний критерій обмеженої осудності. По аналогії з формулою неосудності, в якій медичним критерієм вважається психічний розлад, автори, аналізуючи обмежену осудність, намагалися дати описову характеристику цього критерію, вказуючи на певні розлади психіки. Ним вважали: а) триваліш хворобливий стан (Каль)³; б) триваючий хворобливий стан або розумове недорозвинення (А.А. Жижиленко)⁴;

¹ Див.: *Коржанський М.Й.* Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. - К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. - С. 35; *Лень В.В.* Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Запорізький юридичний ін-т Міністерства внутрішніх справ України, - Харків, 2003. - С. 8.

² Див.: *Брагин Р.Б.* Опыт использования ограниченной вменяемости в отношении сверхнормальных образований // Судебная и социальная психиатрия 90-х годов: Материалы международной конференции: В 2 т. - Киев - Харьков - Днепропетровск, 1994. - Т. 1. - С. 103-104; *Проценко М.И., Шевелёв В.Н.* К проблеме ограниченной вменяемости в судебно-психиатрической практике // Судебная и социальная психиатрия 90-х годов: Материалы международной конференции: В 2 т. - Киев - Харьков - Днепропетровск, 1994. - Т. 1. - С. 93-95; *Романский НА., Савостин А.П., Соколов Ю.В.* Ограниченная вменяемость: методология экспертной оценки <http://www.media.odeasa.ua/comppny/preaa/txt/h0010/>; *Пережогин Л.О.* Судебно-психиатрическая оценка расстройств личности с учетом положений ст. 22 УК РФ: Дис... канд. мед. наук: 14.00.18. - М., 2001. - 199 с. <http://www.otrok.ru/8psccial/drlev/lev4.htm>; *Хрящев А.Л.* Регистры критериев судебно-психиатрической экспертной оценки лиц с психическими аномалиями // Российский психиатрический журнал. - 2003. - № 4. - С. 37-40; *Шостакович Б.В., Горинов В.В., Васюков С.А.* Клинический опыт применения ст. 22 РФ в Центре им. В.П. Сербского за 1997-1999 гг. // Российский психиатрический журнал. - 2002. - №1. - С. 24-27.

³ Цит. по кн.: *Немировский Э.Я.* Основные начала уголовного права. - Одесса: б/изд., 1916. - С. 258.

⁴ Див.: *Жижиленко А.* Спорные вопросы уменьшенной вменяемости и уголовный кодекс РСФСР // Право и жизнь. - 1924. - Кн. 7-8. - С. 47.

в) психічну неповноцінність ¹; г) хронічну душевну хворобу або стан тимчасового розладу душевної діяльності, або стан якоїсь іншої хвороби (В.С. Трахтеров) ²; д) наявність психічних аномалій, що не виключають осудності (Т.К. Белокобильська) ³; е) психічні хвороби і нехворобливі фактори (Л.І. Глухарьова) ⁴; е) межові між нормою і патологією стани психіки (Н.І. Фелінська) ⁵ і т.п.

У проекті КК України, прийнятому Верховною Радою України у першому читанні ⁶, при конструюванні формули обмеженої осудності в ст. 15 був використаний термін «хворобливий стан психіки». Однак, у підсумку законодавцем медичний критерій обмеженої осудності у ст. 20 КК України позначений поняттям «психічний розлад». Цей термін не дозволяє виділити конкретні види захворювання, відображаючи всі види можливої психічної патології.

Вчені, розглядаючи формулу обмеженої осудності, по-різному характеризували її медичний критерій. Так, наприклад, судовим психіатром В.Б. Первомайським було запропоновано відобразити зазначений критерій обмеженої осудності як «хронічний або тимчасовий хворобливий розлад психічної діяльності непсихотичного рівня» ⁷. Подібної точки зору дотримуються Т.А. Гончар ⁸ і Т.М. Приходько ⁹.

¹ Див.: *Тихенко С.И.* Невменяемость и вменяемость / С предисловием *Н.Н. Пауе-Озерского*. - К.: Трест «Киев-Печать», 8-я типография, 1927. - С. 102.

² Див.: *Трахтеров В.С.* Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багинського, 1930. - С. 155.

³ Див.: *Белокобильская Т.К.* Криминологическая характеристика несовершеннолетних преступников с психическими аномалиями: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный ун-т имени М.В. Ломоносова. - М., 1981. - С. 18; Вона ж. Проблема уменьшенной вменяемости // Вестник МГУ. - Сер. 11 «Право». - 1984. - №4. - С.37.

⁴ *Глухарева Л.И.* Понятие уменьшенной вменяемости в уголовном праве // Задачи и средства уголовно-правовой охраны социалистических общественных отношений / Сборник научных трудов. - М.: ВЮЗИ, 1983. - С. 133.

⁵ Див.: *Фелинская Н.И.* О дискуссионных вопросах судебно-психиатрической оценки психопатий // Вопросы борьбы с преступностью. - М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждений преступности, 1982. - Вып. 36. - С. 106.

⁶ Проект Кримінального кодексу України, прийнятий Верховною Радою у першому читанні 10.09.1998 р. Законопроект № 1029 // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 12 (1997-1998 рр.). - С. 222-325.

⁷ Див.: *Первомайский В.Б.* Невменяемость. - К.: Компьютерно-издательский центр (КВЦ), 2000. - С. 239.

⁸ *Гончар Т.А.* у кн.: Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Под ред. *Е.Л. Стрельцова*. - Х.: «Одиссей», 2002. - С. 105.

⁹ Див.: *Приходько Т.М.* Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001. - С. 16.

Аналізуючи запропоноване названими авторами формулювання медичного критерію обмеженої осудності, слід зазначити, що в Міжнародній статистичній класифікації хвороб і родинних проблем охорони здоров'я десятого перегляду (далі по тексту - МКХ-10), яка застосовується в Україні з 1 січня 1999 року ¹, не використаний традиційний поділ психічних розладів на психози і непсихотичні розлади психіки, котрий був відображений у попередній МКХ-9 ². Це не дає підстав визнати прийнятною пропозицію

характеризувати медичний критерій обмеженої осудності вказівкою на непсихотичний рівень психічного розладу. Можна також припустити певні труднощі застосування ст. 20 КК України органами кримінального судочинства у випадку закріплення в законі зазначеного наукового медичного терміна.

Н.А. Мірошніченко і Н.А. Орловська вважають медичним критерієм обмеженої осудності «психічні аномалії, які не становлять чітко структурованої системи, а поєднуються в одну групу за загальною ознакою - неглибокий рівень поразки психіки» ³. Приєдналися до цієї позиції М.С. Магарин і Д.В. Бараненко ⁴. Така пропозиція уявляється недостатньо аргументованою через те, що не зрозуміла сутність поняття «психічні аномалії» ⁵ для закону. До того ж

¹ Про перехід органів і закладів охорони здоров'я України на Міжнародну статистичну класифікацію хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду: Наказ Міністерства охорони здоров'я № 297 від 08.10.1998 р.

² Див.: Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. проф. Б.В. Шостаковича. - М.; Зерцало, 1997. - С. 56; Жариков Н.М., Морозов Г.В., Хритинин Д.Ф. Судебная психиатрия: Учебник для вузов. - М.: Изд-во "Норма", 2001. - С. 138-145.

³ Див.: Мірошніченко Н., Орловська Н. Обмежена осудність та її законодавче вирішення // Право України. - 1997. - № 7. - С. 24; Орловська Н.А. Осудність та її види, (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одеська національна юридична академія. - Одеса, 2001. - С. 12.

⁴ Див.: Магарин Н.С., Бараненко Д.В. Суб'єкт преступления по новому уголовному законодательству Украины: Монография / Под ред. Е.Л. Стрельцова. - Одесса: Астропринт, 2001. - С. 57; Бараненко Д. Обмежена осудність за кримінальним законодавством України // Вісник прокуратури. - 2002. - № 5 (17). - С. 46-47.

⁵ У тлумачному словарі слово «аномалія» означає «відхилення від норми, загальної закономірності; неправильність». (Аномалія // Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. - 23-е изд., испр. - М.: Рус. яз., 1991. - С. 32; Аномалія // Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1-4. - М.: Русский язык, 1981. - Т.1. А-3, 1981. - С. 17; Аномалія // Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. ред. З.Т.Бусел. - К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. - С. 19).

воно відсутнє і в науковій психіатрії, що у сукупності веде до неконкретного розуміння запропонованого терміну.

А.А. Васильєв у своїй дисертації виступає проти поняття «обмежена осудність», пропонує іменувати статтю «кримінальна відповідальність осіб із психічними аномаліями та розладами, що не виключають осудності»¹. Але, змінюючи найменування, автор аналізує по суті ті ж критерії обмеженої осудності. Медичний критерій сформульований у найменуванні як «психічні аномалії та розлади», що викликає заперечення, про що сказано вище. Необґрунтовано також виділення в тексті статті, окрім «психічних аномалій і розладів», також «розумової відсталості», яка згідно МКХ-10 є видом психічного розладу².

При аналізі формули обмеженої осудності криміналісти часто вказують на наявність певного психічного розладу і наводять перелік захворювань, які можуть свідчити про медичний критерій³.

Багато авторів обмежуються вказівкою на загальні формулювання: «межові стани» (А.В. Наумов)⁴, «межові нервово-психічні розлади» (Т.П. Печернікова)⁵, «певні недоліки, аномалії у психічній сфері» (А.Н. Ігнатов)⁶, «розлад психічної діяльності» (В.В. Лазюк)⁷. Викладені пропозиції не вносять

¹ Див.: *Васильєв А.А.* Проблеми осудності в кримінальному праві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т Міністерства внутрішніх справ України. - Харків, 2005. - С 10-11,15.

² Див: Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. проф. *Б.В. Шостаковича*. - М.: Зерцало, 1997. - С. 56; *Жариков Н.М., Морозов Г.В, Хритинин Д.Ф.* Судебная психиатрия: Учебник для вузов. - М.: Изд-во "Норма", 2001. - С. 141.

³ Див., напр.: *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка*. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 67; *Матишевський П.С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. - К.: А.С.К., 2001. - С. 129; *Музика АА.* у кн.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. *М.І. Мельника, М.І. Хавронюка*. - К.: Атіка, 2003. - С. 66; *Яценко С.С.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. - 4-тє вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. *С.С. Яценко*. - К.: А.С.К., 2005. - С. 33; *Фріс П.Л.* Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів вищих навчальних закладів- К.: Атіка, 2004. - С. 114.

⁴ Див.: *Наумов АМ.* Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. - М.: Изд-во БЕК, 1996. -С. 195.

⁵ *Печернікова Т.П.* у кн.: Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. проф. *В.В. Шостаковича*. - М.: Зерцало, 1997. - С. 92.

⁶ *Ігнатов А.Н.* у кн.: Уголовное право России. Учебник для вузов. В 2-х томах. - Т.1.Общая часть. Отв. ред. *А.Н. Игнатов, Ю.А. Красиков*. - М.: Норма, 1998. - С. 162.

⁷ Див.: *Лазюк В.В.* Зменшена осудність: за і проти // Науковий вісник Дніпропетровського юрид. інституту МВС України. - 2000. - №2. - С. 95.

точності в наявну редакцію закону або характеризують окремі клінічні ознаки психічного розладу.

Деякі вчені наводять вичерпний перелік психічних розладів, що, на їх думку, становить медичний критерій обмеженої осудності¹. Цей варіант не є прийнятним. По-перше, судовими психіатрами відзначено, що на сьогодні можна говорити лише про психічні розлади, які частіше за все були медичним критерієм обмеженої осудності². По-друге, вказівка у тексті статті такого переліку, хоча й вичерпного, може істотно порушити законодавчу техніку, тому що і на сьогодні таких психічних розладів більше десяти.

Як вже зазначалося медичний критерій обмеженої осудності визначений у ч.1 ст. 20 КК України як «психічний розлад». Виникає питання: чи є можливість уточнити його або дати більш точну характеристику? Слід відзначити, що згідно ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» психічні розлади — це «розлади психічної діяльності, визнані такими згідно з чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті», якою є Міжнародна статистична класифікація хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду. У цьому ж Законі дається визначення поняття «тяжкий психічний розлад». Це дозволяє говорити про законодавчу градацію психічних розладів по їх тяжкості, що дає можливість представити їх у вигляді двох видів:

1) **«тяжкий психічний розлад»**, яким є розлад психічної діяльності (затмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), який позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку³;

¹ Див.: Сирожидинов Д.В. Ограниченная вменяемость: проблемы теории и практики: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Уральская государственная юридическая академия. - Екатеринбург, 1998. - С. 20.

² Див.: Печернікова Т.П., Ткаченко А.А. у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, Л.А. Ткаченко, -М.: Медицина, 2004. - С 126' Шостакович Б.В. Основы судебной психиатрии; учебное пособие для юристов / Б.В. Шостакович-, Гос. ун-т; Высш. школа экономики. - М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2005. - С. 84-85.

³ Див.: Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради. - 2000. -№ 19. - ст. 143.

2) «психічний розлад, що не є тяжким».

Незважаючи на те, що термін «психічний розлади, що не є тяжким» відсутній у Законі України «Про психіатричну допомогу», однак очевидним є наявність такого виду психічних розладів. Дати їм самостійне визначення у зазначеному Законі або КК України, наділивши його позитивним змістом, не уявляється можливим. Тут мова йде про поняття, яке іменується у логіці негативним. Під таким поняттям розуміють таке, у якому відображається відсутність у предмета тієї або іншої якості ¹. Негативне поняття, як і позитивне, дає знання про предмет, воно відображає реальний предмет, який існує у дійсності, але предмет цей мислиться у понятті як об'єкт, якому не належать саме ті істотні ознаки, про які йдеться у відповідному позитивному понятті. До питання про те, які ознаки становлять зміст негативного поняття, приходять від знання того, які ознаки утворюють позитивне поняття. Зміст негативного поняття утворює відсутність належності предмету тільки тих ознак, які утворюють зміст позитивного, співвіднесеного йому поняття ².

Таким чином, позитивний зміст наявний у визначенні тяжкого психічного розладу. Для розладу, що не є тяжким, досить встановити, що, залишаючись у рамках роду «психічний розлад», захворювання не має ознак, властивих «тяжкому психічному розладу» як виду.

Уявляється, що виділення названих видів психічних розладів є прийнятними для розуміння суті явища, що аналізується, як судовими психіатрами, так і юристами. Ці терміни є сполучною ланкою між КК України, зазначеним Законом України і МКХ-10. У цьому випадку, перший з виділених видів психічних розладів - тяжкий психічний розлад, виходячи із його визначення у Законі України «Про психіатричну допомогу», може представляти підставу для медичного критерію неосудності, а другий – психічний

¹ Див.: Логика / Под ред. В.И. Кириллова. - М.: Высшая школа, 1967. - С. 33; Жеребкин В.Е. Логический анализ понятий права. - Киев: Издательское объединение «Вища школа» Головное издательство, 1976. - С. 89.

² См.: Жеребкин В.Е. Логический анализ понятий права. - Киев: Издательское объединение «Вища школа» Головное издательство, 1976. - С. 90.

розлад, що не є тяжким, характеризує цей критерій у формулах осудності і обмеженої осудності.

На підставі викладеного, уявляється доцільним для розкриття характеристики медичного критерію обмеженої осудності говорити про психічний розлад, що не є тяжким. Вплив психічного розладу на поведінку людини під час вчинення злочину буде уточнюватися критерієм юридичним. Зазначені критерії взаємодоповнюють один одного, є єдиними по суті. З одного боку, юридичний критерій вносить необхідні уточнення в зміст, яким володіє медичний критерій - психічний розлад, що не є тяжким. З іншого боку, обмеження здатностей особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину може бути обумовлено різними причинами. У результаті, формула відобразить схоронність інтелектуально-вольових здатностей особи, хоча і значною мірою обмежених, і, отже, виключить наявність у особи тяжкого психічного розладу.

У той же час в літературі можна зустріти спроби розширити медичний критерій аналізованої формули. Деякі автори вважають ним «холеричні і меланхолійні типи нервової системи, різного роду акцентуації характеру»¹, «триваючі депресивні стани і залежність від азартних ігор»², «надмірний страх»³, «аномалії, які виникають у результаті атмосферних коливань, нехворобливих соматичних явищ

¹ *Иванов Н.Г.* Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности. - М.: Закон и право. ЮНИТИ, 1998. - С. 65; Він же у кн.: Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. *В.С. Комиссарова*. - СПб.: Питер, 2005. - С. 214; *Ситковская О.Д.* Психология уголовной ответственности. - М.: Изд-во НОРМА, 1998. - С. 174; *Брыка И.И.* Уголовно-правовая и криминологическая характеристика лиц с непатологическими психическими отклонениями, не исключающими вменяемости. Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08/ Юридический институт МВД Российской Федерации. - М. 2000. - С. 16; *Базаров Р.А.* у кн.: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: расширенный уголовно-правовой анализ с материалами судебнo-следственной практики / Под общей редакцией *А.П. Новикова*. 5-е издание, перераб. и доп. - М.: Изд-во «Экзамен», 2006. - С. 44; *Исаева Л.М.* у кн.: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный). Общая часть / Под общ. ред. к.ю.н., доц. *С.И. Гурько*. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К», 2005. - С. 98-99; *Рагуліна А.В.* у кн.: Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник. Изд. исправ. и доп. / Под ред. д.ю.н., проф. *Л.В. Инюгамовай-Хегай*, д.ю.н., проф. *А.И. Рарога*, д.ю.н., проф. *А.И. Чучаева*. - М.: Инфра-М: Контакт, 2006. - С. 212; *Яценко С.С.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. - 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. *С.С. Яценко*. - К.: А.С.К., 2005. - С. 33 та ін.

² *Ситковская О.Д.* Психология уголовной ответственности. - М.: Издательство НОРМА, 1998. - С.174.

³ *Матишевський П.С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. - К.: А.С.К., 2001. - С. 128.

(вагітність, менструації, клімакс)»¹, «неадекватні порушення у поведінці конкретної особи»².

Ряд зазначених термінів можна віднести до психопатології, а саме «триваючі депресивні стани» і «акцентуації характеру». Вони, хоча і мають місце в окремих наукових класифікаціях, але поряд із цілком повсякденними термінами «надмірний страх», «типи характеру» є спробою розширити медичний критерій обмеженої осудності, вивівши його за межі психіатрії.

Слід відмітити, що ще в радянській літературі Л.І. Глухарьова пропонувала одним із критеріїв зменшеної осудності вважати причину психічної недостатності, яку диференціювала на психічні хвороби і причини, не пов'язані з ними. До останніх вона відносила: віковий рівень розвитку неповнолітньої особи, фізіологічний афект, хромосомні аномалії, психофізичний стан жінки під час пологів у особливих ситуаціях (у справах про дітовбивства)³. По суті, пропонувалося враховувати у кримінальному законодавстві всі стани, при яких обмежуються або змінюються психічні процеси людини.

Уявляється, що ставити питання про обмеження здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними без вказівки причини, що його викликає - невірно. У той же час надавати єдине юридичне значення у формулі обмеженої осудності причинам психічної нестабільності, не пов'язаним із психічним захворюванням, і психічним розладам недостатньо обґрунтовано. Зазначені фактори характеризуються якісно різним впливом на усвідомлену регуляцію поведінки. Внаслідок різної природи і

¹ *Іванов Н.Г.* Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности. - М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. - С. 65; Він же у кн.: Уголовное право Российской Федерации; В 2 т. Т.1: Общая часть: Учебник / Под ред. *Л.В. Иногамовой-Хегай.* - М.: ИНФРА-М, 2002. - С. 155; *Гомонов Н.Д.* Криминологические аспекты противоправного поведения лиц с психическими девиациями: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Санкт-Петербург, 1999. - С. 93; *Семенцова ИА.* Уголовная ответственность лиц с психическим расстройством, не исключающим вменяемости: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1999. - С. 100-101; *Коняхін В.П.* у кн.: Постатейный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Испр. и доп. / Под ред. д.ю.н., проф. *А.И. Чучаева.* - М.: ИНФРА-М.: Контакт, 2005. - С. 40.

² *Старчиков М.* Що з п'яного візьмеш // Український юрист - 2004. - 7 (19).- С. 43.

³ Див.: *Глухарева Л.И.* Понятие уменьшенной вменяемости в уголовном праве // Задачи и средства уголовно-правовой охраны социалистических общественных отношений / Сборник научных трудов. - М.: ВЮЗИ, 1983. - С. 124-126.

ступеня впливу на людину психічні розлади, на відміну від психофізіологічних порушень, можуть не тільки суттєво обмежити інтелектуально-вольові здатності особи під час вчинення злочину (при обмеженій осудності), а й позбавити її такої здатності при досягненні ступеня тяжкого розладу (при неосудності).

Уявляється, що в рамках формули обмеженої осудності при розгляді медичного критерію мова повинна йти про єдину причину - психічний розлад. Пов'язано це з тими особливостями, які виділяють ці захворювання серед всіх причин, що викликають зазначений вплив. Психічні розлади - це результат складних і різноманітних порушень діяльності різних систем організму людини із переважною поразкою головного мозку, особливо його вищих відділів ¹. Розлад настільки розвинений, що позбавляє її повноцінності психічних здатностей, причому ця повнота, у більшості випадків, не може бути якось компенсована або поповнена без проведення спеціалізованого лікування.

Конструювання формули обмеженої осудності, медичним критерієм якої є психічний розлад, ураховує також історичні традиції виникнення і розвитку понять осудності та неосудності. Адже медичним критерієм неосудності є тільки психічний розлад, що вперше передбачено в КК Франції 1810 р. і по теперішній час визнається переважною більшістю законодавств країн різних правових систем ².

Таким чином, медичним критерієм обмеженої осудності повинен визнаватися лише **психічний розлад**, як це й закріплено у ст. 20 КК України. Уточнювати текст статті вказівкою на тяжкість психічного розладу, тобто, що такий розлад не є тяжким, уявляється зайвим з позицій юридичної техніки. Термін «психічний розлад, що не є тяжкий», запропонований вище лише з метою розкриття сутності медичного критерію аналізованого поняття. Тим більше, що тяжкість психічного розладу визначається його впливом на

¹ Див.: *Георгадзе З.О., Царгасова Э.В.* Судебная психиатрия: Учебное пособие для вузов / Под ред. З.О. Георгадзе. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. - С. 92.

² Див.: *Діанов Д.А.* у кн.: *Руководство по судебной психиатрии* / Под ред. *Т.Б. Дмитриевой. Б.В. Шостаковича, АА. Ткаченко.* - М.: Медицина, 2004. - С. 21-39.

психічний стан особи, і відображається за допомогою юридичного критерію формули обмеженої осудності, який буде розглянутий у пункті 2.1.2. роботи.

Тим часом, у літературі відсутня єдність думок по віднесенню певних психічних розладів і суміжних з ними станів психіки до медичного критерію аналізованого поняття.

Так, деякі вчені стверджують, що хронічний алкоголізм входить до числа захворювань, що становлять медичний критерій обмеженої осудності ¹.

Супротивником цієї позиції є А.А. Музика. На його думку алкоголіки і наркомани, що вчинили злочини, становлять небезпеку для здоров'я інших осіб, і суд, незалежно від покарання, може призначити їм примусове лікування ² (ч. 1 ст. 96 КК України). Застосовувати ж до цієї категорії злочинців ст. 20 КК України невірно, тому що суд вправі призначити обмежено осудному примусові заходи медичного характеру (п. 2 ч. 1 ст. 93 КК України). Такої ж позиції дотримуються Г.В. Назаренко ³ і Н.А. Орловська ⁴.

Уявляється, що подібна думка заснована на кримінально-правових наслідках, а не на формулі обмеженої осудності, механістично розділяючи випадки вчинення злочину обмежено осудними і особами, які хворіють хронічним алкоголізмом. Однак, виходячи із логіки названих авторів, якщо злочин вчинила особа із психічним розладом,

¹ Див.: Яценко С.С. у кн.: *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України*. - 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. - К.: А.С.К., 2005. - С. 33; *Науковий коментар Кримінального кодексу України* / Проф. Коржанський М.Й. - К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. - С. 43; Ситковская О.Д. *Психология уголовной ответственности*. - М.: Издательство НОРМА, 1998. - С. 174; Єрмакова Л.Д. у кн.: *Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник* / Под ред. А.И. Рарога. - М.: Юрист, 2001. - С. 201; Георгадзе З.О., Царгасова Э.Б. *Судебная психиатрия: Учебное пособие для вузов* / Под ред. З.О. Георгадзе. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. - С. 38.

² Див.: Музика А.А. *Примусові заходи медичного і виховного характеру*. - Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. - С. 112-113; *Він же. Ще раз про обмежену осудність* // *Право України*. - 1998. - №4. - С.40; *Він же у кн.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України*. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Атіка, 2003. - С. 66.

³ Див.: Назаренко Г.В. *Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: Монография*. - М.: Изд-во «Ось-89», 2001. - С. 171- 172; *Він же. Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния*. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. - С. 160.

⁴ Орловська Н.А. *Осудність та її види, (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08* / Одеська національна юридична академія. - Одеса, 2001. - С. 13.

наприклад розумовою відсталістю, що не дозволив йому повного мірою усвідомлювати свою поведінку або керувати нею, але у той же час у цієї особи встановлений хронічний алкоголізм, то за першим із психічних розладів особа може бути визнана обмежено осудною і їй можуть бути призначені примусові заходи медичного характеру, а за другим (алкоголізм) - вона осудна «повного мірою» і підлягає примусовому лікуванню.

Позиція названих авторів сумнівна і тому, що ст. 96 КК України не дає підстав стверджувати про те, що до алкоголіків може бути застосоване примусове лікування. Це пов'язане із тим, що його підставою є наявність захворювання, що представляє «небезпеку для здоров'я інших осіб» (ст. 96 КК України). Уявляється, що саме відсутністю ясності у питанні, що вважати такими захворюваннями, можна пояснити різні позиції вчених по цьому питанню.

М.Й. Коржанський, наприклад, пише, що захворюваннями, які представляють «небезпеку для здоров'я інших осіб», є тяжкі інфекційні захворювання і не наводячи їх перелік. А.А. Музика відносить до зазначених хвороб всі соціально небезпечні захворювання, перелік яких наведений в Основах законодавства про охорону здоров'я (туберкульоз, психічні, венеричні захворювання, СНІД, лепра, хронічний алкоголізм, наркоманія)². Однак даний перелік не можна вважати точним, тому, що термін, зазначений у ст. 96 КК України «хвороби, які становлять небезпеку для здоров'я інших осіб» не дозволяє трактувати його як «соціально небезпечні захворювання».

Необхідно відзначити, що Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 3 червня 2005 р. № 7 «Про практику застосування примусових заходів медичного

¹ Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М.Й. - К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. - С. 157.

² Музика А.А. у кн.: Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / Под ред. Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка, -К.: Каннон; А.С.К., 2002. - С. 236.

характеру і примусового лікування»¹ у п. 24 указав, що алкоголізм і наркоманія не відносяться до хвороб, які становлять небезпеку для здоров'я інших осіб, оскільки вони є соціально небезпечними захворюваннями та не можуть бути підставою для призначення злочинцю судом примусового лікування, передбаченого ст. 96 КК України².

І. Усова виступила проти включення хронічного алкоголізму до медичного критерію обмеженої осудності, вказавши інші аргументи. По-перше, періоду підвищеного потягу до одурманюючих речовин передують відносно тривалий період їх прийняття без хворобливої пристрасті, а по-друге, поява такої пристрасті накладає на людину обов'язок звернутися до лікаря і пройти відповідний курс лікування. «Суспільство не повинно страждати від того, що «нормальна» пристрасть до одурманюючих речовин з вини самої особи перейшла у хворобливу, яка знижує контроль за своїми вчинками»³. Уявляється, що аргументи, висловлені І. Усовою, засновані винятково на моралі і можуть бути застосовані до багатьох психічних розладів, які проходять цілий ряд стадій перед досягненням рівня тяжкого психічного розладу. Крім цього, жоден нормативно-правовий акт, крім випадків, передбачених Законом України «Про психіатричну допомогу» не накладає «на людину обов'язок звернутися до лікаря і пройти відповідний курс лікування». Вважати ж особу «винною» в наявному у неї психічному розладі, у тому числі і хронічному алкоголізмі, від якого багато із людей навіть при бажаннівилікуватися не можуть, необґрунтовано.

Судові психіатри зазначають, що злочинці-алкоголіки і наркомани можуть бути визнані обмежено осудними у випадку, якщо у них внаслідок уживання психоактивних речовин розвилося легке або помірне інтелектуальне

¹ Про судову практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 7 від 3 червня 2005 року // Вісник Верховного Суду України. - 2005. - №6 (58). - С. 9.

² Див.: Верецька ВМ, Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування // Вісник Верховного Суду України. - 2005. - № 10 (62). - С. 40.

³ Усова И. Психические отклонения, имеющие уголовно-правовое значение // Законность. - 1992. - № 3, - С. 42.

зниження, грубі емоційно-вольові порушення, особистісна деградація, що у підсумку може свідчити про виражену психопатизацію особистості. Подібні випадки у вітчизняній судовій практиці вкрай рідкі¹, але виключити їх не можна. Таким чином, підхід до такого психічного розладу як синдром залежності від психоактивних речовин, який включає в себе і алкоголізм і наркоманію, повинен бути таким же як і до всіх інших психічних розладів, передбачених у МКХ-10.

При аналізі медичного критерію обмеженої осудності серед учених немає єдиної думки по віднесенню до нього стану фізіологічного сп'яніння. Так, О.Д. Сітковська, опираючись на матеріали власних досліджень, внесла пропозицію розглядати стан сп'яніння під час вчинення злочину як «грубий за силою вплив на здатність до усвідомлено-вольової поведінки» як підставу «зменшеної осудності»².

М.Г. Іванов не тільки дорівнює стан фізіологічного сп'яніння до афективних реакцій, а й відносить його до психічних аномалій³. У результаті аналізу різних за своєю природою психічних станів (сп'яніння, афект, аномалія), автор приходить до сумнівного висновку: «...норма ст. 23 КК Російської Федерації («Кримінальна відповідальність осіб, які вчинили злочин у стані сп'яніння»)... повинна розглядатися як спеціальна щодо загальної норми ст. 22 КК Російської Федерації («Кримінальна відповідальність осіб із психічним розладом, що не виключає осудності»)»⁴.

Вказаний автор, пов'язуючи стан фізіологічного сп'яніння із можливістю визнання особи, яка вчинила злочин, обмежено осудною, у той же час вважає, що у певних «ситуаціях злочинної поведінки стан сп'яніння може або навіть повинен враховуватися як пом'якшуючий покарання фактор, беручи до уваги співвідношення норм ст. 22 і ст. 23

¹ Див.: *Фесенко Є.* Обмежена осудність та проблеми її застосування // *Юридичний вісник.* - 2003. - №22 (414). - 31 травня-06 червня. - С. 3; *Ігонін АЛ., Кліменко Т.В.* у кн.: *Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко.* - М.: Медицина, 2004. - С. 219.

² Цит. по кн.: *Назаренко Г.В.* Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. - С. 157.

³ Див.: *Іванов Н.Г.* Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности: Учебное пособие для вузов. - М, Закон и право, ЮНИТИ. 1998. - С. 204.

⁴ Див.: Там само. - С. 204.

КК»¹ Згодні із викладеною позицією В.А. Семенцова² і А.П. Козлов³.

Наведена точка зору про віднесення фізіологічного сп'яніння до медичного критерію обмеженої осудності не знайшла широкої підтримки серед вчених.

Так, наприклад, Т.М. Арсенюк вважає, що обмежено осудними не можуть визнаватися особи у стані сп'яніння, викликаного самостійним прийомом психоактивних речовин⁴. Разом з тим зазначений автор, як і Т.М. Приходько, пропонує виключення із цього правила: а) якщо особа доводиться до такого стану всупереч її волі (наприклад, насильство, обман); б) якщо особа не має суб'єктивного досвіду прийому речовини або не знала про механізм дії речовини⁵.

Уявляється, що випадки недобровільного сп'яніння можуть бути враховані судом у рамках діючого КК України без віднесення їх до поняття «обмежена осудність». Незважаючи на те, що фізіологічне сп'яніння є обтяжуючою покарання обставиною (п. 13 ст. 67 КК України), суд може і не визнати її такою на підставі ч. 2 ст. 67 КК України, вказавши мотиви свого рішення у вирокі, що цілком може стосуватися випадків недобровільного фізіологічного сп'яніння.

Сумнівну за переконливістю аргументацію щодо неможливості визнання осіб, які вчинили злочину у стані фізіологічного сп'яніння, обмежено осудними наводить В.М. Бурдін. На його думку, оскільки поняття неосудності і обмеженої осудності однорідні і при їх визначенні використовуються ті ж критерії, то логічним є висновок, що якщо у стані сп'яніння немає медичного критерію неосудності, то відсутній і медичний критерій обмеженої

¹ Див.: Там само. - С. 205.

² Семенцова И.А. Уголовная ответственность лиц с психическим расстройством, не исключающим вменяемости: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1999. - С. 124.

³ Козлов А.П. Понятие преступления. - СПб.: «Юридический центр Пресс», 2004. - С. 457.

⁴ Арсенюк Т.М. у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією В.Г. Гончаренка, П.П.Андрюшка. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 70.

⁵ Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001. - С. 12; Арсенюк Т.М. у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією В.Г. Гончаренка, П.П.Андрюшка. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 70-71.

осудності¹. Така аргументація не переконлива. Домінуючою є позиція про віднесення сп'яніння патологічного до медичного критерію неосудності. Уявляється, що сп'яніння фізіологічне не повинне враховуватися в рамках формули обмеженої осудності за іншими мотивами.

Слід відмітити, що фізіологічне сп'яніння може досягати рівня гострої інтоксикації. Це стан є наступним після прийому психоактивної речовини, і полягає у розладах свідомості, сприйняття, емоцій, поведінки або інших психофізіологічних функцій і реакцій, статички, координації рухів, і дійсно віднесений до психічних розладів².

У той же час слід підкреслити особливе місце простого фізіологічного сп'яніння серед психічних розладів. Воно може викликатися як добровільно, так і ні. Підстав для лікування сп'яніння, як психічного розладу, при відсутності синдрому залежності, відсутні. Інтенсивність фізіологічного сп'яніння згодом зменшується, і при відмові від подальшого вживання речовини дія припиняється. Видужання, тому, є повним, за винятком випадків, де є інше ускладнення³.

Судові психіатри, характеризуючи фізіологічне сп'яніння вказують, що незалежно від його тяжкості, у особи спостерігаються лише якісне посилення емоційно-вольових проявів без розвитку якісно інших психотичних проявів (галюцинацій, маячних ідей, розладу свідомості). У такому стані зберігається здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльності) і керувати ними⁴.

З огляду на викладене, при фізіологічному сп'янінні, незалежно від того яким чином воно викликано, можна говорити про відсутність такого впливу на психіку людини, як обмеження його інтелектуально-вольових здатностей значною мірою, що

¹ Див.: *Бурдін В.М.* Кримінальна відповідальність за влочини, вчинені в стані сп'яніння. Монографія. - К.: Атіка, 2005. - С. 25.

² *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П.Андрушка* - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. С. 69.

³ Психические расстройства и расстройства поведения (F00 - F99) (Класс V МКХ-10, адаптированный для использования в Российской Федерации). Под общей редакцией *Казаковцева Б.А., Голланда В.Б.*- М.: Минздрав России, 1998. - С. 98.

⁴ *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П.Андрушка* - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. С. 69-70.

характеризує юридичний критерій обмеженої осудності. Це судження підтверджують результати експертних рішень судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., аналіз яких дозволяє стверджувати, що лікарі судово-психіатричні експерти не відносять фізіологічне сп'яніння до медичного критерію обмеженої осудності при відсутності інших психічних розладів. З огляду на викладене, слід вважати, що фізіологічне сп'яніння не може бути віднесене до медичного критерію обмеженої осудності.

Відзначимо, що психічні розлади знижують опір до впливу ситуацій, у тому числі конфліктних, створюють перешкоди для розвитку соціально корисних рис особистості, особливо для її адаптації до зовнішнього середовища; послабляють механізми внутрішнього контролю, полегшуючи реалізацію імпульсивних, випадкових, непродуманих, у тому числі протиправних, учинків¹. Як наслідок, нерідкі випадки вчинення злочинів в стані сильного душевного хвилювання особами із психічними розладами².

Підтвердження цьому знаходимо у матеріалах судової практики. Так, 11 серпня 1995 року К. і Г. допомагали Б. будувати будинок. По закінченню роботи (близько 21.00) Г. з дозволу К. поїхав мити його коней на річку, пообіцявши швидко повернутися, однак повернувся тільки близько 23.00. К., виразив невдоволення із приводу його запізнення і ударив того рукою. Г. у відповідь із великою силою вдарив К. кулаком в обличчя, ушкодивши йому ніс і ліве око, що спричинило втрату у К. зору. Вироком Шепетовського районного суду Хмельницької області від 18.03.1998 р. Г. засуджений за ч.1 ст.101 КК України на 2 роки позбавлення волі із відбуванням покарання у виправно-трудоцій колонії посиленого режиму. Рішенням судової колегії у кримінальних справах Хмельницького обласного суду від 21.04.1998 р. вирок залишений без змін.

Перший заступник Голови Верховного Суду України порушив у протесті питання про зміну судових рішень і

¹ Див.: Дубинин І.П., Карпец І.І., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. - М., 1989. - С. 277-278.

² Див.: Сидоров Б.В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. - Казань: Изд-во Казанского университета, 1978. - С. 116.

перекваліфікації дій Г. із к. 1 ст. 101 КК України 1960 р. на ст. 103 КК України 1960 р. із призначенням йому двох років позбавлення волі із відстрочкою виконання вироку відповідно до ст. 46¹ КК строку на два роки. Судова колегія по кримінальних справах Верховного Суду визнала, що протест підлягає задоволенню з наступних обставин. Коли Г. повів мити коней, ті біля річки від нього втекли і він зупинив їх тільки біля школи, звідки і привів до будинку Б. Там Г. пояснив К. причину запізнення, але К. почав лаяти Г., обізвав його «припадочним» і вдарив в голову. У відповідь на це Г. завдав удару К., від якого той втратив зір. Крім тяжкої образи і протиправних дій К., було також встановлено, що Г. осудний, але хворіє на епілепсію. З огляду на нові обставини, судова колегія протест задовольнила. Змінивши попередні судові рішення — вона перекваліфікувала дії Г. із ч. 1 ст. 101 КК України 1960 р. на ст. 103 КК України 1960 р. ¹.

У зв'язку з наявністю низки схожих рис сильного душевного хвилювання і обмеженої осудності серед вчених виникло питання про віднесення фізіологічного афекту до медичного критерію обмеженої осудності.

Так, І.Я. Козаченко, Є.А. Сухарев, Є.А. Гусев ² і А.П. Козлов ³, характеризуючи обмеження інтелектуально-вольових здатностей особи у стані фізіологічного афекту, вважають наявність у Кримінальному кодексі привілейованих складів злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, закріпленням у законі зменшеної осудності. Такої ж позиції дотримуються Т.А. Гончар ⁴ і В.П. Коняхін ⁵. А.А. Музыка, коментуючи ст. 116 КК України («Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного

¹ Див.: Рішення Верховного Суду України 1999 р. - Щорічник / Під ред. В.Ф. Бойко. - К.: Право, 1999. - С. 87-88.

² Див.: Козаченко И.Л., Сухарев Е.А. Гусев Е.А. Проблема уменьшенной вменяемости. - Екатеринбург, 1993. - С. 22-23.

³ Див.: Козлов А.П. Понятие преступления. СПб.: «Юридический центр Пресс», 2004. - С. 458.

⁴ 4 Гончар Т.А. у кн.: Уголовный кодекс Украины. Комментарии / Под ред. Ю.А. Кармазина и Е.Л. Стрельцова, - Изд, 2 е. - Х.: Одиссей, 2002. - С. 56.

⁵ Коняхин В.П. у кн.: Постатейный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Испр. и доп. / Под ред. д.ю.н., проф. А.И. Чучаева. - М.: ИНФРА-М.: Контакт, 2005. - С. 40.

хвилювання»), прямо вказує, що «особа в стані фізіологічного афекту є, по суті, обмежено осудною»¹.

В.М. Бурдін, стверджуючи, що правильним буде розуміння стану сильного душевного хвилювання як прояву обмеженої осудності, наводить два сумнівних за своєю суттю аргументи. Перший полягає у загальній підставі пом'якшення покарання при вчиненні злочину у стані сильного душевного хвилювання і випадків застосування обмеженої осудності². Цьому доводу можна заперечити по тим причинам, що ст. 20 КК України прямої вказівки на обов'язкове пом'якшення покарання особам, визнаним обмежено осудними, не містить. Таке врахування при призначенні покарання особі, визнаної обмежено осудною, взагалі є дискусійним у кримінально-правовій літературі, про що піде мова у підрозділі 3.1 роботи.

Другим аргументом, на думку В.М. Бурдіна, є доцільність поширення положень статті про обмежену осудність у частині можливості застосування примусових заходів медичного характеру на осіб, що вчинили у стані сильного душевного хвилювання, суспільно небезпечні діяння при відсутності вини³. Цей аргумент суперечить, як передбаченим КК України підставам кримінальної відповідальності (ч.1 ст. 2 КК України), так і підставам застосування примусових заходів медичного характеру (ст.ст. 92, 93 КК України). Відсутність вини, на що посилається автор, не дозволяє говорити про склад злочину і, як наслідок, про притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Неправомірною з позицій КК України і Закону України «Про психіатричну допомогу» є також пропозиція В.М. Бурдіна про можливість застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, що вчинили злочин у стані сильного душевного хвилювання. Адже підставою такого стану є фізіологічний афект - емоційний стан, що не дає можливості говорити про психічний розлад особи і, як

¹ Музика А.А. у кн.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Атіка, 2003. - С. 259.

² Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: Монографія. - Львів: ПАІС, 2006. - С. 77-78.

³ Див.: Там само. - С. 82.

наслідок, про обмежену осудність. Слід відмітити, що й питання про застосування зазначених примусових заходів до осіб, визнаних судом обмежено осудними, є дискусійним, і детально буде розглянуто у підрозділі 3.2. роботи.

Слід відмітити, що Л.А. Остапенко і А.В. Баїлов, які є авторами останніх дисертацій з проблеми сильного душевного хвилювання у кримінальному праві, стверджують, що це поняття слід відрізнити від обмеженої осудності. Їх аргументація зводиться до того, що обов'язковою умовою кваліфікації вчиненого за ст.ст. 116, 123 КК України, є стан сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого¹. Саме наявність зовнішнього подразника, який став причиною фізіологічного афекту, що є підставою стану сильного душевного хвилювання, дозволяє авторам провести розмежування із обмеженою осудністю, обумовленою психічним розладом.

Уявляється, що наведену аргументацію відмінності обмеженої осудності від сильного душевного хвилювання слід уточнити вказівкою на те, що, як вже аргументувалося у вищевикладеному матеріалі, у формулі обмеженої осудності причиною обмеження здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, є тільки психічний розлад. Ніякий інший розлад діяльності людини не повинен відноситися до формули обмеженої осудності. Підставою ж сильного душевного хвилювання, як вказують більшість авторів, є фізіологічний афект, який до психічних розладів не може бути віднесений. Хоча в літературі є й інша думка.

Так, Т.М. Приходько, слідом за В.Б. Первомайським², називаючи фізіологічний афект «хворобливим станом

¹ Див.: *Остапенко Л.А.* Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116,117,118): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. - Київ 2003. - С. 8; *Баїлов А.В.* Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т Міністерства внутрішніх справ України. - Харків, 2004. - С.15.

² Див.: *Первомайський В.Б.* Физиологический аффект: норма или патология? // Журнал психиатрии и медицинской психологии. - 1995. - № 1. - С. 46-49; *Первомайський В.Б.* Афект фізіологічний // Юридична енциклопедія: в 6-ти томах / Редкол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. - К.: Українська енциклопедія, - Т. 1: А-Г. - С. 170.

психіки»¹ та вважаючи його медичним критерієм обмеженої осудності, пропонує замінити в ст.ст. 116, 123 КК України слова «в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знуцання або тяжкої образи з боку потерпілого» словами «обмежено осудною особою»². В.М. Бурдін, у свою чергу, відносить фізіологічний афект до медичного критерію обмеженої осудності за тими підставами, що Міжнародна статистична класифікація хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду (МКХ-10) містить рубрику F3 «Афективні розлади»³.

Твердження названих авторів не мають під собою ніякого наукового обґрунтування. Фізіологічний афект являє собою короткочасну інтенсивну емоцію, що значно послабляє контроль особи над своїми вчинками, здатність усвідомлювати їх, керувати ними⁴. Домінуючою в науці є уявлення про фізіологічний афект як про емоційний стан, який не виходить за межі норми, тобто незважаючи на свою інтенсивність, не здобуває ознак психічного розладу⁵. Це положення сприймається зараз на рівні аксіоми, а деякі висловлення про віднесення фізіологічного афекту до психічних розладів є одиничними, і не в змозі похитнути загальноприйнятую концепцію. Її суть, підкреслимо, укладається у тому, що фізіологічний афект не є хворобливим

¹ Приходько Т.М. Фізіологічний афект - одна з підстав визнання особи обмежено осудною // *Право України*. - 2001. - №1. - С. 53-55; Вона ж. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001. - С. 8.

² Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001.-С. 12.

³ Див.: Бурдін В. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: Монографія. - Львів: ПАЮ, 2006. - С. 76.

⁴ Див.: Сташис В.В. у кн.: Сташис В.В., Бажанов М.И. Личность - под охраной уголовного закона (Глава III Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием). - Симферополь: Таврида, 1996. - С. 54-55; Мамайчук И.И. Экспертиза личности в судебном следственной практике. Учебное пособие. - СПб.: Речь, 2002. - С.81.

⁵ Див.: Усова И. Психические отклонения, имеющие уголовно-правовое значение // *Законность*. - 1992. - № 3.-С. 42; Печернікова Т.П. у кн.: Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. проф. Б.В. Шостаковича. - М.: Зерцало, 1997. - С. 353; Жариков Н.М., Морозов Г.В. Хритинин Д.Ф. Судебная психиатрия: Учебник для вузов. - М.: Изд-во «Норма», 2001. - С. 41, 199.

станом і не підлягає психіатричному аналізу, який застосовується лише до психопатологічних явищ.

Фізіологічний афект установлюється в ході судово-психологічної експертизи, об'єктом якої є психічно здорові особи, визнані осудними. Це положення, крім відбиття в спеціальній літературі¹, знайшло своє закріплення у законодавстві України².

Аргумент В.М. Бурдіна про наявність у МКХ-10 рубрики F3 «Афективні розлади», що дає авторові можливість стверджувати про те, що фізіологічний афект діагностується за зазначеною класифікацією хвороб і, відповідно, є психічним розладом, слід визнати помилковим. Рубрика F3 носить найменування «Розлади настрою (афективні розлади)». Це розлади, при яких основне порушення укладається в зміні афекту або настрою частіше убік гноблення або підйому³. Рубрика включає такі психічні розлади, як маніакальний епізод, біполярний афективний розлад, депресивний епізод, резидуальний депресивний розлад, рекуррентний депресивний розлад, циклотимія, дистимія та інші розлади⁴.

Іншими словами вказівка в найменуванні рубрики на афективність розладів психіки не дає ніяких підстав говорити, що афект фізіологічний до неї включений, а тим більше стверджувати його патологічну природу. Додамо, що афект патологічний, будучи, на відміну від афекту фізіологічного, психічним розладом, не відзначений у зазначеній рубриці F3 «Розлади настрою (афективні розлади)». Психічний розлад під найменуванням «патологічний афект» відсутній у МКХ-10. Цей виключно

¹ Див.: *Васильєв В.Л.* Юридическая психология: СПб.: Питер, 2001. - С. 522-532; *Цимбал М.Л., Савкіна Т.В.* Из практики проведения судебно-психологической экспертизы // *Vivat Lex*. 02.02.2006. - №3 (126). - С.2; *Коновалова В.Е., Шепетько В.Ю.* Основы юридической, психологии: Учебник. - Х.: Одиссей, 2005. - С. 271.

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз Затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз» // Офіційний Вісник України. 1998. - № 46. - Ст. 1715. - С. 212-214.

³ Психические расстройства и расстройства поведения (F00 - F99) (Класс V МКХ-10, адаптированный для использования в Российской Федерации) / Под общей редакцией *Казаквицева Б.А., Голланда В.Б.* - М.: Минздрав России, 1998. - С. 173.

⁴ Див.: Там само. - С. 173-205.

науковий термін був запропонований Р. Крафт-Ебингом у 1897 році з метою характеристики глибокого розладу свідомості з обов'язковими неясністю, уривчастістю або повного втратою спогадів про вчинене ¹. У науковій літературі патологічний афект віднесений судовими психіатрами не до афективних розладів, а до виняткових станів, поряд із патологічним сп'янінням, сумерковими станами свідомості та іншими психічними станами ².

Таким чином, те, що фізіологічний афект не є психічним розладом, виключає його віднесення до медичного критерію обмеженої осудності. Подібність у формулюваннях, використовуваних для опису порушення інтелектуально-вольових здатностей особи, які характеризують поняття «сильне душевне хвилювання» і «обмежена осудність» не припиняє дискусії про можливе врахування стану сильного душевного хвилювання у рамках формули обмеженої осудності. Але, як вже відзначалося у вищевикладеному матеріалі, причини порушення психічних процесів при сильному душевному хвилюванні та обмеженій осудності принципово різні, що не дозволяє їх порівнювати за природою виникнення. Обидва ці поняття застосовуються до окремих груп злочинців і характеризують суб'єкта злочину за різними ознаками. Тим більше, уявляється необґрунтованим механістично всі привілейовані обставини, як-то вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого або жінкою у стані вагітності, переносити у формулу обмеженої осудності, для якої медичним критерієм повинен визнаватися лише психічний розлад.

В останніх дослідженнях, проведених в Російській Федерації з проблеми обмеженої осудності, відзначено, що

¹ Див.: *Жариков Н.М., Морозов Г.В. Хритинин Д.Ф.* Судебная психиатрия: Учебник для вузов. - М.:Изд-во «Норма», 2001. - С. 197.

² Див.: *Печернікова Т.П.* у кн.: Судебная психиатрия; Учебник для вузов / Под-ред. проф. *Б.В. Шостаковича*. М.: Зерцало, - 1997. - С. 346; *Жариков Н.М., Морозов Г.В. Хритинин Д.Ф.* Судебная психиатрия: Учебник для вузов. - М.: Изд-во «Норма», 2001. - С. 195; *Печернікова Т.П., Ткаченко А.А.* у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. *Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко*. - М.: Медицина, 2004. - С.122; *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка*. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С.62.

клінічними варіантами психічних розладів, при яких обґрунтоване застосування ст. 22 КК РФ, частіше за все є: органічні поразки головного мозку з легкими когнітивними порушеннями і емоційно-вольовими розладами; розумова відсталість ступеня полегшено вираженої дебільності, розлади особистості, розлади сексуальних потягів, компульсивний тип потягу при алкоголізмі і наркоманії¹. Про це ж свідчать результати експертних рішень судово-психіатричних експертиз, проведених в Україні після введення ст. 20 КК України за 2002-2005 рр.

Таблиця 2.2

Експертні рішення судово-психіатричних експертиз, проведених в Україні, щодо осіб, визнаних обмежено осудними²

Психічні розлади	Шифр за МКХ-10	2002 р.		2003 р.		2004 р.		2005 р.	
		амб	стац	амб	стац	амб	стац	амб	стац
Органічні розлади психіки	F00-F09	89	31	80	42	103	45	76	50
Шизофренія	F20	10	17	7	22	21	14	13	22
Шизотопові розлади	F21	3	4	2	10	5	4	6	7
Розлади особистості та поведінки в зрілому віці	F60-F69	6	11	10	13	17	17	13	13
Разумова відсталість	F70-F79	88	39	106	34	163	51	131	38
Розлади психологічного розвитку, поведінки та емоцій дитячого і підліткового віку	F80-89; F90-98	13	2	13	4	11	6	12	7
Інші розлади		7	8	15	5	19	4	12	13
Всього визнані обмежено осудними		166	112	233	130	339	141	263	150

Таким чином, наведені у таблиці 2.2 види психічних розладів при застосуванні ст. 20 КК України поєднуються на основі загальної ознаки - виразність розладу не досягає рівня тяжкого психічного розладу. Вони можуть свідчити про порушення у кожній зі сфер психіки (сприйняття, мислення,

¹ Ткаченко А.А., Дворяничков Н.В., Яковлева Е.Ю. у кн.: Аномальное сексуальное поведение / Под ред. д-ра мед. наук, проф. А.А. Ткаченко и д-ра мед. наук Г.Е. Введенского. - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2003. - С. 502; Печернікова Т.П., Ткаченко А.А. у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т.Б. Дмитриевой. Б.В. Шостаковича, Л.А. Ткаченко. - М.: Медицина, 2004. - С. 126; Шостакович Б.В. Основы судебной психиатрии: учебное пособие для юристов / Б.В. Шостакович, Гос. ун-т; Высш. школа экономики. - М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2005. - С. 84-85

² Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

пам'ять, емоції, воля тощо)¹. У цьому випадку має місце розлад свідомості, але не якісний, як при тяжкому психічному розладі, а кількісного характеру, що проявляється обмеженням у різному ступені здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними при збереженні критики, хоча й не у всіх випадках повного мірою.

При обмеженій осудності ступінь (інтенсивність) виразності психічного розладу нижче (менше), чим при неосудності. Так, шизофренія у стані ремісії може підпасти під медичний критерій обмеженої осудності, а шизофренія у стадії загострення процесу, відрізняючись у впливі на психіку індивіда у «кількісному» відношенні, переходить у нову «якість» і може бути медичним критерієм неосудності.

Відмінність медичного критерію неосудності і медичного критерію обмеженої осудності повинна полягати у тому, що у першому випадку він характеризує психічний розлад, котрий повністю виключає у особи можливість самоконтролю при вчиненні суспільно небезпечного діяння. У другому ж випадку така можливість залишається через недосягнення психічним розладом тяжкого рівня, а, отже, кримінально-правова оцінка дій (бездіяльності) особи може бути дана як обмежено осудній.

Отже, сутність медичного критерію обмеженої осудності можна охарактеризувати як «психічний розлад, що не є тяжким». Подібне трактування дозволить провести розмежування між клінічною характеристикою тяжких психічних розладів, зберігаючи за своєю формою порівнянність із загальним поняттям роду - «психічний розлад». Як вже зазначалося, з урахуванням юридичної техніки, вважається правильним залишити в ст. 20 КК України формулювання «психічний розлад» без вказівки на його тяжкість, яка встановлюється за допомогою критерію юридичного.

У конкретному злочині обмежено осудного в предмет доказування з обов'язковою участю експертів повинне

¹ Шостакович Б.В. у кн.: Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. проф. Б.В. Шостаковича. - М.: Зерцало, 1997. - С. 16.

включатися з'ясування потенційної можливості впливу психічного розладу на психічний стан особи у період часу, до якого віднесено конкретне правопорушення. Висновок про наявність або відсутність здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними є результатом використання спеціальних знань, а у сфері судової психіатрії.

Встановлення у обвинуваченого психічних розладів, що не є тяжкими, не свідчить про однозначне застосування до нього ст. 20 КК України. Аналіз психічного стану особи, у період інкримінованого йому діяння, ґрунтується на оцінці ступеня психічних порушень. Експерти у своєму висновку класифікують психічний розлад, вказуючи, як воно пов'язане з обмеженням інтелектуально-вольових здатностей особи під час вчинення злочину, а також чи значна міра обмеження відзначених здатностей. Суд же на підставі аналізу всіх фактичних даних у справі (об'єктивних і суб'єктивних) та висновку експертизи вирішує питання про визнання особи обмежено осудною.

Психічні розлади, що не є тяжкими, можуть бути встановлені у особи, яка вчинила злочин, і залежно від здійсненого ними вливу на свідомість людини під час вчинення злочину, вона може бути визнана осудною або обмежено осудною. У зв'язку з цим, основним у формулі, поняття, що аналізується, є критерій юридичний, до аналізу якого переходимо у наступному підрозділі.

2.1.2. Юридичний критерій обмеженої осудності

Установлення медичного критерію ще не дає підстав для висновку про обмежену осудність особи, він є лише підставою для критерію юридичного, котрий, як уявляється, визначає головний зміст обмеженої осудності. Адже настання правових наслідків пов'язано не з психічним розладом, а з обмеженням здатностей особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, яке воно викликає.

Як вже відзначалося у підрозділі 1.2. роботи проблема обмеженої осудності виникла само внаслідок встановлення судовими психіатрами у ході експертної практики

проміжного психічного стану особи між психічними станами осудного і неосудного. При переході від одного стану (осудного) до іншого (неосудного) співвідношення нормальних і патологічних факторів із неминучістю змінюється: питома вага перших буде неухильно падати, тоді як питома вага других - зростати. Проміжний стан характеризується тим, що здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними «істотно порушується, хоча й не втрачається повністю»¹. У результаті хворий «осмислює ситуацію, але не з такою повнотою і чіткістю, як здоровий, приймає рішення по своїй волі, але з недостатньою критичною оцінкою значення, мети і наслідків свого вчинку, усвідомлює свої дії, але на більш низькому рівні, ніж здоровий»².

Дослідники формули обмеженої осудності вбачають її юридичний критерій: а) у істотному ослабленні здатностей, що характеризують осудність, тобто розуміти протиправність свого діяння або визначати свою волю згідно із цим розумінням (Каль)³, б) обмеженні змісту інтелекту і волі суб'єкта (Л.І. Глухарьова)⁴; в) значно ослабленій (А.А. Жижиленко)⁵; г) зменшеній (В.С. Трахтеров)⁶, д) обмеженій (Т.К. Белокобильська)⁷ здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

Юридичний критерій обмеженої осудності сформульований у ч.1 ст. 20 КК України як нездатність

¹ Див.: *Боброва И.Н., Шишков С.Н.* Об уменьшенной (ограниченной) вменяемости // Вопросы теории и организации судебно-психиатрической экспертизы (Сборник научных трудов) / Под ред. акад. АМН СССР *Т.В. Морозова.* - М.: ВНИИ общей и судебной психиатрии им. В.П. Сербского, 1989. - С. 154-155.

² *Семенов С.Ф.* К вопросу об ограниченной (уменьшенной) вменяемости // Журн. невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. - 1966. - Том 66. - Вып. 8. - С. 1271.

³ Цит. по кн.: *Немировский Э.Я.* Основные начала уголовного права. - Одесса: б/изд., 1916. - С. 258.

⁴ Див.: *Глухарева Л.И.* Понятие уменьшенной вменяемости в уголовном праве // Задачи и средства уголовно-правовой охраны социалистических общественных отношений. - М., 1983. - С. 130.

⁵ Див.: *Жижиленко А.* Спорные вопросы уменьшенной вменяемости и уголовный кодекс РСФСР // Право и жизнь. - 1924. - Кн. 7-8. - С. 47.

⁶ Див.: *Трахтеров В.С.* Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багінського, 1930. - С. 154-155.

⁷ Див.: *Белокобильская Т.К.* Криминологическая характеристика несовершеннолетних преступников с психическими аномалиями: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный ун-т имени М.В. Ломоносова. - М., 1981. - С. 18; *Вона ж.* Проблема уменьшенной вменяемости // Вестник МГУ. - Сер. 11 «Право». - 1984. - №4. - С. 37.

особи «повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними». Він містить інтелектуальну і вольову ознаки. Інтелектуальна ознака обмеженої осудності означає, що у особи значною мірою обмежена здатність усвідомлювати фактичну сторону (дійсний зміст) своєї поведінки. Вольова ознака юридичного критерію свідчить про такий ступінь порушення психічним розладом вольової сфери людини, при якій вона здатна керувати своїми діями (бездіяльністю), але не повною мірою.

Наявність двох зазначених ознак юридичного критерію дозволяє аналізувати різні сторони психічної діяльності особи під час вчинення злочину - її розумову, емоційно-вольову, інтелектуальні функції. Інтелектуальна ознака - перша частина критерію, свідчить про недостатню адекватність (правильність, реалістичність) сприйняття реального, об'єктивного, культурального значення своїх дій, обмеженість відображення їх суттєвих технологічних і нормативних сторін, у тому числі неповну осмисленість з позицій моралі, а також про недостатню адекватність сприйняття суб'єктом злочину реального об'єктивного юридичного значення своїх дій, що відображає дефіцит їх смислової та нормативної оцінки ¹.

Із положення про обмеження розуміння суб'єктом сутності своїх дій і здатності до їх контролю, тобто втрати критичності, виходить, що інтелектуальний критерій як би перебиває вольовий. Наявність цієї ознаки свідчить про недостатню осмисленість і адекватність способів і засобів досягнення цілі, обмеженість при їх реалізації, недовраховання ситуації, використання невідповідних коригуючих впливів ².

Особливу увагу слід приділити поєднанню в юридичному критерії обмеженої осудності інтелектуальної і вольової ознак. У ст. 20 КК України зазначені ознаки поєднуються за допомогою двох союзів «та» і «або», що зберігає одночасно ознаки аналізованого критерію як осудності, так і

¹ Див.: Печернікова Т.П., Ткаченко А.А. у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т.Б. Дмитриевой. Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко, - М. : Медицина, 2004. - С. 126.

² Див.: Там само.

неосудності. Уявляється, що це не вносить чіткості розуміння при вивченні аналізованого поняття і подібне альтернативне поєднання інтелектуальної і вольової ознак у юридичному критерії обмеженої осудності не є перевагою її формули.

Тим часом, українськими вченими, які вивчали проблему обмеженої осудності після прийняття КК України у 2001 році, не було запропоновано вирішення цього питання. Т.М. Приходько у своїй дисертації цю частину законодавчого формулювання вважала за необхідне залишити без змін¹. Не уточнений юридичний критерій і А.А. Васильєвим, який замість статті про обмежену осудність запропонував статтю про кримінальну відповідальність осіб із психічним аномаліями та розладами, що не виключають осудності².

У той же час, як свідчать результати порівняльного аналізу кримінального законодавства зарубіжних країн, якому присвячений підрозділ 1.5. роботи, такий підхід у формулюванні юридичного критерію обмеженої осудності використаний тільки в КК України.

Уявляється обґрунтованим докладніше розглянути питання про поєднання у юридичному критерії обмеженої осудності інтелектуальної і вольової ознак. У психології розрізняють кілька основних видів психічних процесів або «сфер» психіки, які у сукупності становлять нормальне функціонування психіки людини: 1. Сприйняття (почуттєве пізнання). 2. Мислення. 3. Пам'ять. 4. Емоції (почуття, переживання). 5. Вольові процеси та ін.³ Для нормальної психічної діяльності необхідне сукупне функціонування всіх сторін психіки, тому порушення в роботі однієї із цих сторін порушують погоджену дію, як окремий неправильний фрагмент мозаїки змінює весь малюнок.

¹ Див.: *Приходько Т.М.* Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001. - С. 16.

² Див.: *Васильєв А.А.* Проблеми осудності в кримінальному праві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т Міністерства внутрішніх справ України. - Харків, 2005. - С. 15.

³ Див.: *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. - СПб.: Питер Ком, 1998. - С. 10.

Аналіз окремих ознак порушень психіки традиційно проводиться за допомогою опису окремих фрагментів або їх груп відповідно до прийнятого у психології поділу психічних функцій. Разом з тим, психічна діяльність настільки складна, а її окремі аспекти настільки взаємозалежні, що сам по собі поділ функцій умовний і мова йде лише про переважну поразку тієї або іншої сторони психічної діяльності. У кожній з них відображається сума декількох функцій¹.

У практиці зустрічаються випадки, коли особа зберігає формальні здатності розуміти сутність своїх дій, найчастіше усвідомлює їх протиправність і неприйнятність для оточуючих, однак можливість утриматися від свого вчинку втрачається або обмежується, тобто порушується здатність керувати своїми діями. Це може мати місце при неглибоких формах олігофренії, інфантилізмі, коли при відносно збережених інтелектуальних функціях емоційно-вольові розлади визначають прийняття рішень і поведінки таких осіб. Найбільш часто це проявляється при психопатіях, що виражається в «парціальній некритичності» психопатичних особистостей². Розлади вольових дій осіб із психопатіями проявляються в першу чергу у порушенні здатності до діяльності, патологічних, переключених потребах, порушенні уявлень про кінцеві результати, порушенні контролю за діяльністю, розладі проектування процесів у свідомості³.

Таким чином, вольові процеси, як і інші процеси вищої нервової діяльності, що становлять психіку людини, можуть порушуватися у результаті виникнення психічного розладу. Не виключена і можливість, що психічний розлад буде представлений винятково феноменами, що відображають

¹ Див.: *Шостакович Б.В., Горинев В.В.* Ограниченная вменяемость в судебно-психиатрической клинике // Ограниченная вменяемость (Сб. научных трудов) / Под ред. Б.В. Шостаковича. М.: РИО ГНЦССП им. В.П. Сербского, 1996. - С. 11-18; *Шостакович Б.В.* у кн.: Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. проф. Б.В. Шостаковича. - М.: Зерцало, 1997. - С. 16; *Морозов Г.В., Шумский Н.Г.* Введение в клиническую психиатрию (пропедевтика в психиатрии). - Н. Новгород: Изд-во НГМА, 1998. - С. 10.

² Див.: *Печернікова Т.П.* у кн.: Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. проф. Б.В. Шостаковича. - М.: Зерцало, 1997. - С. 16; *Печернікова Т.П., Ткаченко А.А.* у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича. А.А. Ткаченко. - М.: Медицина, 2004. - С. 124.

³ *Пережогин Л.О.* Судебно-психиатрическая оценка расстройств личности с учетом положений ст. 22 УК РФ: Дисс... канд. мед. наук: 14.00.18. -М., 2001. -199 с. // <http://www.otrok.ru/special/drlev/lev4.htm>

порушення вольових процесів¹. У цих випадках вольова ознака стає провідною, а інтелектуальна отримує роль супідрядної складової, що дозволяє стверджувати про різні сполучення ознак юридичного критерію, які відображають їх взаємодію і взаємовплив.

Викладене дозволяє стверджувати, що вольова ознака юридичного критерію є самостійним елементом, що і при відсутності інтелектуальної ознаки може свідчити про наявність юридичного критерію обмеженої осудності. Слід також мати на увазі, що обмеження значною мірою здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) (інтелектуальна ознака) завжди свідчить про порушення здатності керувати ними (вольова ознака) і, отже, про наявність юридичного критерію обмеженої осудності в цілому. Виходячи із цього, пропонується в ст. 20 КК України між інтелектуальною і вольовою ознаками залишити лише сполучник «або», замінивши, таким чином, діюче формулювання закону, в якому зазначені ознаки поєднуються за допомогою двох сполучників «та» і «або». Уявляється, що така побудова формули обмеженої осудності буде відповідати принципам наукової психіатрії.

У результаті розгляду медичного критерію обмеженої осудності у пункті 2.1.1. роботи зроблено висновок про врахування у цьому понятті єдиної причини обмеження здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльності) або керувати ними - психічний розлад. Саме тому у формулі обмеженої осудності важливо відзначити вплив психічних розладів на суб'єкта злочину, що в ст. 20 КК України підкреслено словами **«через наявний у неї психічний розлад»**. Саме через наявний у неї психічний розлад, що не є тяжким, суб'єкт утруднений у своїх можливостях усвідомлення значення своєї поведінки або керівництва нею.

¹ Див.: Шостакович Б.В., Горинов В.В. Ограниченная вменяемость в судебно-психиатрической клинике // Ограниченная вменяемость (Сб. научных трудов) / Под ред. Б.В. Шостаковича. - М.: РИО ГНЦССП им. В.П. Сербского, 1996. - С. 11-18; Пережогин Л.О. Иллюзия свободы воли и идентичность // Независимый психиатрический журнал. - 1999. - № 1. - С. 75-78; Шостакович Б.В., Горинов В.В., Пережогин Л.О. Способ диагностики степени выраженности волевых расстройств в судебно-психиатрической клинике <http://www.rusmcdserv.com/psychsex/s-diag.htm>

Так само і особа, визнана неосудною, внаслідок тяжкого психічного розладу не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльності) або керувати ними.

Для ілюстрації відзначеного впливу психічного розладу наведемо матеріали однієї із кримінальних справ. *Так, 6 жовтня 2001 р. приблизно о 22 години Л., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння у дворі будинку № 44а по вул. Астрономічній м. Харкова, зайшов у сміттєзбиральник, де спав, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння Т., і на ґрунті особистих неприязних взаємин умисно, з метою позбавлення життя, наніс йому з великою силою кілька ударів руками, а дерев'яними палицею і брусом по голові і тулубу, заподіявши Т. тяжкі тілесні ушкодження, в результаті яких Т. помер.*

Р., що був присутнім при вбивстві Л. Т., з метою приховання цього злочину, безпосередньо після вбивства відтягнув труп із приміщення сміттєзбиральника до 3-го під'їзду будинку № 446 по вул. Астрономічної м. Харкова.

При винесенні вироку щодо Р. суд врахував, що він обмежено осудний. Згідно висновку психіатричної експертизи виявляє ознаки розумової відсталості (олігофренії) у формі помірної дебільності, внаслідок якої при вчиненні злочину не був здатний поєною мірою усвідомлювати свої дії і керувати ними. Застосування примусових заходів медичного характеру не потребує¹.

Законодавець для окреслення юридичного критерію обмеженої осудності у тексті ст. 20 КК України вказав на відсутність у особи здатності **«повною мірою»** усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Під мірою (ступенем) усвідомлення суб'єктом злочину своїх дій або керівництва ними, як уявляється, слід розуміти ті здатності свідомим і вольовим образом здійснювати дії, які під час вчинення злочину уражені психічним розладом. Однак, як до, так і після прийняття діючого КК України, вченими неодноразово піднімалося питання, що це за «неповна міра»,

¹ Вирок Київського районного суду м. Харкова у справі № 1-406/4 // Архів Київського районного суду м. Харкова за 2002 р., справа № 1-406/4.

якою вона повинна бути для застосування статті про обмежену осудність¹.

Слід визнати, що вказане поняття не має й не може мати строго фіксованого основного змісту, внаслідок того, що відноситься до числа оціночних. Оціночні поняття - це невизначувані у законі, теорії або судовій практиці терміни правової науки². Але яким би досконалим не було право, воно не може повністю виключити оціночні поняття зі свого змісту. «Існування оціночних понять,- пише В.М. Кудрявцев, - у законі неминуче»³.

Аналіз, проведений у підрозділі 1.5. роботи, дозволяє стверджувати, що у романо-германській і англо-саксонській правових системах законодавець зарубіжних країн також використовує різні оціночні формулювання у частині характеристики юридичного критерію обмеженої осудності або в статтях про кримінальну відповідальність осіб із психічними розладами. Наприклад, «істотно обмежила» (ст. 2 Закону Англії «Про вбивство»), «позбавлена можливості поєною мірою» (ст. 22 § 1 КК Бразилії), «значно зменшена» (ст. 89 КК Італії), «не втратили повністю» (ч. 3 ст. 18 КК КНР), «значною мірою» (§ 2 ст. 31 КК Польщі), «значно зменшило» (ст. 47 КК Туреччини), «суттєво зменшена» (§ 21 КК ФРН), «знижену здатність» (ст. 11 КК Швейцарії).

Психіатри вважають, що у випадку обмеженої осудності має місце часткове порушення інтелектуально-вольових здатностей суб'єкта злочину⁴. Юристи ж дотримуються різних поглядів. Одні вказують, що міра обмеження інтелектуально-вольових здатностей при обмеженій осудності

¹ Див.: *Коржанський М.Й.* Чи має переваги новий Кримінальний кодекс України? // Юридичний вісник України. - 2001. - № 35. - С. 4.

² Див.: *Жеребкин В.Е.* Логический анализ понятий права. - Киев: Издательское объединение «Вища школа» Головное издательство, 1976. - С. 129.

³ Див.: *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перер. и доп. - М.: «Юристъ», 2004. - С. 118.

⁴ Див.: *Печернікова Т.П.* у кн.: Судебная психиатрия /Под ред. *Б.В. Шостаковича.* - М.: Зерцало, 1997. - С. 92; *Шишков СМ.* у кн: Судебная психиатрия: Учебник / Под ред. проф. *А.С. Дмитриева,* проф. *Т.В. Клименко.* - М.: Юристъ, 1998. - С. 44; *Георгадзе З.О., Царгасова Э.Б.* Судебная психиатрия: Учебное пособие для вузов / Под ред. *З.О. Георгадзе.* - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. - С. 38.

є суттєвою¹. Інші відзначають знижбний рівень інтелектуальних і ослаблення вольових здатностей суб'єкта злочину, не розглядаючи його ступінь².

Таким чином, при обмеженій осудності внаслідок психічного розладу, що не є тяжким, здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, обмежена. Обмежені здатності усвідомлення дій (бездіяльності) або керівництва ними неможливо виразити в абсолютних цифрах або у процентному співвідношенні. Вираз ж «неповна міра», який використаний у ст. 20 КК України, щодо інтелектуальних і вольових здатностей суб'єкта злочину дає можливість для різних інтерпретацій. Ступінь виразності психічного розладу і пов'язане з ним обмеження інтелектуально-вольових здатностей суб'єкта злочину можуть бути різними: від незначно зміненого (несуттєвого) до значно вираженого (істотного). Як в одному, так і в іншому випадку має місце неповна міра усвідомлення своїх дій (бездіяльності) або керівництва ними.

Видається не зовсім коректною сама характеристика **«не була здатна повною мірою»**, використана в ст. 20 КК України. Уявляється вдаліше використання такого опису аналізованого психічного стану особи під час вчинення нею злочину, який можна наділити позитивним змістом. Мову слід вести саме про наявність здатності (хоча й обмеженої) усвідомлювати свої дії (бездіяльності) або керувати ними, що підкреслить значення обмеженої осудності як ознаки суб'єкта злочину. Уявляється, що випадки незначного зниження зазначених здатностей психіки перебувають у рамках

¹ Див.: Орловська Н.А. Осудність та її види, (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Одеська національна юридична академія. - Одеса, 2001. - С. 16; Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001. - С. 16; Музика А.А. у кн.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред.. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Атіка, 2003. - С. 66.

² Див., напр.: Арсенюк Т.М. у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 66; Яценко С.С. у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. - 4-тє вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. - К.: А.С.К., 2005. - С. 33; Гончар Т.А. у кн.: Уголовный кодекс Украины. Комментарий. Под ред. Ю.А. Кармазина и Е.Л. Стрельцова. - Изд. 2-е. - Х.: Одиссей, 2002. - С. 54; Старчиков М. Що з п'яного візьмеш // Український юрист - 2004. - 7 (19).- С. 43.

«повної» осудності. За допомогою ж поняття «обмежена осудність» описується такий психічний стан особи під час вчинення злочину, який характеризується обмеженням здатностей усвідомлювати свої дії (бездіяльності) або керувати ними значною мірою.

Подібний двоїстий вплив психічних розладів (від незначної до значної міри) знаходить свій вираз у судовій практиці. Аналіз результатів експертних рішень судово-психіатричних експертиз, проведених в Україні після введення ст. 20 КК України (2002-2005 рр.), свідчить про те, що особи із психічними розладами, щодо яких проведений цей вид експертизи у кримінальних справах, у переважній більшості визнані осудними «повною мірою» - близько 94% ¹. Це дає підставу говорити про доцільність відображення цієї обставини при конструюванні формули обмеженої осудності.

Тому в ст. 20 КК України доречне таке оціночне формулювання як **«значною мірою обмежена»**. Уявляється, що вживання цього словосполучення додасть тексту ст. 20 КК України більшої коректності, що, зокрема, підтримати в ході анкетування 100 % лікарів судово-психіатричних експертів Міжобласного центра судово-психіатричних експертиз Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3.

Слід відмітити, що таке оціночне формулювання як «значною мірою» використовується у п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України від 07 лютого 2003 р. №

«Про судову практику у справах про злочини проти життя і здоров'я людини» для відображення емоційного стану суб'єкта злочину ст.ст. 116, 123 КК України в частині зниження його здатності усвідомлювати свої дії або керувати ними ². Хоча зазначене формулювання розроблене для застосування статей, які передбачають злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, але, як уявляється, може бути використане при характеристиці

¹ Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

² Див.: Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного суду України від 07 лютого 2003 року № 2 // Вісник Верховного Суду України.- 2003. - №1. — С. 37-42.

юридичного критерію обмеженої осудності. Використання подібних формулювань для опису обмежених психічних здатностей людини, як вже відзначалося у пункті 2.1.1. роботи, не дає підстав до об'єднання суміжних понять «сильне душевне хвилювання» і «обмежена осудність», а лише дозволяє частково уніфікувати опис порушення психічних процесів людини для сприйняття й застосування на практиці.

Що ж стосується встановлення значущості міри впливу психічного розладу на здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, то при цьому психіатри-експерти, як і завжди, виходять із оцінки взаємозв'язку трьох складових: психопатології, особистісних особливостей і ситуації, у якій вчинено протиправне діяння¹.

Слід зазначити, що у науковій літературі при аналізі критеріїв осудності, обмеженої осудності і неосудності, крім медичного і психологічного, пропонують використання «юридичного» критерію. В.Б. Первомайський вважає ним «факт вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом»². Дотримує такої ж точки зору Т.М. Приходько³.

Однак спроба збільшити кількість критеріїв осудності не є обгрунтованою. «Юридичний» критерій у запропонованому тлумаченні уявляється зайвим у формулі осудності, тому що осудність визначається не за допомогою юридичного (кримінально-правового) критерію, а шляхом встановлення здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, а також ступеня такої здатності, який залежить від психічного здоров'я.

¹ Див., напр.: *Печернікова Т.П., Осколкова С.Н.* у кн.: *Руководство по судебной психиатрии* / Под ред. *Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, АА. Ткаченко.* - М.: Медицина, 2004. - С.99; *Арсенюк Т.М.* у кн.: *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України.* За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка.* - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 67.

² Див.: *Первомайський В.Б.* Невменяемость. - Киев: Компьютерно-издательский центр (КВЦ), 2000. - С. 239.

³ Див.: *Приходько Т.М.* Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001. - С. 8; *Вона ж.* Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник (*Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.*). Вид. 3-тє, переробл. та допов. / За ред. *М.І. Мельника, В.А. Клименка.* - К.: Юридична думка, 2004. - С. 105-106.

Питання про осудність та неосудність тільки і виникає при чиненні особою суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки складу злочину, передбаченого КК України. Таким чином, встановлення обмеженої осудності досягається за допомогою двох, а не трьох критеріїв.

А.А. Васильєв, вважаючи, що відсутня потреба у закріпленні поняття «обмежена осудність», пропонує редакцію статті «кримінальна відповідальність осіб із психічними аномаліями та розладами, що не виключають осудності»¹. При цьому, автор пропонує критерії позначеного ним поняття: **формально-правовий (юридичний)** і змістовні - **психологічний (психофізіологічний)** та **медичний**. Якщо останні два у запропонованому автором змісті хоча й спірні, але цілком традиційні, то виділення формально-правового критерію уявляється недостатньо аргументованим.

Формально-правовий (юридичний) критерій видається зайво складнопідрядним. А.А. Васильєв вважає, що до його складу входять три «елементи». У першому з яких - юридичному факті, що формулюється «під час вчинення злочину» звертається увага на «суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом»². Автор аргументує це тим, що без «здійснення» цього діяння питання про осудність не виникає. У цьому ж елементі вказується на «на об'єктивну складову вчиненого діяння, що знаходить свій вираз в об'єктивній стороні складу злочину»³. Осудність, на думку А.А. Васильєва, «повинна розглядатися не тільки з погляду стану особи під час вчинення злочину, необхідно також враховувати місце, час, спосіб і засіб вчинення злочину (ситуаційні моменти), оцінити мотиваційну сферу (мотиваційні моменти)»⁴.

Однак, зазначені автором «ситуаційні ознаки» відносяться до об'єктивної сторони складу злочину. Уявляється, що встановлення осудності особи, як обов'язкової ознаки суб'єкта злочину не може залежати від

¹ Васильєв А.А. Проблеми осудності в кримінальному праві України: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Харків, 2005. - С. 197.

² Див.: Там само. - С. 66.

³ Див.: Там само. - С. 67.

⁴ Див.: Там само. - С. 67,163.

встановлення в рамках осудності об'єктивної сторони складу злочину, що ставить під сумнів виділення даного елемента в критерії.

Не менш спірною є виділення таких елементів у названому критерії, як «можливість особи бути винною у вчиненому злочині (наявність вини особи у формі умислу або необережності)» та «здатність бути відповідальною за вчинений злочин (разом з іншими складовими суб'єкта і елементами складу злочину)»¹. Уявляється, що «можливість особи бути винною у вчиненому злочині» є наслідком встановлення осудності, а «здатність бути відповідальною за вчинений злочин» є результат встановлення складу злочину у цілому. Таким чином, зазначені А.А. Васильєвим можливість і здатність не можна вважати критеріями осудності.

На думку А.А. Васильєва², А.В. Кислякова³, Д.В. Бараненко й М.С. Магарина⁴ юридичний критерій обмеженої осудності характеризується окрім інтелектуальної і вольової ознак також «емоційною» ознакою.

Слід визнати, що у багатьох осіб, які мають психічні розлади, емоції є нестійкими, бурхливе емоційне переживання виникає при незначному приводі та може не завжди відповідати зовнішньому подразнику. Однак видається, що «емоційна» ознака не є необхідною для характеристики юридичного критерію формули обмеженої осудності. Виділення в ньому інтелектуальної і вольової ознак, як вже зазначалося, дозволяє аналізувати різні сторони психічної діяльності особи під час вчинення злочину, у тому числі емоції⁵. Тобто розлад емоцій не має самостійного значення, яке потребує відображення у юридичному критерії

¹ Див.: Там само. - С. 67.

² Див.: Там само. - С. 68.

³ Див.: *Кисляков А.В.* Уголовная ответственность и исполнение наказания в отношении лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключающими вменяемости: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академия права и управления Министерства юстиции Российской Федерации. - Рязань, 2004. - С. 20.

⁴ Див.: *Магарин Н.С., Бараненко Д.В.* Субъект преступления по новому уголовному законодательству Украины: Монография / Под ред. *Е.Л. Стрельцова*. - Одесса: Астропринт, 2001. - С. 58-59; *Бараненко Д.* Обмежена осудність за кримінальним законодавством України // Вісник прокуратури. - 2002. - № 5 (17). - С. 47.

⁵ Див.: *Печернікова Т.П., Ткаченко А.А.* у кн.: *Руководство по судебной психиатрии / под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко.* - М.: Медицина, 2004. - С. 123.

обмеженої осудності, котрий повністю характеризує психічний стан особи під час вчинення злочину, вказуючи на інтелектуальну і вольову ознаки.

Д.В. Бараненко і М.С. Магарин вважають закріплення «емоційної» ознаки у юридичному критерії обмеженої осудності необхідним, пояснюючи свою позицію тим, що «емоції, «накладаючись» на психіку, уражену патологією, можуть у певній мірі позбавляти суб'єкта можливості усвідомлювати свої дії». «Непрямым» підтвердженням своєї точки зору зазначені автори вважають факт визнання законодавцем стану сильного душевного хвилювання під час вчинення злочину обставиною, що впливає на кваліфікацію або на призначення покарання, хоча тут же обґрунтовують неможливість віднесення фізіологічного афекту до медичного критерію обмеженої осудності, вказуючи, що «у цьому випадку до уваги може прийматися лише стан патологічного афекту». Останнє твердження уявляється сумнівним і потребує серйозної аргументації, адже більшістю як українських, так і російських вчених патологічний афект вважається винятковим психопатологічним станом, який є підставою для визнання особи неосудною¹.

Г.В. Назаренко, до прийняття КК Російської Федерації 1996 року, відстоював позицію, відповідно до якої формула обмеженої осудності повинна містити, крім медичного і юридичного, ще «пенітенціарний» критерій. Суть останнього зводиться до необхідності застосування до осіб, визнаним обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру². Уявляється, що пропонувані критерій відображає лише можливий наслідок застосування статті про обмежену осудність, а не суть цього поняття. Хоча й цей наслідок є спірним, про що мова йтиме у підрозділі 3.2. роботи.

¹ Тацій В.Я. у кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. - 2-е вид., перероб і допов. - Київ: Юрінком Інтер, 2004. - С. 152; Борзенков Г.М. у кн.: Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и Н.М. Тяжковой. - М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. - С. 281; Иванов М.Г. у кн.: Уголовное право Российской Федерации: В 2 т. Т.1: Общая часть: Учебник / Под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай. - М.: ИНФРА-М, 2002. - С. 153.

² Див.: Назаренко Г.В. Невменяемость в уголовном праве. - Орел: б/изд., 1994. - С. 59.

В.П. Кононенко пропонує ввести у формулу обмеженої осудності **«фактичний»** критерій, під яким розуміє оцінювання судом дій особи і вирішення питання про обмежену осудність ¹. Уявляється, що введення даного критерію, визначаючи повноваження судді (суду) у рішенні питання про застосування статті про обмежену осудність, має кримінальне-процесуальне значення, ніж кримінально-правове, і ніякого впливу на конструкцію формули не здійснює.

З погляду деяких авторів при характеристиці обмеженої осудності доцільно було б використовувати формулу, яка містить три критерії: юридичний, медичний і так званий **«клінічний»**, який би означав конкретний психічний дефект, що характеризує можливість розуміти поведінку і керувати нею, ступінь використання цих можливостей, описувати психічний стан особи в момент вчинення злочину, уточнювати глибину патологічних відхилень, які зменшують можливість суб'єкта робити вольовий вибір у результаті своєї дії в конкретній ситуації ². Уявляється, що пропозиція про введення «клінічного» критерію недостатньо аргументована, тому що в самому медичному критерії містяться всі ті характеристики психічного розладу, про які пишуть вказані автори.

Щодо вищенаведених пропозицій про включення у формулу обмеженої осудності додаткових критеріїв і ознак, як уявляється, доречно зауваження, висловлене М.М. Гродзинським, який писав, що «якщо формулювання закону містить чіткі загальні ознаки, точно визначальний зміст, то використання додаткових ознак може тільки ускладнити дане формулювання і тим самим утруднити правильне розуміння та застосування закону» ³.

¹ Див.: Кононенко В.П. Обмежена осудність як оціночна категорія // Вісник Верховного Суду України. - 2004. - № 10. - С. 43.

² Див.: Мірошніченко Н., Орловська Н. Обмежена осудність та її законодавче вирішення // Право України. - 1997. - № 7. - С. 23-24; Новиков Д.В. Деякі проблеми кримінальної відповідальності осіб з психічними розладами, які не виключають осудності // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. - 1998. - № 2. - С. 105; Орловська Н.А. Осудність та її види, (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одеська національна юридична академія. - Одеса, 2001. - С.12-13.

³ Гродзинский М.М. Об усовершенствовании законодательной техники // Социалистическая законность. - 1957. - № 1. - С. 14.

Уявляється обґрунтованим і достатнім використання формули обмеженої осудності із вказівкою на медичний і юридичний критерій, які повинні існувати у нерозривній єдності. Юридичний критерій характеризує ступінь виразності психічних порушень, клінічну форму яких відображає критерій медичний. Таким чином, медичний критерій «психічний розлад» указує на причину того психічного стану, який характеризується юридичним критерієм як значною мірою обмежена здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину. У цьому й проявляється нерозривний зв'язок медичного і юридичного критеріїв «змішаної» формули обмеженої осудності, яка не вимагає яких-небудь додаткових критеріїв і ознак.

2.2. Співвідношення осудності, неосудності і обмеженої осудності

До вступу в дію КК України 2001 року закон вирішував питання про психічний стан особи під час вчинення злочину визнанням її осудності або неосудності. «Прогалина», у вигляді психічного стану злочинця, коли його здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, внаслідок психічного розладу, була значною мірою обмежена, законодавчо відображена не була.

У підрозділі 2.1. роботи розглянуті критерії і ознаки формули обмеженої осудності. Виділення ознак дає можливість у кожному випадку встановлювати приналежність окремого, одиничного предмета до деякого класу предметів або зробити висновок про те, що окремий предмет, який цікавить нас, не належить даному класу предметів¹. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що обмежена осудність - це, хоча й осудність, але має своє самостійне значення поряд з «повною» осудністю і неосудністю. Таким чином, можна умовно побудувати

¹ Див.: Кондаков Н.И. Введение в логику. - М.: Наука, 1967. - С. 291; Войшвилло Е.К. Понятие. - М.: Изд-во Моек, ун-та, 1967. - С. 133; Жеребкин В.Е. Логический анализ понятий права.- Киев: Издательское объединение «Вища школа» Головное издательство, 1976. - С. 73.

наступний ланцюжок, який характеризує психічний стан особи під час вчинення злочину (суспільно небезпечного діяння): «повна» осудність - обмежена осудність - неосудність. У зв'язку із цим зберігає свою актуальність питання про співвідношення кримінально-правового поняття, що розглядається, з осудністю та неосудністю.

У теперішній час до обмеженої осудності можливі два підходи: або обмежено осудними визнаються особи, які за Кримінальним кодексом України 1960 р. визнавалися осудними, або ця норма буде поширюватися і на частину осіб, які за вказаним кодексом визнавалися неосудними. Дисертаційне дослідження, проведене науковим співробітником Державного наукового центру соціальної і судової психіатрії ім. В.П. Сербського Л.О. Пережогіним та інші літературні джерела свідчать про те, що до введення ст. 22 КК Російської Федерації «Кримінальна відповідальність осіб із психічним розладом, що не виключає осудності» більшість осіб цієї категорій визнавалися неосудними¹. Це дає підстави стверджувати, що за особливостями своєї формули обмежена осудність може бути співвіднесена із неосудністю.

Подібність між формулами обмеженої осудності і неосудності полягає у тому, що:

1) вони є формулами змішаного типу, тобто містять як медичні, так і юридичні критерії. Сполучивши у формулі зазначені критерії, законодавець ввів тим самим поняття неосудності і обмеженої осудності в чіткі, строго передбачені законом рамки. Закріплені у законі ознаки є однаково обов'язковими як для експертів, так і для юристів при рішенні питання про неосудність і обмежену осудність конкретної особи.

2) обмежену осудність, як і неосудність, характеризує такий медичний критерій, як психічний розлад.

¹ Див.: *Пережогин Л.О.* Судебно-психиатрическая оценка расстройств личности с учетом положений ст. 22 УК РФ: Дисс... канд. мед. наук: 14.00.18. - М., 2001. - 199 с. <http://www.otrok.ru/special/drlev/lev4.htm>; Див.: *Шостакович Б.В.* у кн.: *Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Т.Б. Дмитриевой. Б.В. Шостаковича. А.Л. Ткаченко.* - М.: Медицина, 2004. - С. 239.

Повна відповідність між описом медичного критерію обмеженої осудності і неосудності присутня, наприклад, в § 21 КК ФРН «Зменшена осудність», у якій зазначено, що «якщо - з однієї із зазначених у § 20 причин (тобто внаслідок хворобливого психічного розладу, глибокого розладу свідомості, слабоумства або іншого тяжкого психічного відхилення - О.З.) здатність особи усвідомлювати протиправність діяння або діяти відповідно до цього розуміння була суттєво зменшена при вчиненні діяння, то покарання згідно § 49 абз. 1, може бути пом'якшене»¹. Як бачимо особливістю німецького кримінального законодавства щодо зменшеної осудності, є опис її медичного критерію ідентично медичному критерію неосудності (§ 20 КК ФРН).

У КК багатьох країн відсутні повний збіг медичного критерію неосудності і обмеженої осудності. Так, наприклад у ст. 11 КК Швейцарії 1937 р., замість відзначених у статті про неосудність «душевної хвороби, слабоумства або тяжкого помутніння свідомості» (ст. 10), зазначено на «розлад душевної діяльності або розлад свідомості або наслідок недостатнього психічного розвитку» (ст. 11)². Таким чином, три групи розладів у формулі неосудності за кількістю відповідають трьом групам психічних розладів у формулі зменшеної осудності. Однак, видно, що законодавець у самому формулюванні медичного критерію неосудності, обмежив коло психічних розладів вказівкою на більш серйозні, тяжкі форми захворювань (душевна хвороба, слабоумство або тяжке помутніння свідомості), ніж у статті про обмежену осудність.

Уявляється, що останній із зазначених варіантів обрав законодавець України. У формулі неосудності, викладеної в ч. 2 ст. 19 КК України, психічні розлади описуються як «хронічне психічне захворювання», «тимчасовий розлад психічної діяльності», «слабоумство» і «інший хворобливий стан психіки». У ст. 20 КК України медичний критерій відображається терміном «психічний розлад». У пункті

¹ Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. - М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. - С. 16; *Жалинский А.Э.* Современное немецкое уголовное право.- М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. - С. 222.

² Уголовный кодекс Швейцарии/Пер.снем. -М.:Изд-во «Зерцало», 2000. - С. 8.

роботи 2.1.1. він охарактеризований як «психічний розлад, що не є тяжким», що дозволяє відобразити відзначену Законом України «Про психіатричну допомогу» градацію психічних розладів за їх тяжкістю, а також пов'язує КК України із зазначеним Законом України та Міжнародною статистичною класифікацією хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду (МКХ-10).

У зв'язку із цим, у ході дослідженні уявляється можливим медичний критерій формули неосудності умовно відобразити терміном «тяжкий психічний розлад». У випадку ж обмеженої осудності він характеризується як «психічний розлад, що не тяжким».

3) у формулах неосудності і обмеженої осудності мова йде про здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Однак тяжкість психічного розладу при неосудності набагато глибша, ніж при обмеженій осудності. Нездатність усвідомлювати свої дії (бездіяльності) або керувати ними при неосудності є повною, у той час як при обмеженій осудності зазначені здатності у особи наявні, однак значною мірою обмежені.

Ознаки відмінності між формулами обмеженої осудності і неосудності зводяться до характеру зв'язку, стику між медичним і юридичним критеріями.

1) У формулі неосудності юридичний критерій виражається у нездатності особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними саме внаслідок психічного розладу (ч. 2 ст. 19 КК України). У формулі обмеженої осудності мова йде не про знищення, руйнування тієї або іншої психічної здатності, а тільки про її обмеження значною мірою. Як точно відзначив В.С. Трахтеров: «Психічний стан зменшено осудних ще не дійшов до тієї межі, за якої починається неосудність, але властивості, характерні для осудності, дуже ослаблені у них»¹.

Відповідно, і тяжкість психічного розладу, що є медичним критерієм обох формул неосудності і обмеженої

¹ Трахтеров В.С. Кримінальна відповідальність психічно неповновартніх. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багінського, 1930. - С. 125.

осудності розрізняється. Як вже зазначалося при неосудності, із урахуванням Закону України «Про психіатричну допомогу», можна говорити про тяжкий психічний розлад, при обмеженій осудності - про психічний розлад, що не є тяжким.

2) Відмінність обмеженої осудності від неосудності полягає в різних кримінально-правових наслідках.

Особа, визнана неосудною, не підлягає кримінальній відповідальності, незалежно від тяжкості вчиненого нею суспільно небезпечного діяння. До такої особи, згідно з ч. 2 ст. 19 КК України, можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, передбачені ст. 94 КК України.

Обмежена осудність обґрунтовує наявність суб'єкта злочину, що разом із іншими елементами складу злочину, є підставою кримінальної відповідальності. Згідно з ч. 2 ст. 20 КК України, визнання особи судом обмежено осудною може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру. На такий же наслідок вказує ч. 2 ст. 19 КК України, яка описує ознаки неосудності. У підрозділі 3.2. роботи обґрунтовується відмова від застосування зазначених заходів до осіб, визнаних обмежено осудними, і виключення цього положення зі ст. 20 КК України. У зв'язку із цим можливість застосування примусових заходів медичного характеру до неосудних і обмежено осудних, подібністю понять, що розглядаються, пропонується не вважати.

Уявляється, що обмежена осудність - це вид осудності, який залишаючись у межах роду (осудність) обґрунтовує наявність суб'єкта злочину. Визначити поняття «обмежена осудність» можливо із використанням одного із прийомів формальної логіки - визначення поняття через рід та видову відмінність¹. Видовою відмінністю вважається ознака або група ознак, властивих тільки даному поняттю і відсутньому в інших поняттях, що відносяться до цього роду. Таким чином, кожному критерію загального (родового) поняття осудності, передбаченого ч.1 ст. 19 КК України, необхідно

¹ Див.: *Жеребкин В.Е.* Логический анализ понятий права.- Киев: Издательское объединение «Вища школа» Головное издательство, 1976. - С. 99-100.

зіставити видові відмінності обмеженої осудності, як виду відзначеного найближчого роду.

Медичні критерії роду і виду можна порівняти. Якщо для осудності характерне як психічне здоров'я людини, так і психічний розлад, що не є тяжким, то для обмеженої осудності це завжди лише патологія психіки - психічний розлад, що не є тяжким.

Про видову відмінність обмеженої осудності свідчить також аналіз юридичного критерію, який для осудності відображає здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними під час вчинення злочину. По суті йдеться, як про повну міру такої здатності, так і випадки її несуттєвого обмеження. Про це свідчить і судова практика з 2002 по 2005 рік, а саме визнання майже 94% осіб з психічними розладами, які пройшли судово-психіатричну експертизу у кримінальних справах, осудними у «повній» мірі¹. Для обмеженої осудності - ця ж здатність значною мірою обмежена внаслідок ураження певної сфери психічної діяльності психічним розладом, що не є тяжким.

В остаточному підсумку, особливості обмеженої осудності як виду осудності повинні враховуватися при реалізації кримінальної відповідальності, зокрема, як можливість пом'якшення покарання такій особі, що буде обґрунтовано у підрозділі 3.1. роботи.

Проведений аналіз співвідношення критеріїв і ознак обмеженої осудності з осудністю та неосудністю, дозволяє визначити обмежену осудність як здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, яка значною мірою обмежена через наявний у неї психічний розлад.

¹ Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002- 2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

2.3. Співвідношення обмеженої осудності із виною

У науці кримінального права сформувалося положення про те, що осудність є передумовою вини¹. У юридичній літературі обговоренням проблеми обмеженої осудності було породжено уявлення про різний психічний стан особи під час вчинення злочину (суспільно небезпечного діяння), що відображалося у трьох поняттях: осудність, зменшена осудність і неосудність. Відповідно до цього положення будувався й ступінь вини та караності. У першому випадку - винен і підлягає покаранню, у другому - зменшена вина і зменшене покарання, у третьому - вина і покарання відсутні². Але чи є зменшена осудність передумовою зменшеної вини? Це питання завжди викликало неоднозначну реакцію в юриспруденції.

Наприклад, А.А. Жижиленко писав, що питання про зменшену осудність зводилося представниками класичної школи кримінального права «до допущення зменшеного покарання у випадку наявності певних дефектів у психіці злочинця. У такому розумінні зменшена осудність дійсно має пряме відношення до винності, а не до осудності, як це стверджують взагалі супротивники цього поняття, тому що вона тут є лише однією з обставин, що пом'якшують вину»³.

Б. Ошерович стверджував, що проблема осудності і неосудності є проблема вини і кримінальної відповідальності: «Проблема зменшеної осудності повинна бути вирішена в площині зменшеної винності, інститут же зменшеної винності не заперечується радянським кримінальним правом. Більш того, під цим кутом зору побудовані всі юридичні інститути науки кримінального права, наприклад, різниця між умислом і необережністю... Ця вина є умовою

¹ Див., напр.: *Трахтеров В.С.* Юридические критерии невменяемости в советском уголовном праве // Учен. зап. Ленингр. юрид. ин-та. - 1947. - Вып. 4. - С. 122; *Трахтеров В.С.* Вменяемость по советскому уголовному праву. - Харьков, 1966. - С. 5; *Бажанов М.И.* Уголовное право Украины. - Днепропетровск: Пороги, 1992. - С. 42; *Кругликов Л.Л., Зуев Ю.Г.* Презумпции в уголовном праве (в сфере ответственности за экономические преступления). - Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 2000. - С. 133-134.

² *Ошерович Б.* К вопросу о степенях виновности // Ученые записки. - Вып. 1. - М.: Юр. изд-во НКЮ СССР, Всесоюзный ин-т юрид. наук, 1940. - С. 78.

³ *Жижиленко А.А.* Спорные вопросы уменьшенной вменяемости и уголовный кодекс РСФСР // Право и жизнь. - 1924. - Кн. 7-8. - С. 42.

кримінальної відповідальності і відповідальність обумовлюється ступенем винності. Це положення є наріжним каменем радянського кримінального права»¹.

В.С. Трахтеров виділяв два варіанти впливу психічних розладів осудного злочинця на вину. Осудність залежно від наявності обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, є обов'язковою або факультативною передумовою меншої вини суб'єкта².

«Осудність є передумова вини, отже зменшена осудність тягне обов'язкове зменшення вини, а значить і покарання», - указував супротивник поняття, що розглядається, Д.Р. Луцц³.

Р.І. Михеев і А.В. Михеева відзначали, що психічні аномалії можуть впливати на зміст, спрямованість і динаміку вини, оскільки вони можуть обмежити або спотворити обсяги свідомості і передбачення (можливість передбачення) суб'єкта або вплинути на прояв його емоційно-вольової активності, і зазначену обставину слід враховувати при вирішенні питання про ставлення в вину особі нею вчиненого⁴.

Радянські вчені, які аргументували поняття обмеженої осудності, майже завжди пов'язували його зі зменшеною виною цих осіб⁵.

Слід зазначити, що й на цей час є прихильники концепції «зменшеної» вини обмежено осудних осіб. В. Мельник вважає, що диференціація ступенів обмеженої

¹ Ошерович Б. К вопросу о степенях виновности // Ученые записки. - Вып. 1. - ВИЮН НКЮ СССР. - М., 1940. - С. 62-63.

² Див.: Трахтеров В.С. Вменяемость по советскому уголовному праву (Конспект лекций) / На правах рукописи. - Харьков: Харьковский юридический институт, 1966. - С. 10-15.

³ Луцц Д.Р. Оценка судом психических аномалий обвиняемого, не исключающих вменяемости // Правоведение. - 1968. - № 2. - С. 87.

⁴ Див.: Михеев Р.И., Михеева А.В. Значение психических аномалий для совершенствования уголовно-правовых мер борьбы с преступностью // Проблемы правового регулирования вопросов борьбы с преступностью. - Владивосток, 1977. - С. 57.

⁵ Див., напр.: Семенов С.Ф. К вопросу об ограниченной (уменьшенной) вменяемости // Журн. невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. - 1966. - Том 66. - Вып. 8. - С. 1268; Суценок Ю.К. О совершенствовании понятий «вменяемость» и «невменяемость» // Становление и развитие советского уголовного законодательства. Волгоград: Высшая следственная школа МВД СССР, Саратовский юридический институт им. Д.И. Курского, 1973. - С. 72; Глухарева Л.И. Понятие уменьшенной вменяемости в уголовном праве // Задачи и средства уголовно правовой охраны социалистических общественных отношений / Сборник научных трудов. - М.: ВЮЗИ 1983. - С. 130.

осудності свідчить про відповідні ступені вини обвинуваченого, визнаного обмежено осудним¹. С.С. Яценко, коментуючи ст. 20 КК України вважає, що обмежена осудність свідчить, насамперед, про зменшену винуватість².

Уявляється, що зазначені вчені, так чи інакше, підходять до співвідношення обмеженої осудності із виною з позицій німецького психіатра Люксенбургера, що у 1928 р. запропонував замість поняття «зменшена осудність» ввести новий термін - «осудність зі зменшеною виною»³. Впровадження в практику нової концепції, на думку Люксенбургера, рано або пізно повинне привести до того, що судді будуть розглядати психопатів як осіб, зменшена вина яких очевидна. У цьому зв'язку О.М. Халецький висловив побоювання, що ідеї такого роду можуть дійсно привести до пропорційного зниження покарання психопатам за принципом: «Чим менше осудність, тим менше і захід соціальної відповідальності». У результаті покарання для зменшено осудних скоротяться наполовину при середньому відхиленні від психічної норми та на 3/4 - при значних відхиленнях⁴.

М.Г. Іванов розуміючи під виною зневажливе відношення особи до суспільно значимих цінностей⁵, посилається на доктрину німецького і австрійського кримінального права для обґрунтування висновку про зменшену вину злочинців із психічними аномаліями. «На користь правопорушника враховується та обставина, що він за допомогою напруги своїх інтелектуально-моральних сил намагається компенсувати свою знижену здатність усвідомлювати і збільшену нестійкість спонукань. Якщо він поступився злочинному імпульсу, то це означає, що його здатність опору фатальному спонуканню знижена у

¹ Див.: *Мельник В.* До проблеми обмеженої осудності // *Право України.* - 1999. - №1, - С. 103.

² Див.: *Яценко С.С.*, у кн.: *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України.* - 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. *С.С.Яценко.* - К: А.С.К., 2005. - С.33.

³ Цит. по кн.: *Халецький А.М.* Понятие «уменьшенной вменяемости» в судебно-психиатрической оценке психопатий // *Психопатии и их судебно-психиатрическое значение* / Под ред. *Ц.М.Фейнберга.* - М., 1934. - С.98.

⁴ Див.: Там само.

⁵ *Иванов Н.Г.* Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности. - М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. - С. 190.

порівнянні з нормальною людиною. Цей недолік можливості й обґрунтовує зниження дорікання та відповідно до цього - зменшення ступеня вини»¹.

Підтримують позицію М.Г. Іванова у своїх дисертаціях його учні - І.І. Брика та І.А. Семенцова.

Зокрема, І.А. Семенцова вважає, що покарання являє собою докір суспільства, адресований правопорушникові, який переступив суспільно значущі заборони. Однак міра докору залежить від «міри» його вини. «Психічні розлади непатологічного характеру, які детермінують злочинну поведінку разом із соціальними імпульсами, повинні враховуватися правозастосовувачем у плані зменшеної вини, що розуміється нами як зневага суб'єктом загальнозначущими нормовстановленнями»².

І.І. Брика, висловлюючи по суті аналогічну вищевказаній думку, наполягає, що вина не може бути представлена лише як умисел і необережність, а як факт зневаги суб'єктом суспільно значимими нормативами поведінки, встановленими у вигляді легітимних правових норм «Непатологічні психічні відхилення, що не виключають осудності, є, по-перше, передумовою винності й, по-друге, впливають на її ступінь, що, порівняно зі злочином, вчиненим суб'єктом психічно нормальним, значно нижче»³.

Відмітимо, що змішання понять осудності і вини було характерним для кримінального права ХІХ століття. Так, наприклад, згідно ст. 98 Російського Кримінального Уложення 1845 р. до «причин, за якими вчинене не повинне бути ставлено в вину», віднесені як стани, котрі по суті відображають неосудність («безумство, божевілля і випадки хвороби, які призводять до несамовитості або цілковитої неприємності»), так і умови невинності («цілковита безвинність того діяння, випадковим і непередбаченим

¹ Див.: Там само. - С. 184.

² Див.: Семенцова І.А. Уголовная ответственность лиц с психическим расстройством, не исключающим вменяемости: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1999. - С. 112-113, 156-157.

³ Брика И.И., Уголовно-правовая и криминологическая характеристика лиц с непатологическими отклонениями, не исключающими вменяемости: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации. - М., 2000. - С. 22-23.

наслідком якого було спричинено зло», «помилка випадкова або внаслідок обману»). У судовій практиці змішання такого роду також мало місце. Тут воно було пов'язано, зокрема, із незгадуванням у ст. 102 серед причин неосудності «сонного сп'яніння». Судова практика, особливо, у зв'язку зі справою Бурдьонова, визнавала особу, яка вчинила злочин у такому стані, «некараним, але не внаслідок неосудності, а - невинності»¹.

Критичну характеристику змішання понять осудності і винності висловив А.Ф. Коні у касаційному висновку по одній із кримінальних справ. Перед присяжними засідателями необхідно було поставити особливе питання про хворобливий стан обвинуваченої за ознаками ст. 96 Уложення про покарання кримінальні і виправні 1885 року, чому, однак перешкоджала відсутність попереднього освідування. Присяжні засідателі відповіли негативно на загальне питання про винність. У своєму касаційному висновку А.Ф. Коні заявив: «...Сумнів у винності при наявності злочинної події може бути різним. Він може спрямовуватися на винність обвинуваченого у вчиненні дій або на його осудність. ...Тому, якщо у суддів або присяжних виникає сумнів у тому, чи не перебували душевні сили підсудного при вчиненні ним злочинної справи у хворобливому стані, що виключає можливість ставлення, - і якщо цей сумнів не скороминущий і невловимий, а виражений точно і виразно, він повинен знайти собі можливий спосіб вирішення у постановках суду, а не висіти у повітрі між словами «так, винен», і «ні, не винен»².

Змішання понять осудності і винності мало місце й в інших формах, у зв'язку, наприклад, з неправильним описом у літературі критеріїв осудності за допомогою ознак, що відносяться до вини (умислу)³.

Уявляється найбільш аргументованою позицію Т.К. Белокобильської і С.В. Бородіна, які висловилися категорично

¹ Див.: *Трахтеров В.С.* Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). - Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. - С. 17.

² Цит. по кн.: *Трахтеров В.С.* Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). - Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. - С. 24.

³ Див.: Там само. - С. 25.

проти зведення сутності поняття «зменшена осудність» до зменшеного ступеня вини в силу того, що ступінь усвідомлення фактичної сторони діяння може бути різним залежно від здатності особи до цього. Ослаблення цього ступеня внаслідок психічних розладів відноситься до осудності, а не вини. Обмежена осудність свідчить лише про наявність ознаки суб'єкта злочину. Питання ж про винуватість виникає лише у тому випадку, якщо є суб'єкт злочину¹.

Міркуючи, С.В. Бородин відзначає: «Чи можна вважати, що форми вини, види умислу і необережності залежать від ступеня осудності? Здається, що ні. Неможливо уявити собі частковий умисел або неповну необережність при зменшеній осудності»². Це не виключає того, що у складі злочину осудність як ознака суб'єкта пов'язана із виною як ознакою суб'єктивної сторони. Разом вони забезпечують дію принципу суб'єктивного ставлення у кримінальному праві, що підкреслює значення складу злочину як підстави

кримінальної відповідальності³. Ця думка знайшла свою підтримку серед інших авторів⁴.

Слід враховувати, що ступінь вини - це оціночна, кількісна категорія. Вона багато в чому визначає тяжкість вчиненого діяння і небезпеку особистості винного. Ступінь вини має практичне значення, тому що реалізація кримінальної відповідальності та призначення конкретного покарання багато в чому залежать від того - із прямим або непрямим умислом вчинений злочин, який вид умислу мав

¹ Див.: *Белокобыльская Т.К.* Проблема уменьшенной вменяемости // Вестник МГУ. - Сер. 11 «Право». - 1984. - №4. - С.37; *Бородин С.В.* у кн.: Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / *Анашкин Г.З., Бородин С.В., Гальперин И.М.* и др.; / Ответ, ред.: *В.Н. Кудрявцев, С.Г. Келина*; (АН СССР. Ин-т государства и права) - М.: Наука, 1988. - С. 78; *Бородин С.В., Полуbinsкая С.В.* Ограниченная вменяемость в проектах нового уголовного законодательства // Правовые вопросы судебной психиатрии / Под ред. *Г.В. Морозова*. - М., 1990. - С. 32.

² *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступное поведение и психические аномалии. - М.: Спарк, 1998. - С. 154.

³ *Бородин С.В.* у кн.: Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. *В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова*. - М.: Спарк, 2001. - С. 228, 232-233.

⁴ Див.: *Назаренко Г.В.* Вина в уголовном праве: Монография. - Орел: б/изд., 1996. - С. 55-59; *Мотишевський П.С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. - К.: А.С.К., 2001. - С. 136; *Цымбал Е.* Ограниченная вменяемость: дискуссионные вопросы теории и правоприменительной практики // Уголовное право. - 2002. - № 1. - С. 60; *Борзенков Г.М.* у кн.: Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. *Н.Ф. Кузнецовой и Н.М. Тяжковой*. - М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. - С. 278; *Павлов В.Г.* у кн.: Энциклопедия уголовного права. Т.4. Состав преступления. - Издание профессора *Малинина*, СПб., 2005. - С. 586.

місце - заздалегідь обміркований або такий, що раптово виник, який вид необережності допустила особа і у чому він виявився ¹.

Таким чином, осудність лише випереджає встановлення вини, але не свідчить про її ступінь. Вину і її ступінь слід встановлювати виходячи із цілого ряду обставин справи ². Визнання ж судом особи обмежено осудною не може однозначно свідчити про знижений ступінь вини особи, а повинне враховуватися при призначенні покарання за вчинений злочин, про що мова буде йти у підрозділі роботи 3.1.

Проведений аналіз формули обмеженої осудності дозволяє зробити висновки, на яких ґрунтується подальше дослідження:

1. При характеристиці обмеженої осудності обґрунтовано використовувати формулу, що містить два критерії: медичний і юридичний. Медичний критерій відображає характеристику психічних розладів. Юридичний критерій зазначеної формули визначає ступінь впливу психічного розладу на здатність усвідомлювати дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину. У цьому й проявляється нерозривний зв'язок медичного і юридичного критеріїв «змішаної» формули обмеженої осудності, яка не вимагає яких-небудь додаткових ознак.

2. Медичний критерій обмеженої осудності вірно визначений у ст. 20 КК України як «психічний розлад». Охарактеризувати його можна як «психічний розлад, що не є тяжким». Це дозволяє відобразити медичну характеристику захворювань, залишаючись у рамках роду - психічний розлад. При цьому враховуються особливості законодавства України, зокрема, визначена у Законі України «Про психіатричну допомогу» класифікація психічних розладів за

¹ Див.: *Ломако В.А.* Применение условного осуждения. - Харьков: Вища школа, 1976. - С. 39- 40; Він же у кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / *М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.* / За ред. *М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація.* - 2-е вид., перероб і допов. - Київ: Юрінком Інтер, 2004. - С. 162.

² Див.: *Бажанов М.И.* Уголовное право Украины. - Днепропетровск: Пороги, 1992. - С. 47. *Коробенко В.М.* у кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник (*Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В.* та ін.). Вид. 3-тє, переробл. та долов. / За ред. *М.І. Мельника, В.А.Клименка.* - К.: Юридична думка, 2004. - С.113-114.

їх тяжкістю, що дозволяє пов'язати КК України, зазначений Закон України та Міжнародну статистичну класифікацію хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду.

3. Поєднання в юридичному критерії обмеженої осудності інтелектуальної і вольової ознак виправдано тільки з урахуванням домінуючої у судовій психіатрії позиції про наявність психічних розладів, сутність яких складають лише вольові порушення. Це дозволяє пропонувати залишити в тексті ст. 20 КК України між інтелектуальною і вольовою ознаками тільки сполучник «або», замінивши, таким чином, діюче формулювання закону, в якому зазначені ознаки поєднуються за допомогою двох сполучників «та» і «або».

4. Використання в статті 20 КК України при характеристиці юридичного критерію обмеженої осудності негативної за змістом оціночної характеристики «не була здатна повною мірою» не може мати строго фіксованого змісту. З метою ж врахування судово-психіатричної експертної практики, коли переважна більшість осіб із психічними розладами визнаються осудними «повною мірою», у формулі обмеженої осудності необхідно відобразити наявність здатності (хоча й обмеженої) усвідомлювати свої дії (бездіяльності) або керувати ними, що підкреслить її значення як ознаки суб'єкта злочину. Тому в ст. 20 КК України доречно таке оціночне, але позитивне за змістом, формулювання як «значною мірою обмежена».

5. За допомогою поняття «обмежена осудність» визначається вид осудності, який, перебуваючи в межах роду, має особливості у конструкції формули та кримінально-правових наслідках. Аналіз співвідношення критеріїв і ознак обмеженої осудності з осудністю і неосудністю, дозволяє зробити висновок, що обмежена осудність - це здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, яка значною мірою обмежена через наявний у неї психічний розлад.

6. Всупереч висловленим у кримінально-правовій літературі положенням, обмежена осудність не може свідчити про зменшений ступінь вини. Ослаблення ступеня

усвідомлення особою фактичної сторони діяння внаслідок психічного розладу відноситься до осудності, а не вини. Обмежена осудність свідчить лише про наявність ознаки суб'єкта злочину. Питання ж про вину виникає лише у тому випадку, якщо є суб'єкт злочину. Таким чином, осудність (обмежена осудність) лише передуює встановленню вини, але не свідчить про її ступінь.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАННЯ
СУДОМ ОСОБИ ОБМЕЖЕНО ОСУДНОЮ

3.1. Кримінальна відповідальність обмежено осудних

У ч.1 ст. 20 КК України зазначено, що «підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною...»¹. У науці кримінального права та кримінальному законі поняття «кримінальна відповідальність» є одним з основоположних. При цьому Кримінальний кодекс України ніде не розкриває його. Не вироблено досі визначення загальноприйнятого поняття кримінальної відповідальності і в науці кримінального права. В одному із останніх досліджень, присвячених проблемі кримінальної відповідальності, Ю.В. Бауліним запропоноване наступне її визначення - «передбачені КК вид та міра обмеження прав і свобод злочинця, що індивідуалізується судом та здійснюється спеціальними органами держави»². Найбільш типовим видом індивідуалізації кримінальної відповідальності визнається винесення судом обвинувального вироку з призначенням особі певного виду і міри покарання, поєднане з необхідністю його відбування³.

У ч. 2 ст. 50 КК України визначені наступні цілі покарання: кара, виправлення засуджених, запобігання вчиненню злочинів як засудженими, так і іншими особами. Досягнення цілей покарання багато в чому залежить від діяльності суду по визначенню його виду і міри при призначенні особі, визнаній винною у вчиненні злочину⁴.

¹ Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - С. 10.

² Див.: *Баулін Ю.В.* Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. - К.: Атіка, 2004. - С. 30.

³ Див.: Там само. - С. 29.

⁴ Див. про це, напр.: *Пинаев АА.* Курс лекцій по общей части уголовного права. - Кн. 2 «0 наказаний». - Харьков: Харьков юридический, 2002. - С. 6-9; *Ломако ВА.* у кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / *М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов* та ін.; За ред. *М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація,* - 2-е вид., перероб і допов. - Київ: Юрінком Інтер, 2004. - С. 341-346.

Покаранню може підлягати лише така особа, що здатна належним чином сприймати його виправне і каральне значення. Причому ефективність його застосування залежить від типу особистості, якій воно призначається. Важливим критерієм є ознаки суб'єкта злочину. Для призначення покарання неосудному немає підстав. Щодо ж осудного, у тому числі й обмежено осудного, його застосування є обґрунтованим.

Раніше, у радянській літературі, Р.І. Михеев вказував, що «у законодавчому закріпленні психічних аномалій немає ні практичної потреби, ні теоретичної необхідності». Тим більше, що закон ставить у обов'язок суду при призначенні покарання враховувати особистість винного і обставини справи, які пом'якшують і обтяжують відповідальність. А оскільки «особистість» злочинця є сукупність соціально-політичних, психологічних і психофізичних ознак особи, котра вчинила злочин, які мають юридичне значення, то зі змісту закону слідує логічний висновок, що закон ставить за обов'язок суду при призначенні покарання враховувати психічні і фізичні властивості та ознаки, зокрема, психічні аномалії особистості злочинця ¹.

Однак реалізації висловленого зазначеним автором положення у судовій практиці не відбулося, що довелося визнати Р.І. Михееву у більш пізніх наукових роботах ². У багатьох випадках суд не брав до уваги психічні розлади, хоча про них говорили самі підсудні, адвокати і свідки. У деяких вироках не йшлося навіть про факт проведення експертизи. У випадку ж врахування судом наявності у особи психічних розладів при обранні міри покарання була присутня виражена довільність. Так, при подібних аномаліях і однорідних соціально-юридичних показниках в одному випадку ці аномалії ігнорувалися судом, а в інших -

¹ Див.: *Михеев Р.И., Михеева А.В.* Значение психических аномалий для совершенствования уголовно-правовых мер борьбы с преступностью // Проблемы правового регулирования вопросов борьбы с преступностью. - Владивосток, 1977. - С. 60.

² Див.: *Михеев Р.И.* Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. - Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. - С. 95.

призводили до пом'якшення режиму або скорочення строків ув'язнення¹.

Не змінилася ситуація і з введенням у дію нового КК України 2001 року. Згідно з ч. 2 ст. 20 КК України «визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання»². Виникає питання: а як саме враховується? Однак у самому тексті ст. 20 КК України точної відповіді немає. Можливо, відсутність чітких вказівок пояснюється тим, що врахування або ігнорування особливого психічного стану обвинуваченого віддається на розсуд суду і визначається оцінкою ролі цієї обставини у формуванні злочинної поведінки. Проте матеріали практики застосування ст. 20 КК України свідчать, що відсутність у законі чіткого припису про кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною призводить до суттєвих помилок у судовій діяльності.

Так, Зарічненський районний суд Рівненської області 26 лютого 2002 р. засудив неповнолітнього К. за ч. 3 ст. 185 КК України. На підставі ст. 299 КПК України з посиланням на ту обставину, що в судовому засіданні підсудний визнав себе винним у вчиненні злочину повністю, суд вирішив недоцільним дослідження доказів у справі. З протоколу судового засідання вбачається, що після допиту підсудного і пояснень його матері суд відразу перейшов до судових дебатів. Але у матеріалах цієї справи був висновок судової психолого-психіатричної експертизи, яка встановила, що К. страждає на легку розумову відсталість з емоційно-вольовими порушеннями і не міг повною мірою усвідомлювати свої дії і керувати ними. Цей висновок суд не досліджував, оскільки сторони про це не просили, оцінки йому, як і іншим даним про особу, у вироку не давалося.

¹ Про це докладніше див.: Луцк Д.Р. Оценка судом психических аномалий обвиняемого, не исключающих вменяемости // Правоведение. - 1968. - № 2. - С. 90-91; Чечель Г.И. Об учете психических аномалий виновного в совершении преступления при определении ответственности // Ученые записки Саратовского юрид. ин-та им. Д.И. Курского. - Вып. XIX. - Часть 2 (Сборник работ аспирантов и соискателей). Отв. ред. А.В. Венгеров, 1970. - С.178-179; Белокобыльская Т.К. Криминологическая характеристика несовершеннолетних преступников с психическими аномалиями: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный ун-т имени М.В. Ломоносова. - М., 1981. - С. 18; Шишков С.М. у кн: Судебная психиатрия: Учебник / Под ред. проф. А.С. Дмитриева, проф. Т.В. Клименко. - М.: Юрист, 1998. - С. 42.

² Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. - К.: Юрінком Інтер, 2001, - С. 10.

Відповідно до ст. 20 КК України суд мав визнати К. обмежено осудною особою і врахувати цю обставину під час призначення йому покарання або застосування примусових заходів медичного характеру¹.

Про судові помилки іншого роду свідчать матеріали іншої кримінальної справи.

Так, вироком Буринського районного суду Сумської області від 16 грудня 2002 р. К.В. засуджено за ч. 2 ст. 121 КК України із застосуванням ст. 69 цього кодексу на п'ять років позбавлення волі. Постановлено стягнути із законного представника К.В. - К.Т. - на користь потерпілого М.Л. на відшкодування моральної шкоди 15 тис. грн.

Колегія суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Сумської області ухвалою від 18 лютого 2003 р. вирок щодо К.В. залишила без зміни.

К.В. визнано винним у тому, що він 1 жовтня 2001 р. приблизно о 12-й годині в приміщенні шкільного класу під час бійки з однокласником М.Є. умисно завдав йому удар кулаком у ліву скроню, заподіявши тяжке тілесне ушкодження, внаслідок чого той в цей же день помер.

У касаційній скарзі К.Т. просив судові рішення щодо К.В. скасувати, а справу повернути на новий судовий розгляд, посиляючись на невідповідність висновків суду фактичним обставинам справи, оскільки ініціатором конфлікту був потерпілий, а також на те, що за станом здоров'я засуджений є обмежено осудним. У скарзі також зазначено, що суд не врахував обставин, що пом'якшують покарання, і не застосував до К.В. ст. 104 КК України та безпідставно постановив стягнути з К.Т. значну суму на відшкодування моральної шкоди.

Заслухавши доповідь судді Верховного Суду України, думку прокурора про необхідність залишення судових рішень без зміни, перевіrivши матеріали справи та обговоривши доводи, наведені у касаційній скарзі, колегія суддів Судової

¹ Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягненням їх у злочинну діяльність // Практика судів України з кримінальних справ (2001-2005) / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса; Укладачі: В.В. Сташис, В.І. Тютюгін. - К.: Юрінком Інтер, 2005. - С. 403.

палати у кримінальних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що вони підлягають задоволенню з таких підстав.

Згідно зі ст. 433 КПК України при розгляді в суді справи про злочини неповнолітнього крім обставин, зазначених у ст. 64 цього кодексу, необхідно також з'ясувати стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з душевним захворюванням, потрібно також з'ясувати, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними.

Як убачається з матеріалів справи, на досудовому слідстві була проведена стаціонарна судово-психіатрична експертиза щодо К.В. За її висновком, К.В. як при проведенні експертизи, так і в період, коли було вчинено злочин, не страждав на хронічне душевне захворювання, недоумство, тимчасовий розлад душевної діяльності або інший хворобливий стан, але виявляв ознаки психічного розладу у формі легкої розумової відсталості і не був здатен поєною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Отже, у справі наявні обставини, які суд повинен був з'ясувати. Зі змісту ч. 2 ст. 20 КК України випливає, що визнання особи обмежено осудною має враховуватися судом при призначенні покарання. Як убачається з матеріалів справи, питання щодо визнання чи невизнання К.В. обмежено осудним суд не вирішував, і це не було враховано при призначенні покарання.

За таких обставин колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України визнала, що судове слідство першої інстанції у справі проведено неповно, оскільки не були з'ясовані з достатньою повнотою дані про особу засудженого, що згідно зі ст. 367 КПК України могло бути підставою для скасування або зміни вироку, тому судові рішення щодо К.В. скасувала і направила справу на новий судовий розгляд у той же суд¹.

¹ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 січня 2004 р. // Вісник Верховного Суду України. - 2004. - № 4. - С. 24-25.

Уявляється, що неясність формулювання ст. 20 КК України про кримінально-правові наслідки визнання особи обмежено осудною слід визнати її недоліком, і тому необхідно розглянути можливі варіанти врахування судом обмеженої осудності особи при призначенні покарання.

Історико-правовий нарис виникнення і розвитку вчення про обмежену осудність, проведений у підрозділах 1.2.-1.4. роботи, свідчить, що найпоширенішим у кримінально-правовій літературі, як до 1917 року ¹, так і в радянській літературі ², є пропозиція вважати факт визнання судом особи обмежено осудною обов'язковою або факультативною обставиною, яке пом'якшує покарання.

Таке уявлення широко відстоюється у сучасній українській літературі. Зазначається, що обмежена осудність не міститься серед обставин, що пом'якшують (ст. 66 КК України) або обтяжують покарання (ст. 67 КК України). У ч.

З ст. 67 КК вказано, що при призначенні покарання суд не має права визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 67 КК України. Отже, на відміну від обставин, які пом'якшують покарання, перелік обставин, які його обтяжують, є вичерпним і розширенню ні за яких умов не підлягає. Зазначене дає підставу багатьом українським вченим тлумачити положення ч. 2 ст. 20 КК України так, що обмежена осудність підлягає врахуванню при призначенні покарання тільки в бік його пом'якшення. Однак щодо

¹ Див., напр.: *Спасович В.* Учебник уголовного права. Том I (Выпуск первый). - СПб.: В типографии Иосафата Огрызко, 1863. - С. 118; Извлечения из иностранных сочинений, упоминаемых в объяснительной записке по вопросам относящимся к учению о преступных деяниях и наказаниях вообще. Составлено *С.М. Латышевым*. Под рук. члена ред. ком. Н.С. Таганцева. - Вып. 1.- Т. VI. - СПб.: Тип-я правит-го Сената, 1892. - С. 215; *Познышев С.В.* Основные начала науки уголовного права. Общая часть, - Изд-е 2-е, испр. и доп.- М.: Изд. А.А. Карцева, 1912. - С. 202.

² Див.: *Трахтерев В.С.* Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Вагинського, 1930. - С. 156; *Ошеревич Б.* К вопросу о степенях виновности // Ученые записки ВИЮН. - 1940. - Вып. 1. - С. 68; *Чечель Г.И.* Об учете психических аномалий виновного в совершении преступления при определении ответственности // Ученые записки Саратовского юрид. ин-та им. Д.И. Курского. - Вып. XIX. - Часть 2 (Сб. работ аспирантов и соискателей). Отв. ред. *А.Б. Венгеров*, 1970. - С. 174-179; *Астемиров З.А.* Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних (теоретическое введение в изучение спецкурса): Учебное пособие / Под ред. д.ю.н. проф. *Н.А. Стручкова*. - М.: Высшая школа МВД СССР, 1970. - С. 38; *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступность и психические аномалии. - М.: Наука, 1987. - С. 144-146.

обов'язковості пом'якшення покарання особам, визнаних судом обмежено осудними, позиції дослідників різні.

Одні автори пропонують враховувати обмежену осудність при призначенні покарання як обставину, що пом'якшує покарання, у всіх випадках. Вони, виходять із сутності цього поняття, яке характеризує ступінь (певну міру) усвідомлення суб'єктом злочину суспільної небезпеки своєї поведінки та ступінь спроможності керувати своїми діями¹.

Інші вчені пов'язують врахування обмеженої осудності при призначенні покарання лише із можливістю пом'якшення покарання. Деякі автори для аргументації такого рішення посилаються на загальне формулювання ч. 2 ст. 20 КК України, яка надає можливість вільно трактувати врахування обмеженої осудності при призначенні покарання².

Т.М. Арсенюк, наприклад, посилається на ст. 69 КК України, яка передбачає урахування судом особи винного у разі призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. Автором зазначається, що патологічні особливості психіки, які не виключають осудності, і їх вплив на злочинну поведінку повинні вивчатись і враховуватись судом індивідуально у кожній справі. Однак звертається увага на те, що обмежену осудність не слід автоматично розглядати як обставину, яка пом'якшує покарання. Вона може бути не прийнята до уваги судом і не вплинути на міру покарання. Тобто обмежена осудність є обставиною, яку повинен враховувати суд, але не може бути обставиною, яка

¹ Див.: *Матишевський. П.С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. вузів і фак. - К.: А.С.К., 2001. - С. 128-129; *Навроцький В.О.* Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). - К.: Атіка, 2001. - С. 17; *Приходько Т.М.* Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія МВС України. - К., 2001. - С. 13; *Ходимчук О.О.* Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2005. - С. 14;

² Див.: *Музика А.А.* у кн.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн. / За ред. *М.І. Мельника, М.І. Хаоронюка.* - К.: Атіка, 2003. - С. 66; *Трубников В.М., Яровой А.А.* Принудительные меры медицинского характера и принудительное лечение: проблемы, поиски, решения // Право і безпека. - 2003/2'3. - С. 139; *Яценко С.С.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. - 4-тє вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. *С.С. Яценко.* - К.: А.С.К., 2005. - С. 33.

пом'якшує кримінальну відповідальність або є нейтральною по відношенню до визначеного покарання¹.

Такий же підхід щодо осіб із психічним розладом, що не виключає осудності, тобто можливість пом'якшення їм покарання, поширений у російській літературі².

Як встановлено в результаті вивчення зарубіжного законодавства, проведеного у підрозділі 1.5. роботи, законодавці багатьох країн, наприклад, Австрії, Англії, Вірменії, Данії, Ізраїлю, Казахстану, Кореї, Латвії, Литви, Польщі, Сан-Маріно, Таїланду, Туркменістану, Туреччини, ФРН, Швейцарії, Японії, закріпили у Кримінальних кодексах положення, згідно з яким наявність у особи, яка вчинила злочин, психічного розладу, котрий обмежив її інтелектуально-вольові здатності, у обов'язковому або факультативному порядку враховується судом при призначенні покарання як обставина, що його пом'якшує.

По цьому ж шляху, незважаючи на відсутність вказівки на необхідність такого врахування обмеженої осудності у ст. 20 КК України, пішла й судова практика в Україні, про що свідчать матеріали вивчених кримінальних справ.

Так, 6 листопада 2003 року Я., з метою виготовлення психотропних речовин, придбав у нестановленої слідством особи таблетки «Трафед», спирт і йод. Зазначені предмети він переніс до квартири будинку 10 по вул. Шишковській у м. Харкові, за місцем проживання Т., де володіючи знанням виготовлення психотропних речовин із придбаних ним

¹ Див.: *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка*. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 67.

² Див., напр.: *Кауфман М.А.* Некоторые вопросы применения норм Общей части УК РФ // Государство и право. - 2000. - № 6. - С. 59; *Колмаков П.А.* Проблемы правового регулирования принудительных мер медицинского характера. - Сыктывкар: Сыктывкарский ун-т, 2001. - С. 41; *Мясников О.* О смягчающих наказание обстоятельствах, не указанных в законе // Российская юстиция. - 2001. - № 4. - С. 51-52; *Щепельков В.Ф.* Субъект преступления: преодоление пробелов уголовного закона // Журнал российского права. - 2002. - № 2. - С. 62; *Иванов Н.Г.* Модельный уголовный кодекс: Общая часть. Опус № 1: Монография. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. - С. 101; *Волженкин Б.В.* у кн.: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Ответ, ред. *В.М. Лебедев*. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт-Издат, 2006. - С. 73; *Наумов А.В.* у кн.: Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учебник [*М.П. Журавлев* и др.]; Под общ. ред. *А.И. Рарога*. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. - С. 122; *Коряковцев В.В., Питулько К.В.* Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. 2-е изд. - СПб.: Питер, 2006. - С. 52; *Полубінська С.В.* у кн.: Учебно-практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Изд. 2-е, испр. и доп. / Под общей ред. *А.Э. Малинского*. - М.: Изд-во Эксмо, 2006. - С. 90.

таблеток «Трафед» виготовив психотропну речовину, яку помістив у скляний флакон і зберігав у зазначеній квартирі без мети збуту, для особистого вживання. У той же день, близько 16 годин Я., перебуваючи за місцем проживання Т. по вул. Шишковській у м. Харкові, був затриманий співробітниками міліції, які виявили і вилучили скляний флакон, у якому перебувала, згідно висновку судово-хімічної експертизи № 1609 від 22.11.2003 року, рідина, що є кустарно виготовленим препаратом із псевдоефедрина. Вона містила у своєму складі психотропну речовину первитин (метамфетамин), а також непрореагований ефедрин вагою сухого залишку 0,1602 гр., що Я. незаконно виготовив і зберігав без мети збуту для особистого вживання.

Вивченням особи підсудного Я. встановлено, що він раніше не засуджений на підставі ст. 89 КК України, на обліку у нарколога не знаходиться. З 1996 року - на обліку в психоневрологічному диспансері м. Харкова з діагнозом: шизофренія, параноїдальна форма. Я. не працює, знаходиться у цивільному шлюбі, має постійне місце проживання, за яким характеризується позитивно. Згідно висновку судово-психіатричної експертизи Я. виявляє ознаки психічного розладу у формі шизофренії у стані ремісії. Через наявний психічний розлад він не міг поєною мірою усвідомлювати свої дії і керувати ними. З урахуванням викладеного, суд вирішив, що виправлення і перевиховання Я. можливо без ізоляції від суспільства, і призначив йому покарання у вигляді позбавлення волі на 2 роки, звільнивши його від відбування покарання, на підставі ст. 75 КК України, із встановленням іспитового терміну 1 (один) рік¹.

Аргументація пом'якшення покарання особам, визнаним обмежено осудними обґрунтовується суттєвим впливом психічного розладу на усвідомлену поведінку особи, що відображається на її психічному стані під час вчинення злочину як обмеження значною мірою інтелектуально-волевих здатностей. У цьому аспекті не втратив актуальності вираз В.С. Трахтерова, який по даному питанню писав:

¹ Вирок Київського районного суду м. Харкова у справі № 1-510/2 // Архів Київського районного суду м. Харкова за 2004 р., справа № 1-510/2.

«Поняття зменшеної осудності стосується тих осудних, які через стан їх психічних сил заслуговують, з погляду справедливості, на менше покарання. Мова йде тут не про людяність, а про справедливість»¹.

Тим часом, є й супротивники зазначеного підходу. Так, наприклад, М.С. Таганцев неодноразово виступав проти беззастережного пом'якшення покарання особам із психічними розладами, які вчинили злочин: «Моральне притуплення, психічна невірноваженість, психічне виродження можуть виявитися у таких кривавих злодіяннях, що навіть самі крайні прихильники антрополого-психіатричних поглядів на злочинність не зважуються рекомендувати у цих випадках поблажливість, а пропонують щодо них більш-менш круті заходи охорони»².

О.М. Халецький у 40-х роках ХХ сторіччя стверджував: «Поняття зменшеної осудності і пом'якшення у зв'язку із цим заходів соціального захисту слід вважати невірним і з юридичної, і з психіатричної точки зору. Воно веде до відступу на позиції особливого роду еквівалентності: чим менше осудність, тим менше й міра соціального захисту. Якщо послідовно відстоювати цей помилковий принцип, то логічно ми повинні будемо прийти до того, що при середньому ступені відхилення від норми необхідно присудити приблизно половину строку позбавлення волі, передбаченого для здорової людини, а у випадку значно зменшеної осудності ... розрахунок повинен вестися у чвертях»³. Цю критичну позицію і на сьогодні поділяють й інші автори⁴.

Викликає сумнів позиція С.Ф. Мілюкова, який посилаючись на значну кількість осудних осіб із психічними розладами, які вчиняють злочини, пропонує викласти ч. 2 ст. 22 КК Російської Федерації у наступній редакції: «Психічний

¹ Трахтеров В.С. Кримінальна відповідальність психічно неповноартних. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багинського, 1930. - С. 158-159.

² Див.: Таганцев Н.С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн.1.: Учение о преступлении. - СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1874. - С. 70-71; Він же. Русское уголовное право. Часть общая. Том 2: Лекции. - СПб.: Государственная типография, 1902. - С. 412-413.

³ Халецький А.М. Понятие «уменьшенной вменяемости» в судебно-психиатрической оценке психопатий // Психопатии и их судебно-психиатрическое значение. - М., 1934. - С. 105.

⁴ Див., напр.: Тугушев Р.Р. Невменяемость: уголовно-правовое значение и проблемы ограничения от вменяемости и ограниченной вменяемости: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Саратовская государственная академия права. - Саратов, 2002. - С. 10.

розлад, що не виключає осудності, залежно від впливу на характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого і особистості винного, може враховуватися ... як обставина, що пом'якшує або обтяжує покарання»¹.

Р.І. Михеев також бачить можливість розглядати обмежену осудність при призначенні покарання за вчинений злочин як обтяжуючу обставину у випадку «використання» психогенетичних аномалій для вчинення злочину².

Уявляється, що пропозиції С.Ф. Мілюкова і Р.І. Михеева не є прийнятними. Наявність у злочинця психічного розладу не може однозначно ні пом'якшувати, ні обтяжувати покарання за вчинений злочин. Слід відзначити, що обтяження покарання особі у зв'язку із наявністю психічного розладу порушує права людини, на що, як уявляється, звертається увага у Резолюції 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги», прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 року. Відповідно до Резолюції «не допускається ніякої дискримінації на підставі психічного захворювання»³.

На думку деяких авторів, усвідомлена відмова особи від доступних їй заходів безпеки, свідоме ухилення від одержання психіатричної допомоги можуть розглядатися при призначенні покарання особі, визнаній судом обмежено осудною, як обставини, що обтяжують покарання⁴. Ця пропозиція спірна, тому що встановити обов'язок лікуватися особі із психічним розладом, що не є тяжким, без врахування підстав, передбачених Законом України «Про психіатричну

¹ Мілюков С.Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа. - СПб.: СПБВЭСЭП, Знание, 2000. - С. 57.

² Див.: Михеев Р.И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (Теория и практика): Дисс... д-ра юрид. наук в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ, выполняющего также функции автореферата: 12.00.08. - М., 1995. - С. 59.

³ Резолюція 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями і поліпшення психіатричної допомоги». Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 р по доповіді Третього комітету http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/lawa/main.cgi?nreg=995_905

⁴ Див.: Михеев Р.И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (Теория и практика): Дисс... д-ра юрид. наук в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ, выполняющего также функции автореферата: 12.00.08. - М., 1995. - С. 59; Антоян Ю.М., Бородин С.В. Преступное поведение и психические аномалии. - М.: Спарк, 1998. - С. 164; Цымбал Е. Ограниченная вменяемость: дискуссионные вопросы теории и правоприменительной практики // Уголовное право. - 2002. - № 1. - С. 61.

допомогу», неможливо. При іншому рішенні наслідком буде необґрунтоване обтяження покарання таким особам.

Н.А. Орловська вважає, що особа взагалі не повинна визнаватися обмежено осудною у тому випадку, якщо вона з метою вчинення злочину привела свою свідомість яким-небудь способом у стан розладу, що істотно порушило її можливість усвідомлювати своє діяння або керувати ним ¹. А.В. Шидловський вказує, що пом'якшення покарання не повинно застосовуватися, якщо винний сам викликав такий стан із наміром вчинити злочин ². Таку ж думку висловлює А.В. Кисляков, мотивуючи її можливістю особи відмовитися від вчинення злочину, усвідомлюючи, що вживання алкоголю може викликати у нього загострення психічного розладу ³.

Однак підтвердження можливості таких випадків у судовій психіатрії немає. Заперечують висловлене названими авторами положення 100% опитаних лікарів судово- психіатричних експертів Міжобласного центру судово- психіатричних експертиз Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3.

Крім прихильників обов'язкового пом'якшення покарання обмежено осудним і їхніх супротивників є автори, які пропонують диференційований підхід до вирішення зазначеного питання. Наприклад, Г.В. Назаренко формулює свою пропозицію, ґрунтуючись на формах вини злочинця. Він вказує, що пом'якшення покарання особам із психічними розладами не завжди припустиме, тому що причинами вчинення умисних злочинів є антисуспільні погляди і установки особистості, а не психічні розлади. Разом із тим, автор пропонує по-іншому підходити до покарання цієї групи осіб, які вчинили необережні злочини. У зв'язку з тим, що

¹ Див.: *Орловська Н.А.* Осудність та її види, (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Одеська Національна юридична академія. - Одеса, 2001. - С. 16.

² Див.: *Шидловский А.В.* Институт назначения наказания в уголовном праве Республики Беларусь: Системно-функциональный анализ: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Белорус, гос. ун-т. - Мн., 2002. - С. 10.

³ Див.: *Кисляков А.В.* Уголовная ответственность и исполнение наказания в отношении лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключающими вменяемости: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академия права и управления Министерства юстиции Российской Федерации. - Рязань, 2004. - С. 22.

психічні розлади уповільнюють психічні реакції, утруднюють сприйняття навколишнього оточення і прогнозування наслідків своїх дій, у випадку вчинення необережних злочинів вони можуть враховуватися при призначенні покарання як пом'якшуючі обставини при наявності прямого зв'язку між наслідками, які наступили, і психічними розладами ¹.

Висловлені судження заслуговують на увагу, хоча й викликають певні зауваження. По-перше, важко погодитися із твердженням про те, що причинами умисних злочинів є тільки антисуспільні погляди і установки особистості, наприклад, сумнівний цей аргумент щодо складів злочинів, передбачених ст. 116 КК України «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», ст. 117 КК України «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини», ст. 118 КК України «Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця». По-друге, якщо ці установки є суттю психічного розладу (наприклад, диссоціальний розлад особистості ²), універсальність пропозиції губиться.

Уявляється, що для визначення кримінально-правових наслідків визнання особи обмежено осудним слід враховувати принципи призначення покарання, а саме:

законності,

справедливості, об'рунтованості та індивідуалізації покарання ³.

Щодо питання призначення покарання особам, визнаним обмежено осудними, особливу увагу необхідно приділити принципам справедливості та індивідуалізації покарання. *Справедливість покарання* полягає, насамперед, у тому, що воно повинно відповідати загальнолюдським цінностям, моральним засадам суспільства і переконувати громадян у

¹ Див.: Назаренко Н.Г. Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния. - М., 2001. - С. 157.

² Див.: Психические расстройства и расстройства поведения (F00 - F99) (Класс V МКБ-10, адаптированный для использования в Российской Федерации) / Под общей редакцией Казаковцева Б.А., Голланда В.Б. - М.: Минздрав России, 1998. - С. 201.

³ Див.: Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 // Вісник Верховного Суду України - 2003 - №6. -С. 14.

правильності судової політики. *Індивідуалізація* виражається, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, в урахуванні судом при призначенні покарання ступеня тяжкості вчиненого злочину, особистості винного і обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання ¹.

Психічні розлади відіграють важливу роль не тільки у необережних, але й в умисних злочинах. Наприклад, у багатьох психічних розладах можна виділити риси, які не є соціально схвалюваними. Насамперед, це схильність до агресії, дратівливість, нестійкість. У той же час ці розлади одночасно характеризуються рисами, що дозволяють розраховувати на поблажливе відношення суспільства, наприклад, нездатність до прогнозу, недостатнє врахування ситуації.

Незважаючи на значну кількість злочинців із психічними розладами, слід розуміти, що наявність у злочинця психічного розладу, що не є тяжким, не є підставою автоматичного визнання його обмежено осудним. Це лише характеристика здоров'я людини. Для поняття «обмежена осудність» характерний зв'язок не з будь-якими діяннями, а тільки із кримінально карними; воно обумовлено не будь-якими порушеннями психічної діяльності, а тільки психічними розладами, що не є тяжкими; обмеження інтелектуально-вольових здатностей людини виражається певним ступенем - значною мірою.

Таким чином, обмежена осудність є ознакою суб'єкта злочину і, як уявляється, повинна враховуватися при реалізації кримінальної відповідальності. Вона відображає не тільки індивідуальні особливості особи, зокрема стан психічного здоров'я, а констатує обмеження його інтелектуально-вольових здатностей під час вчинення злочину внаслідок психічного розладу, який не є тяжким, що дає підставу говорити про врахування даної обставини при призначенні покарання, саме як обставини, що пом'якшує

¹ Див.: *Бажанов М.І.* у кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / *М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов* та ін.; За ред. *М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація.* - 2-е вид., перероб і допов. - Київ: Юрінком Інтер, 2004. - С. 365-367.

покарання. Підтвердження знаходимо у матеріалах судової практики.

07 червня 2003 року близько 21 годин 30 хвилин у квартирі будинку 27 по вул. Маршала Батицького в м. Харкові перебувала господарка квартири К. зі своїм колишнім чоловіком К., а також гостями К., Ж.іП.У цей час у входні двері зазначеної квартири став стукати Д., вимагаючи, щоб його пустили у квартиру. Ж., не бажаючи пускати Д., відкрив входні двері квартири і, розгорнувши Д. за плече, рукою штовхнув останнього в напрямку сходів, сказавши при цьому, що він його не пустить у квартиру і щоб той уходив. Від дій Ж. у Д., на ґрунті раптово виниклих особистих неприязних відносин, виник умисел на вбивство Ж. Реалізуючи свій злочинний намір, спрямований на умисне вбивство Ж., Д., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, знову став стукати у входні двері вищевказаної квартири і коли Ж. відкрив двері Д. наніс потерпілому два удари ножом в область грудної клітки. Однак довести свій злочинний намір до кінця, спрямований на вбивство Ж., Д. не зміг від причин, що від нього не залежали. П. разом з Ж. повалили Д. на підлогу, відібрали у нього ніж і тим самим перешкодили йому нанести Ж. інші ушкодження.

Суд визнав Д. винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 15 ч. 1 ст. 115 КК України, призначити йому покарання у вигляді позбавлення волі строком на 9 (дев'ять) років¹.

На цей вирок старший помічник прокурора Московського району м. Харкова подав апеляцію, у якій порушив питання про зміну вироку районного суду в частині визнання у відношенні засудженого декількох пом'якшувальних обставин. Так, відповідно до висновку стаціонарної судово-психіатричної експертизи № 242 від 28.06.2003 року, Д. виявляє ознаки хронічного психічного розладу у формі шизофренії, яка перебуває з 1988 року у стадії ремісії. Інкриміноване правопорушення вчинив у

¹ Вирок Московського районного суду м. Харкова у справі № 1-2в // Архів Московського районного суду м. Харкова за 2005 р., справа № 1-26.

стані, при якому не міг поєною мірою віддавати звіт своїм діям і керувати ними.

Судова колегія судової палати у кримінальних справах апеляційного суду Харківської області розглянувши апеляцію врахувала факт визнання особи обмежено осудною і вирішила обґрунтованим зменшити покарання Д. до меж мінімуму санкції статті, по якій він засуджений. Згідно ухвали від 02.06.2005 року вирок Московського районного суду м. Харкова від 31.01.2005 р. змінений, покарання Д. знижене до 7 (семи) років позбавлення волі¹.

Слід зазначити, що у проектах КК України з 1994 по 1999 р.², підготовлених робочою групою Кабінету Міністрів України, у тому числі й прийнятому Верховною Радою України у першому читанні³, у статті про обмежену осудність було вказано на її врахування при призначенні покарання саме як обставини, що пом'якшує відповідальність.

Необхідно враховувати той факт, що Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові від 3 червня 2005 р. № 7 «Про практику застосування примусових заходів медичного характеру і примусового лікування» визнав правильною практику тих судів, які враховують обмежену осудність при призначенні засудженому покарання як пом'якшуючу покарання обставину⁴.

Вищевикладений аналіз кримінально-правової літератури та судової практики дозволяє зробити висновок про обґрунтованість і необхідність закріплення в КК України положення про врахування обмеженої осудності особи при

¹ Ухвала судової колегії судової палати у кримінальних справах апеляційного суду Харківської області у справі № 11-1145 // Архів апеляційного суду Харківської області за 2005 р., справа № 11-1145.

² Проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 5 (1994 рр.). - С. 122-129.

³ Проект Кримінального кодексу України, прийнятий Верховною Радою у першому читанні 10.09.1998 р. Законопроект № 1029 // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 12 (1997-1998 рр.). - С. 222-325.

⁴ Див.: Про судову практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 03 червня 2005 року № 7 // Вісник Верховного Суду України. - 2005. - №6 (58). - С. 6.

призначенні покарання як обставини, що пом'якшує покарання.

У той же час розгляд проблеми обмеженої осудності приводить до висновку, що не у всіх випадках застосування ст. 20 КК України можна однозначно говорити про наявність підстав для обов'язкового пом'якшення покарання такої особі. Пов'язано, це, насамперед з тим, що суб'єкт злочину, визнаний обмежено осудним, може вчинити будь-який злочин, передбачений Особливою частиною КК України, і залежно від обставин справи особа і вчинене нею діяння може характеризуватися різним ступенем суспільної небезпеки.

Слід погодитися, що наявність психічних розладів, які суттєво порушують сферу усвідомленої регуляції поведінки людини, може знайти прояв у зниженні інтелектуально-вольових здатностей особи при вчиненні, наприклад, насильницьких або майнових злочинів. У той же час механізм злочинної поведінки складний. Він завжди включає в себе декілька елементів. Психічний розлад, що не є тяжким, здатен тільки виступити в ролі одного з них і лише у взаємодії з іншими факторами.

Зокрема, кримінологи відзначають, що психічні розлади, що не є тяжкими, можна віднести до обставин, які сприяють, але зовсім не обумовлюють вчинення злочину¹. Судові психіатри, у свою чергу, наголошують, що навіть для визнання психічного розладу зазначеного виду обставиною, яка сприяє вчиненню злочину, необхідно знати не тільки характеристики самого розладу, а й інші обставини, котрі обумовили злочинну поведінку (соціальні, психологічні, ситуаційні та ін.). У результаті не виключені випадки, коли психічний розлад може виступити у ролі обставини, яка сприяє вчиненню злочину, та обставини, котра йому

¹ Про це докладніше: *Кузнецова Н.Ф.* у кн.: *Кримінологія* / Под ред. проф. *Н.Ф. Кузнецовой*, проф. *Г.М. Миньковского*. - М.: Издательство БЕК, 1998. - С. 122-123; *Антонян Ю.М.* у кн.: *Кримінологія: Учебник* / Под ред. *В.Н. Кудрявцева* и *В.Е. Эминова*. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристъ, 2002. - С. 137; *Даньшин І.М.* у кн.: *Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів]* / *І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодед*; За ред. *І.М. Даньшина*. - Харків: Право, 2003. - С. 69-70.

перешкоджає. Щодо деяких злочинів воно може бути зовсім нейтральним¹.

У той же час кожна людська дія є психологічним актом, більш чи менш насиченим переживанням. Як зазначав С.Л. Рубінштейн: «Природа людського поступку визначається відношенням людини до людини та оточуючого його світу, яке міститься у ньому, та виражається в його мотивах та цілях»². Психічні розлади, що не є тяжкими, асимілюються особистістю, усвідомлюються як такі особливості, що належать їй. Вони впливають на характер прийняття рішень, надають своєрідності поведінці особи, але не лишають її здатності відображати навколишній світ та забезпечувати усвідомлене керівництво нею. Соціальні фактори залишаються домінуючими для таких осіб і вони не повинні потурати своїм нездоровим нахилам та пристрастям, які можуть привести до вчинення злочину.

Враховуючи викладене, уявляється доцільним вчинення злочину особою, визнаною обмежено осудною, вважати обставиною, яка може пом'якшити покарання. Такий диференційований підхід є принципово новим для інституту обставин, які пом'якшують покарання, але проведений аналіз сутності обмеженої осудності і врахування домінуючого положення в науці про соціально-психологічні детермінанти злочинної поведінки, дає підстави порушувати питання про її оцінку залежно від характеру вчиненого особою злочину. Таке врахування обмеженої осудності особи повинне бути правом, а не обов'язком суду, котрий має навести мотиви свого рішення у вирокі.

Слід відмітити, що подібний вибірковий підхід вже використовувався законодавцем до обставин, що обтяжують покарання. Встановлюючи вичерпний перелік обставин, які обтяжують покарання, закон у п. 11 ч. 1 ст. 41 КК УРСР 1960 р. надавав суду право, залежно від характеру вчиненого

¹ Див.: *Шшков С.М.* у кн.: Судебная психиатрия: Учебник / Под ред. проф. А.С. Дмитриева, проф. Т.В. Клименко. — М.: Юристъ, 1998. - С. 14А145; *Котов В.П., Мальцева М.М.* у кн.: Руководство по судебной психиатрии /Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко. - М.: Медицина, 2004. - С. 431.

² *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. - СПб.: Питер Ком» 1998. - С. 24.

злочину, не визнати стан сп'яніння такою обставиною, що обтяжує покарання. Якщо у зазначеному кодексі такий підхід застосовувався тільки щодо однієї обставини - стану сп'яніння, то у КК України 2001 року цей підхід, передбачений у ч. 2 ст. 67 КК України, застосовується вже до семи із тринадцяти таких обставин.

Таким чином, з метою уточнення кримінально-правових наслідків визнання особи обмежено осудною пропонується викласти ч. 2 ст. 20 КК України у наступній редакції: **«Визнання особи обмежено осудною може бути враховано судом як обставина, що пом'якшує покарання».**

Крім проблеми врахування обмеженої осудності при призначенні покарання тривалий період у літературі обговорюється питання **про місце відбування покарання особами, визнаними обмежено осудними**. Дискусійною залишається пропозиція направлення таких осіб у спеціальні державні установи в порядку покарання або замість нього.

Як вже зазначалося у підрозділі 1.4. роботи, проблему кримінальної відповідальності осіб, які мали психічні розлади, котрі значною мірою обмежили їх інтелектуально-вольові здатності під час вчинення злочину, у радянській науці 20-х років ХХ століття здебільшого пропонували вирішувати створенням для них спеціальних установ із сполученням покарання і лікування.

На низьку ефективність утримання зменшено осудних у звичайних місцях ув'язнення вказував А.А. Жижиленко. Він відзначав, що у такому випадку в них опиняються люди, яким покарання пом'якшене, але «вони виявляються за своїм психічним станом зовсім непридатними для того режиму, який до них застосовується,... стають тягарем для тієї установи, у якій утримуються, бо потребують зовсім іншого режиму»¹. На думку П.І. Люблинського, в режимі для психічно дефективних на перший план повинні бути висунуті елементи лікувального впливу, наприклад, створення

¹ Жижиленко А.А. Эволюция понятия уменьшенной вменяемости // Право и жизнь. - 1924. - Кн. 5-6. - С. 39.

особливих установ або селищ, «умови життя в яких повинні бути позбавлені елементів кари»¹.

В.П. Ємельянов у результаті проведеного наукового дослідження проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх із психічними аномаліями зазначав: «олігофренам у кримінально-виконавчих установах складно пристосуватися до вимог, пропонованих основному контингенту, тому вони стають об'єктом глузувань, знущань з боку ув'язнених (нерідко використовуються гомосексуалістами). Це призводить до зривів у їх психічній діяльності, антигромадських учинків і в той же час найчастіше виробляє психопатичні риси характеру або підсилює вже наявну психопатизацію особистості»¹.

Т.К. Белокобильська, розглядаючи проблему неповнолітніх злочинців із психічними аномаліями, запропонувала поряд зі створенням медико-психіатричної служби у всіх виховально-трудовах колоніях неповнолітніх виділяти зазначених осіб в окремі загони (класи) для проведення в їх відношенні виховної роботи, адекватної їх психіці³.

Результати проведених у подальшому наукових досліджень підтвердили труднощі утримання злочинців із психічними розладами в кримінально-виконавчих установах без урахування особливостей їх здоров'я⁴.

Виходячи із цього, багато радянських вчених, у тому числі й супротивники поняття «зменшена осудність», пропонували створити спеціальні установи для психічно неповноцінних осіб, які вчинили злочини, вважаючи, що в

¹ Люблинский П.И. Роль психопатической лаборатории в деле борьбы с преступностью // Право и жизнь. - 1923. - Кн. 9-10. - С. 55.

² Емельянов В.П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1980. - С. 31.

³ Див.: Белокобильская Т.К. Криминологическая характеристика несовершеннолетних преступников с психическими аномалиями: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный ун-т имени М.В. Ломоносова. - М., 1981. - С. 19-20.

⁴ Див.: Антонян Ю.М., Первозванский В.Б. Исправление и перевоспитание осужденных с психическими аномалиями: Учебное пособие. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1985. - С. 3, 5, 13; Мельник В. До проблеми виконання покарання засудженими з психічними аномаліями в умовах ВТУ // Право України. - 2000. - №5. - С. 66-68.

умовах таких установ можна істотно підвищити рівень і ефективність виправного впливу¹.

Дотримуючись цієї точки зору, В.П. Ємельянов відзначає: «Створення спеціальних установ для психічно неповноцінних неповнолітніх, а також і дорослих, які вчинили злочини, стане важливим стимулом для проведення комплексних досліджень взаємозв'язків, котрі спричиняють злочинну поведінку цих осіб, і істотно підвищить ефективність профілактичних заходів, рівень виправного впливу»². Таку позицію підтримала Н.І. Фелінська³. З.А. Вишинська відзначила, що зазначена пропозиція заслуговує ретельної експериментальної перевірки⁴.

Незважаючи на велику кількість прихильників створення спеціальних пенітенціарних установ для обмежено осудних, цей підхід має супротивників серед юристів і психіатрів⁵. їх заперечення зводяться до наступного: концентрація психічно неповноцінних осіб в одному місці небажана, тому що створює небезпеку або не дає очікуваного виправного ефекту. При цьому автори посилаються на досвід проведених експериментів у період, коли зменшено осудними вважалися в основному психопати, а спроби утримання кримінальних психопатів у психіатричних лікарнях привели

¹ Див: *Ной И.С.* Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. - Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1962. - С. 137-139; *Луц Д.Р.* Оценка судом психических аномалий обвиняемого, не исключающих вменяемости // Правоведение. - 1968. - № 2. - С. 94; *Авербух И.Е., Голубева Е.А.* К вопросу о вменяемости психически неполноценных лиц // Вопросы экспертизы в работе защитника / Под ред. д.ю.н. *И.Ф. Крылова.* - Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1970. - С. 97; *Чечель Г.И.* Влияние психических аномалий на назначение и отбытие наказаний // Личность преступника и уголовная ответственность: Правовые и криминологические вопросы. Межвузовский научный сборник / Редкол.: *И.С. Ной* (отв. ред.) и др. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981. - С. 132-133; *Шишков С.Н.* О назначении и исполнении наказания лицам, имеющим психические аномалии // Социалистическая законность. - 1989. - № 3. - С. 30.

² *Ємельянов В.П.* Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1980. - С. 78.

³ Див.: *Фелінська Н.И.* О дискуссионных вопросах судебно-психиатрической оценки психопатий // Вопросы борьбы с преступностью. - М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1982. - Вып. 36. - С. 105.

⁴ Див.: *Вишинська З.А.* у кн.: Личность преступника. - М.: Юрид. лит., 1975. - С. 261.

⁵ Див.: *Калашиник Я.М.* Судебная психиатрия. - М.: Госюриздат, 1961. - С. 315-316; *Михеев Р.И., Михеева А.В.* Значение психических аномалий для совершенствования уголовно-правовых мер борьбы с преступностью // Проблемы правового регулирования вопросов борьбы с преступностью. - Владивосток, 1977. - С. 61; *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступное поведение и психические аномалии. - М.: Спарк, 1998. - С. 191-192; *Козаченко И.Я., Сухарев Е.А., Гусев Е.Л.* Проблема уменьшенной вменяемости. - Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. юрид. академии, 1993. - С. 28.

до невдач і численних порушень режиму психіатричних закладів¹.

Останнім часом деякі вчені знову висловлюють пропозиції реалізувати покарання у вигляді позбавлення волі для обмежено осудних у спеціалізованих установах або встановити окреме утримання обмежено осудних в існуючих установах виконання покарань².

Вважаємо, що пропозиції по організації спеціальних кримінально-виконавчих установ для обмежено осудних відходять від вирішення проблеми більш широкої, ніж виконання покарання для аналізованої категорії злочинців. Слід відзначити, що в структурі захворюваності людей у кримінально-виконавчій системі психічні розлади ділять перше і друге місця із захворюваннями органів дихання (туберкульоз)³. Через це ця проблема стосується надання психіатричної допомоги великій групі засуджених, які мають психічні розлади, що не є тяжкими. До них відносяться: 1) обмежено осудні; 2) осудні, психічний розлад яких не здійснив суттєвого впливу на здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину; 3) засуджені, у яких ці психічні розлади розвилися в місцях позбавлення (обмеження) волі.

Уявляється, що вирішити питання про врахування наявності у злочинців психічних розладів, що не є тяжкими, при виконанні покарання у вигляді позбавлення волі можливо з урахуванням положень Кримінально-виконавчого

¹ Див.: *Халецкий А.М.* Понятие «уменьшенной вменяемости» в судебно-психиатрической оценке психопатий // Психопаты и их судебно-психиатрическое значение. - М., 1934. - С. 100-104; *Калашиник Я.М.* Судебная психиатрия. - М.: Госюиздат, 1961. - С. 315-316; *Алмазов Б.Н., Ковалев М.И.* Оценка психического здоровья человека уголовным законодательством / Учебное пособие. - Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1987. - С. 38.

² Див.: *Орловська Н.А.* Осудність та її види, (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одеська Національна юридична академія. - Одеса, 2001. - С. 17; *Кисляков А.В.* Уголовная ответственность и исполнение наказания в отношении лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключаяющими вменяемости: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академия права и управления Министерства юстиции Российской Федерации. - Рязань, 2004. - С. 26.

³ Див.: *Волков В.Н.* Судебная психиатрия: Курс лекций. - М.: Юристь, 1998. - С. 148-149; *Шшиков С.М.* у кн: Судебная психиатрия: Учебник / Под ред. проф. *А.С. Дмитриева*, проф. *Т.В. Клименко*. - М.: Юристь, 1998. - С. 141; *Спасенников Б.* Освобождение от наказания в связи с психическим расстройством // Российская юстиция. - 2003. - №4. - С. 42.

кодексу України, котрий иступил у дію в 2004 році ¹ (далі по тексту - КВК України).

Зокрема, ст. 94 КВК України передбачила створення в колоніях ділянки карантину, діагностики та розподілу для утримання всіх новоприбулих у колонію. Згідно з ст. 95 КВК України засуджені, поміщені в дільницю карантину, діагностики і розподілу, протягом чотирнадцяти діб піддаються повному медичному обстеженню для виявлення інфекційних, соматичних і психічних захворювань, а також первинному психолого-педагогічному та іншому вивченню. За результатами медичного обстеження, первинної психодіагностики і психолого-педагогічного вивчення та на підставі кримінологічної, кримінально-правової

характеристики на кожного засудженого складається індивідуальна програма соціально-виховної роботи, яка затверджується начальником колонії. Крім цього, у числі прав засудженого до позбавлення волі (ч.1 ст. 107 КВК України), передбачена можливість лікування. Таким чином, Кримінально-виконавчий кодекс України містить прямі вказівки по індивідуалізації відбування покарання у вигляді позбавлення волі особами з психічними розладами, що дозволяє зробити висновок про недоцільність створення спеціальних кримінально-виконавчих установ для осіб, визнаних обмежено осудними.

Підсумовуюче сказане слід визначити що, особа, визнана обмежено осудною, є суб'єктом злочину і підлягає кримінальній відповідальності. Суд при призначенні покарання особі, визнаній обмежено осудною, повинен керуватися загальними засадами призначення покарання (ч.1 ст. 65 КК України), з урахуванням того, що вчинення злочину такою особою, може бути враховано як обставина, що пом'якшує покарання.

¹ Див.: Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV // Урядовий кур'єр. - 09.10.2003 р. - №189. - С. 15-22.

3.2. Застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру

Згідно з ч. 2 ст. 20 КК України наслідком визнання судом особи обмежено осудною, є можливість призначення їй судом примусових заходів медичного характеру (далі по тексту - ПЗМХ). Слід відмітити, що зазначені заходи, якщо вони призначені особі, визнаній під час вчинення суспільно небезпечного діяння неосудною, застосовуються самостійно, оскільки у цьому випадку особа не підлягає кримінальній відповідальності. Особам, визнаним обмежено осудними, навпаки, ці примусові заходи можуть призначатися поряд із притягненням до кримінальної відповідальності, причому як і при призначенні покарання, так і при звільненні від нього.

КК України передбачає можливість застосування наступних видів примусових заходів медичного характеру (ч.1 ст. 94 КК): 1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; 2) госпіталізація до психіатричної установи із звичайним наглядом; 3) госпіталізація до психіатричної установи із посиленням наглядом; 4) госпіталізація до психіатричної установи із суворим наглядом.

У той же час КК України не містить вказівок про те, які саме види примусових заходів медичного характеру, передбачених в ст. 94 КК України, можуть застосовуватися до обмежено осудних осіб. Як наслідок цього, позиції вітчизняних учених по даному питанню при коментарі ст. 20 КК України суттєво різняться.

Так, одні автори вказують, що до обмежено осудної особи може бути застосована лише одна із перерахованих у ч. 1 ст. 94 КК України примусових заходів медичного характеру - амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку¹. Інші вважають, що КК України не виключає призначення

¹ Див.: *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка*. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 67; *Самощенко І.В.* у кн.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.В. Гавриш* та ін.; За заг. редакцією *В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація*. Видання друге, перероблене та доповнене. - Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. - С. 294.

обмежено осудним особам примусових заходів медичного характеру у вигляді госпіталізації в психіатричну установу з різними типами нагляду, у тому випадку коли покарання пов'язане з позбавленням волі¹. Треті не конкретизують вид ПЗМХ, аналізуючи ч. 2 ст. 20 КК України². А І.Г. Поплавський, коментуючи ст. 96 КК України, вважає, всупереч положенням КК України, що до обмежено осудного можуть бути застосовані як примусові заходи медичного характеру, так і примусове лікування³.

Останні дисертаційні дослідження із цього питання свідчать про домінування точки зору про можливість застосування до осіб, визнаних обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру або примусового лікування⁴.

Питання про застосування примусових заходів медичного характеру щодо обмежено осудних є проблемним не тільки в теорії, а й слідчо-судовій практиці саме внаслідок неоднозначного тлумачення законодавчих положень по зазначеній проблемі⁵. Про це свідчать, зокрема, матеріали нижчеподаних кримінальних справ.

Так, згідно акту стаціонарної судово-психіатричної експертизи громадянин Ш. визнаний обмежено осудним. Слідчий, відповідно із ст. 417 УПК України, виніс постанову про скерування справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру. Місцевий суд Генічеського району Херсонської області розглянув справу і виніс 4 березня 2002 року постанову про застосування щодо Ш. примусових заходів медичного

¹ Див.: Яценко С.С. у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. - 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С.Яценко. - К: А.С.К., 2005. - С. 33.

² Див.: Музика А.А. у кн.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-те вид., переробл. та доповн. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Атіка, 2003. - С. 67.

³ Див.: Поплавский І.Г. у кн.: Уголовный кодекс Украины. Комментарий. Под ред. Ю.А. Кармазина и Е.Л. Стрельцова. - Изд. 2-е. - Х.: Одиссей, 2002. - С. 240-241.

⁴ Див.: Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001. - С. 14; Ходимчук О.О. Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2005. - С. 14.

⁵ Узагальнення практики розгляду судами України кримінальних справ про застосування примусових заходів медичного характеру (1999-2003рр.) // Матеріали Апеляційного суду Харківської області.

характеру у вигляді госпіталізації в психіатричну лікарню із суворим наглядом. Кримінальну справу щодо Ш. закрито. Прокурором була подана апеляція на зазначену постанову і рішенням колегії суддів Апеляційного суду Херсонської області постановою судді щодо Ш. скасована із вказівкою, що слідчий повинен направити справу в суд з обвинувальним висновком, а суд призначити Ш. покарання¹. Справа була спрямована на додаткове розслідування, після якого суд, розглянувши справу, виніс вирок, яким визнав Ш. винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 187 КК України, тобто розбій, вчинений за попередньою змовою групою осіб, і застосував до нього примусовий захід медичного характеру - амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку в умовах кримінально-виконавчої установи².

Проблеми призначення особам, визнаним обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру стосується рішення Верховного Суду в одній із кримінальних справ щодо особи розглянутої категорії. Так, колегія суддів судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України розглянула кримінальну справу за касаційним поданням прокурора на рішення колегії суддів судової палати апеляційного суду Херсонської області, яким кримінальна справа за обвинуваченням Я. у вчиненні злочинів, передбачених ч.1 ст. 263, ч.1 ст. 115, п.п. 5 ч. 2 ст. 115, ст. 13 КК України, спрямована на додаткове розслідування. Повертаючи справу на додаткове розслідування, зазначений суд послався на те, що орган досудового слідства у справі проти Я., котрий визнаний обмежено осудним, всупереч ст. 417 КПК України, по закінченню досудового слідства, склав не постанову про скерування справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру, а пред'явив йому обвинувачення і направив до суду з обвинувальним висновком.

¹ Ухвала колегії суддів судової палати в кримінальних справах Апеляційного суду Херсонської області у кримінальній справі № 11а-284 від 16.04.2002 року // Матеріали Апеляційного суду Херсонської області.

² Узагальнення судової практики розгляду судами Херсонської області про застосування примусових заходів медичного характеру, що розглядалися судами протягом 2000, 2001 та 1 півріччя 2002 років // Матеріали Апеляційного суду Херсонської області.

Колегія суддів судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України перевіривши матеріали справи та обговоривши доводи подання прокурора, прийняла рішення, що воно підлягає задоволенню. Колегією вказано, що обмежено осудній особі, на розгляд органів досудового слідства, може бути пред'явлене обвинувачення і справа щодо нього із обвинувальним висновком спрямована до суду, або, на підставі ст. 417 КПК України, ці органи можуть винести постанову про скерування справи до суду для вирішення питання про застосування щодо цієї особи примусових заходів медичного характеру. Таким чином, за рішенням зазначеної колегії, суддів, суд при розгляді справи щодо обмежено осудного Я. може ухвалити рішення щодо притягнення його до кримінальної відповідальності відповідно зі ст. 20 КК України або застосувати до нього примусові заходи медичного характеру на підставі ст. 416 КПК України. Справа щодо Я. була повернута на новий судовий розгляд у той же суд у іншому складі суддів ¹.

Слід відмітити той факт, що Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 3 червня 2005 р. № 7 «Про практику застосування примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» у п. 7 указав, що до осіб, визнаних обмежено осудними, «якщо буде потреба» може застосовуватися тільки амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку ².

Суддя Верховного Суду України В.М. Верещак, роз'яснюючи цей пункт постанови, відзначила, що Верховний Суд України керувався ч. 2 ст. 94 КК України, відповідно до якої застосування амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку може бути застосовано судом щодо особи, яка страждає психічними розладами і вчинила суспільно небезпечне діяння. Саме психічний розлад, котрий є критерієм обмеженої осудності, і надає можливість суду

¹ Ухвала колегії суддів судової палати з кримінальних справ Верховного суду України у кримінальній справі № 05-1032к02 від 23.04.2002 року // Матеріали Апеляційного суду Херсонської області.

² Про судову практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 03 червня 2005 року № 7 // Вісник Верховного Суду України. - 2005. - № 6 (58). - С. 7.

призначати особам, визнаним обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру у вигляді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку одночасно із відбуванням покарання¹.

Положення зазначеної постанови Верховного Суду України, у частині, що стосується обмежено осудних, сумнівні по низці аргументів. Уявляється, що, усуваючи правові колізії та прагнучи пов'язати положення ч.2 ст. 20 КК України про можливість застосування до обмежено осудних примусових заходів медичного характеру і ст.ст. 92- 95 КК України, котрі регламентують порядок їх призначення і виконання, Пленум Верховного Суду України відійшов від з'ясування обґрунтованості застосування вказаних примусових заходів до зазначеної категорії злочинців.

У той же час обмежено осудні визнаються суб'єктом злочину та підлягають кримінальній відповідальності, на відміну від інших категорій осіб, зазначених у ст. 93 КК України, зокрема тих, хто не визнається суб'єктом злочину внаслідок неосудності, та осіб, котрі вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання. Таким чином, виходячи із положень ч. 2 ст. 20 КК України та ч.1 ст. 93 КК України, закон дає можливість суду застосувати до особи, визнаної обмежено осудною, примусові заходи медичного характеру поряд із притягненням до кримінальної відповідальності. Це свідчить про подвійний державний вплив на злочинця, що викликає сумнів у своїй обґрунтованості.

Викладене дозволяє позначити два підходи до проблеми застосування примусових заходів медичного характеру до особи, визнаної обмежено осудною, які можна сформулювати таким чином. Згідно з першим підходом, при обмеженій осудності на перший план виділений психічний розлад, який обмежує інтелектуальні або вольові здатності правопорушника. Як наслідок, це може враховуватися при

¹ Див.: *Верещак В.М.* Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування // Вісник Верховного Суду України. - 2005. - № 10 (62). - С. 40.

призначенні покарання як пом'якшення покарання, що передбачає гуманне ставлення з боку держави до особи, котра страждає на психічний розлад.

Інший підхід обґрунтований переконанням про підвищену суспільну небезпеку цих осіб, котра може бути обумовлена їх психічним станом і необхідністю психіатричного втручання, спрямованого, насамперед, на зниження соціальної небезпеки цих осіб і попередження вчинення ними нових злочинів. Обидва підходи мають свою аргументацію. Так, психіатрії в ході всієї її історії існування властиві як гуманність до хворих, так і недобровільність, примусовість надання їм психіатричної допомоги (підрозділ 1.1. роботи). Проблема застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, визнаних обмежено осудними, являє характерний приклад протидії викладених підходів до психічно хворих, певною спробою компромісного рішення.

З одного боку, очевидно гуманним є можливе пом'якшення покарання аналізованій категорії злочинців, але з іншої сторони здається обґрунтованим покладання зустрічних зобов'язань на таку людину з боку держави, яким і є примусовий захід медичного характеру. Щодо неосудних ця концепція спрацьовує, особа з тяжким психічним розладом не притягується до кримінальної відповідальності і повністю може бути переданий лікарям-психіатрам. Застосування примусових заходів медичного характеру «виправдується» незастосуванням покарання. У випадку ж обмеженої осудності, ситуація протилежна, особа притягується до кримінальної відповідальності із можливим застосуванням примусових заходів медичного характеру, що тягне виникнення ряду серйозних проблем.

Суд при призначенні примусових заходів медичного характеру не встановлює їх строки. Виникає ситуація, коли строк застосування ПЗМХ може перевищувати строк призначеного покарання, особливо, що стосується стаціонарних форм. Цьому сприяє відсутність у психіатрії критеріїв зміни або припинення примусових заходів медичного характеру щодо обмежено осудних. Так, якщо наукою і практикою психіатрії вироблені умови продовження

або припинення застосування зазначених заходів щодо осіб з тяжкими психічними розладами (п. 1 і п. 3 ст. 94 КК України), то щодо обмежено осудних, психічне захворювання яких не є тяжким, психіатрія подібними знаннями не володіє, про що буде сказано нижче. Таким чином, може виникнути складна ситуація, коли особа відбуде покарання, а в результаті наступних оглядів у психіатра, лікар буде констатувати суспільну небезпеку за психічним станом і особі, яка відбула покарання, буде продовжуватися строк зазначених примусових заходів.

Слід відзначити, що у 2002 році з 165 підекспертних, визнаних обмежено осудними, лише щодо 14-ти (8%) амбулаторна судово-психіатрична експертиза рекомендувала застосувати амбулаторну психіатричну допомогу в примусовому порядку. У цьому ж році стаціонарна судово-психіатрична експертиза рекомендувала застосувати зазначений вид примусового заходу медичного характеру до 68-ти (60%) з 112-ти обмежено осудних. В 2003 році ця кількість склала, у першому випадку з 233 підекспертних — 82 чоловік (35%), а в другому, з 130 - 11 осіб (8%). Відповідно у 2004 році показник був наступний: із 339 осіб амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку рекомендована амбулаторною експертизою до 157 (46%), а стаціонарною до 30 (21%) із 141 осіб. У 2005 році ця кількість склала, у першому випадку з 263 підекспертних - 100 чоловік (38%), і в другому, з 150 - 35 осіб (23%)¹.

Разом з тим, у літературі висловлені сумніви щодо обґрунтованості застосування до обмежено осудних примусових заходів медичного характеру, навіть у вигляді амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. Так, С.М. Шишков, відзначає, що застосування примусових заходів медичного характеру до злочинців із психічними розладами - принципово новий недобровільний психіатричний захід, який створює для практичних працівників чималі труднощі, адже відпрацьовані на

¹ Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

практиці організаційні, професійно-етичні і медичні аспекти недобровільних психіатричних заходів не можуть бути застосовані до даної категорії злочинців. Крім того, зазначений автор справедливо вказує на істотний пробіл законодавства проблему відмови засудженого обмежено осудного від примусового заходу медичного характеру, котре може спричинити серйозні порушення прав громадян, появу безпрецедентних форм психіатричних зловживань, відповідальність за які, в остаточному підсумку, буде покладена на психіатрів. Так, «якщо засуджений не згоден пройти лікувальний курс за власною волею, психіатр на виконання вироку суду... здійснить це примусово»¹. На сумнівність ефективності та належного виконання сполучення покарання та примусових заходів медичного характеру вказують інші судові психіатри².

На проблему ухилення особи від призначеної йому амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку вказує О. Зайцева, пропонуючи у випадку подібного ухилення попереджати особу, а потім карати в адміністративному порядку штрафом³. А.В. Кисляков розвив це положення, запропонувавши у випадку злісного ухилення особою від виконання примусового заходу медичного характеру надати право суду за поданням органу, котрий виконує покарання, замінити невідбуту частину покарання, яке не пов'язане з позбавленням волі, виправними роботами або обов'язковими роботами⁴. У разі реалізації цих пропозицій, уявляється сумнівними, як законність встановлення примусового лікування, проведення якого особа, котра за своїм психічним станом є дієздатною, не

¹ Шишков С.Н. О принудительном лечении осужденных с психическими аномалиями // Российская юстиция. - 1098. - № 4. - С. 49.

² Див.: Котов В.П., Мальцева М.М., Шапкін Ю.А., Яхімовіч Л.А. у кн.: Руководство по судебной психиатрии /Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко. - М.: Медицина, 2004. - С. 472 - 472.

³ Див.: Зайцева О. Порядок лечения ограниченно вменяемых осужденных требует дополнительной регламентации // Российская юстиция. - 2003, - №5. - С. 54-55.

⁴ Див.: Кисляков А.В. Уголовная ответственность и исполнение наказания в отношении лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключяющими вменяемости: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Академия права и управления Министерства юстиции Российской Федерации. - Рязань, 2004. - С. 25.

бажає, так і ефективність досягнення цілей примусових заходів медичного характеру.

Психічні розлади здатні викликати підвищену запальність, збудливість, агресивність або, навпроти, надмірну пасивність і підкореність волі інших осіб, недостатнє розуміння внаслідок зниження інтелекту вимог режиму утримання засуджених тощо. Разом з тим, при надмірній активності засудженого, котра легко приймає протиправні форми, у психіатрів виникає спокуса спробувати «виправити» гіперактивність засуджених, придушити за допомогою психофармакологічних засобів, які мають потужну нейролептичну дію (зниження підвищеної збудливості та агресивності). Здавалося б, таким шляхом можна поліпшити псевдоадаптаційні можливості засудженого і значно зменшити, хоча б на нетривалий час, імовірність порушень режиму. Однак задача якщо і вирішується, то тільки ціною заподіяння певної шкоди здоров'ю людини, тому що вона стане пасивною, апатичною, безініціативною ¹.

Психіатри відзначають, що тривала ізоляція звичайно «приводить до зниження здатності соціальної адаптації, внаслідок чого пацієнти, виписані після тривалого перебування у лікарні, нерідко більше схильні до різних порушень закону» ². Слід враховувати, що більшість психічних розладів, які становлять медичний критерій обмеженої осудності, практично не піддаються або погано піддаються терапевтичному впливу і шанси на їх лікування з'являються лише тоді, коли пацієнт дійсно бажає лікуватися і вірить в ефективність запропонованої йому терапії ³.

Уявляється, що для вирішення питання про необхідність застосування примусових заходів медичного характеру до обмежено осудного необхідно коротко розкрити їх сутність.

¹ Див.: *Шшиков С.Н.* О принудительном лечении осужденных с психическими аномалиями // Российская юстиция. - 1998. - № 4. - С. 50; *Козаченко И.Я., Спасенников Б.А.* Вопросы уголовной ответственности и наказания лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключающими вменяемости // Государство и право. - 2001. - №5. - С. 72.

² *Котов В.П., Мальцева М.М.* Психически больной в современном обществе: опасно ли это? // Право и психиатрия. - М.: Юрид. лит. (Сер.: «Проблемы, мнения, перспективы»), 1991. - С. 146.

³ Див.: *Жариков Н.М., Морозов Г.В., Хритинин Д.Ф.* Судебная психиатрия: Учебник для вузов. - М.: Изд-во «Норма», 2001. - С. 349.

Зарубіжне законодавство, залежно від системи права і домінуючої школи кримінального права, вирішує це питання по-різному. Щодо розглянутої категорії злочинців застосовуються примусові заходи медичного характеру (впливу), безпеки та лікування на підставі їх кримінальної (суспільної) небезпеки. Англосаксонській системі права відомі заходи безпеки (превентивні заходи), спрямовані на попередження злочинних діянь осіб, схильних до їх вчинення. Єдиного термінологічного позначення немає ні в Англії, ні в США. Для обох країн найбільш характерний превентивний захід - призначення продовжених (додаткових строків) позбавлення волі щодо «звичних злочинців».

Країни романо-германської системи права, крім заходів, яріямованих безпосередньо на ізоляцію, лікування особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння і страждає психічним розладом, застосовують заходи, спрямовані на усунення небезпечної ситуації за допомогою конфіскації предметів, котрі можуть бути знаряддям, засобами вчинення злочину, заборони займатися певною діяльністю¹. Основна мета цих заходів - превенція «небезпечного стану» особи, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, що досягається шляхом його ресоціалізації або ізоляції від суспільства. Як видно, зазначені примусові заходи пояснюються принципом доцільності, сформульованим соціологічною школою права в ХІХ столітті, критика позиції якої щодо злочинців із психічними розладами докладно викладена у підрозділі 1.3. роботи. Хоча й на сьогодні є прихильники цієї течії у кримінальному праві. Слід відмітити, що деякі російські вчені також розглядають примусові заходи медичного характеру як «соціально-правові та медико-реабілітаційні заходи безпеки»².

¹ Див.: *Гатауллин В., Шагеева Р.* Принудительные меры медицинского характера в уголовном законодательстве зарубежных стран // *Законность.* - 2004. - № 10. - С. 58-59.

² Див.: *Михеев Р.И., Беловодский А.В., Воробей ВА., О.Р. Михеев.* Принудительные меры медицинского характера в уголовном праве - социально-правовые и медико-реабилитационные меры безопасности (Проблемы теории, законодательства и правоприменения на рубеже веков) / Под научн. ред. проф. *С.Д. Князева*, проф. *Л.А. Ванеевой*, проф. *Р.И. Михеева*. Изд. научное. Инициативное. - Владивосток: Изд. группа «ВИТ», 2000. — С. 24.

У той же час теорія «небезпечного стану», на підставі якої у деяких європейських країнах застосовуються заходи соціального захисту, визнана незадовільною. Про це свідчить, зокрема, **Рекомендація 818 «Про ситуацію із психічними захворюваннями», яка прийнята Парламентською асамблеєю Ради Європи 8 жовтня 1977 р.** У ній уряди країн- учасниць закликають до перегляду законодавства і адміністративних законів у частині, що стосується психічних захворювань, шляхом перевизначення деяких основних концепцій, наприклад «небезпеки», шляхом зведення до мінімуму утримання під арештом протягом «невизначеного строку». При цьому зазначено про необхідність шукати нові шляхи допомоги психічно хворим, наголошуючи на елементи гуманізму і якість допомоги ¹.

В українській кримінально-правовій літературі відзначено, що за своєю юридичною природою «заходи медичного характеру не є покаранням» ². Примусові заходи медичного характеру відрізняються від покарання підставами їх застосування (суспільна небезпека особи), змісту (відсутність негативної кримінально-правової оцінки вчиненого), цілям (лікування, а не виправлення), юридичним наслідкам (примусові заходи медичного характеру не тягнуть судимості).

Аналіз КК України з питань застосування примусових заходів медичного характеру показує, що у випадку їх призначення мова йде власне кажучи про два напрямки їх виконання: медичний і правоохоронний. Мету медичного характеру законодавець позначає як: «лікування» (ч. 1 ст. 92 КК України). Метою ж юридичного характеру є «попередження вчинення суспільно небезпечних діянь» (ч. 1 ст. 92 КК України). Таким чином, примусові заходи

¹ Рекомендація 818 (1977) про ситуацію з психічними захворюваннями, прийнята Парламентською асамблеєю Ради Європи 8 жовтня 1977 г. http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_069

² Див., напр.: *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка*. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 287; *Музика А.А.* у кн.: Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / Под ред. *Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка*. - К.: Каннон; А.С.К., 2002. - С. 79.

медичного характеру мають подвійну лікувально-попереджувальну, тобто двосторонню, ціль.

З одного боку, їх застосування захищає інтереси хворого, оскільки реалізація цих заходів спрямована на лікування або поліпшення його психічного стану. З іншого боку, примусові заходи медичного характеру виражають інтереси суспільства, тому що їх здійснення спрямоване на запобігання новим кримінально-протиправним діям з боку психічно хворих осіб. Фактично, як вірно відзначає Г.В. Назаренко, медична ціль примусових заходів медичного характеру виступає як засіб досягнення юридичної мети, котра укладається у забезпеченні суспільної безпеки¹.

У КК України не зазначені підстави застосування примусових заходів медичного характеру. Коментуючи ст. 92 КК України, Т.М. Арсенюк вказує, що для призначення особі таких примусових заходів необхідна сукупність умов: 1) доведено вчинення нею суспільно небезпечного діяння, яке має ознаки конкретного злочину; 2) установити, що особа в момент його вчинення перебувала в стані неосудності чи обмеженої осудності або після вчинення злочину захворіла на психічну хворобу, яка виключає можливість призначення або виконання покарання; 3) особа знаходиться у такому психічному стані, що складає небезпеку для себе або інших осіб².

Більшість авторів обмежуються вказівкою на першу і третю умови³, указуючи на категорії осіб, до яких примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані. Відповідно до ст. 416 КПК України вони застосовуються лише до осіб, які є **суспільно небезпечними**.

¹ Див.: *Назаренко Г.В.* Принудительные меры медицинского характера в уголовном праве; Учебное пособие для юридических вузов и факультетов. - М.: «Ось-89», 2000. - С. 15.

² Див.: *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка*. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 288.

³ Див.: *Шаренко С.Л.* Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру. - Харків: Право, 2002. - С. 8; *Самощенко І.В.* у кн.: Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.В. Гавриш* та ін.; За заг. редакцією *В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація*. Видання друге, перероблене та доповнене. - Х.: ТОВ «Одісей», 2004. - С. 293-294; *Трубников В.М., Яровой А.А.* Принудительные меры медицинского характера и принудительное лечение: проблемы, поиски, решения // Право) безпека. - 2003/2'3. - С. 139.

Змістовна характеристика поняття «суспільна небезпека» щодо аналізованої проблеми примусових заходів медичного характеру є предметом для дискусій у кримінально-правовій і судово-психіатричній літературі. Кримінальний кодекс України не розкриває поняття суспільної небезпеки психічно хворого, хоча це поняття має велике практичне значення, адже від того або іншого розуміння суспільної небезпеки особи із психічним розладом залежить вся практика призначення примусових заходів медичного характеру. Без вирішення цього питання суд не може ні застосовувати примусові заходи медичного характеру, ні обрати конкретний їх вид.

На думку українських і російських криміналістів, суспільна небезпека такої особи характеризується двома критеріями: *юридичним* (вчинення діяння, передбаченого кримінальним законом) і *медичним* (наявність психічного розладу, який робить таку особу небезпечною для себе або для інших)¹.

Слід зазначити, що проаналізовані літературні джерела, а саме, як праці радянських вчених², так і сучасних науковців³, а також законодавство України⁴, котрі присвячені

¹ Див., напр.: *Арсенюк Т.М.* у кн.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка*. - Книга 1. (Загальна частина). - К.: Форум, 2005. - С. 288; *Музыка А.А.* у кн.: Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / Под ред. *Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка*. - К.: Каннон; А.С.К., 2002. - С. 79; *Назаренко Г.В.* Принудительные меры медицинского характера в уголовном праве: Учебное пособие для юридических вузов и факультетов. - М.: «Ось-89», 2000. - С. 11.

² Див.: *Вицин С.Е.* Принудительные меры медицинского характера (понятие, основания и порядок применения): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.715, 12.718 / Высшая школа МВД СССР. - М., 1970. - С. 5-6; *Калашник Я.М.* Критерии общественной опасности психически больных // Социалистическая законность. - 1970. - № 3. - С. 44; *Улицкий С.Я.* Правовое регулирование принудительных мер медицинского характера. Метод, рекомендации. - Владивосток: Прокуратура Приморского края, 1974. - С. 3; *Протченко Б.А.* Принудительные меры медицинского характера по советскому уголовному праву (проблемы законодательства и правоприменительной практики): Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюзный ордена «Знак почета» институт советского законодательства. - М., 1979. - С. 8 - 9.

³ Див.: *Первомайский В.Б.* Понятие «общественная опасность душевнобольного» в судебной психиатрии // Государство и право. -1992. - №7. - С. 59-67; *Михеев Р.И., Беловодский А.В., Воробей ВА, Михеев О.Р.* Принудительные меры медицинского, характера в уголовном праве - социально-правовые и медико-реабилитационные меры безопасности (Проблемы теории, законодательства и правоприменения на рубеже веков) / Под научн. ред. проф. *С.Д. Князева*, проф. *Л.А. Ванеевой*, проф. *Р.И. Михеева*. Изд. научное. Инициативное. - Владивосток: Изд. группа «ВИТ», 2000. - С.49- 55; *Шаренко С.Л.* Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру. - Харків: Право, 2002. - С. 9.

⁴ Ст.ст. 3-15 Інструкції про порядок застосування примусових заходів медичного характеру до осіб з психічними розладами, які скоїли суспільно небезпечні діяння. Затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.10.2001 р. № 397 // Офіційний вісник України. - 2002 (22.03.2002 р.). - №10. - Ст. 493.

питанню суспільної неоезпеки, розглядає це поняття тільки щодо суб'єктів суспільно небезпечних діянь, а не злочинів. Тобто суспільна небезпека по психічному стану, як одна із підстав застосування примусових заходів медичного характеру, вивчене і застосовується лише до осіб, що мають тяжкі психічні розлади, які свідчать для кримінального права про відсутність суб'єкта злочину (ч. 2 ст. 19 КК України) або про неможливість призначення особі покарання (ч. 3 ст. 19 КК України).

Це обумовлене тим, як зазначають судові психіатри, що при вчиненні суспільно небезпечного діяння особами з психічними розладами, які не підлягають кримінальній відповідальності, тобто при неосудності, пріоритетне значення у виникненні такого діяння належить тяжкому психічному розладу. Чим менше тяжкість психічного розладу, тим більш головну роль у небезпечній поведінці грає особистість, особливо ситуаційні фактори¹.

Слід відзначити, що положення про значну суспільну небезпеку обмежено осудних, як і будь-яких осіб із психічними розладами, порівняно зі здоровими людьми, є позицією соціологічної школи кримінального права. Як ми вже відзначали у підрозділі 1.3. роботи, представники цієї школи відстоюють ідею про схильність осіб із психічними захворюваннями або, принаймні, про зниження у них «здатності втриматися від злочину». У цьому випадку антисоціальні форми поведінки виводяться безпосередньо з особливостей психічних розладів, що дозволяє говорити соціологам про їх «небезпечний стан». Відповідно до поглядів цієї школи зменшена осудність перестає бути аргументом на користь пом'якшення покарання, стаючи одним із засобів посилення репресії. Із робіт, в яких захищається ця доктрина, випливає, що визнання особи зменшено осудною дозволяє ізолювати її на невизначений строк для сполучення покарання і лікування. При цьому

¹ Див.: Волков В.Н. Судебная психиатрия: Курс лекций. - М.: Юристъ, 1998. - С. 105; Котов В.П., Мальцева М.М. у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. Г.В. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича. А.А. Ткаченко. - М.: Медицина, 2004. - С. 429-430.

автори не приховують, що подібні заходи диктуються винятково принципом «доцільності»¹.

Як вже зазначалося, в радянській літературі ХХ сторіччя, як і в теперішній час, домінуючою є позиція, що психічні розлади, що не є тяжкими, не визначають злочинну поведінку, а позначається у ній опосередковано².

Такий висновок підтверджують спеціальні дослідження, присвячені вивченню проблеми небезпеки психічно хворих. Отримані результати показали, що крива росту суспільно небезпечних дій психічно хворих повторює криву росту злочинів серед населення, причому частка осіб, визнаних неосудними залишається майже незмінною та складає біля 0,5%³.

Про стабільно низький показник кількості осіб, визнаних судом неосудними та обмежено осудними, свідчить як узагальнення судової практики⁴, так і офіційні статистичні дані, згідно з якими кількість таких людей разом протягом останніх п'яти років не перевищує 1500 осіб на рік⁵.

Судові психіатри відзначають, що небезпека контингенту обмежено осудних «обумовлена не стільки наявністю психопатологічних порушень, скільки соціальними факторами, особистісними установками ситуаційними впливами, тому вони є відповідальними за свої дії»⁶. Таким чином, при наявності психічних розладів, що не є тяжкими,

¹ Див. про це: *Луниц Д.Р.* Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1966. - С. 200-204.

² Див.: *Краснушкин Е.К.* Что такое преступник? //Преступник и преступность. - М., 1926. - С. 6-33; *Кузнецова Н.Ф.* Проблемы криминологической детерминации / Под ред. чл.-корр. АН СССР *В.Н. Кудрявцева*. - М.: Изд-во Моек, ун-та, 1984. - С. 13-16; *Абельцев С.Н.* Личность преступника и проблемы криминального насилия. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. - С. 125; *Кудрявцев И.А., Ратинова Н.А.* Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). - М.: Изд-во Моек, ун-та, 2000. - С. 62; *Даньшин И.М.* у кн.: Криминологія: Загальна та Особлива частини: [Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів] / *И.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодод*; За ред. *И.М. Даньшина*. - Харків: Право, 2003. - С. 69-70.

³ Див.: *Шостакович Б.В.* у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. *Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко*. - М.: Медицина, 2004. - С. 109.

⁴ Узагальнення практики розгляду судами України кримінальних справ про застосування примусових заходів медичного характеру (1999-2003 рр.) // Матеріали Апеляційного суду Харківської області.

⁵ Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

⁶ Див.: *Шостакович Б.В.* у кн.: Руководство по судебной психиатрии / Под ред. *Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко*. - М.: Медицина, 2004. - С. 114.

ведучими у поведінці, у психічній діяльності особи в цілому залишаються соціально-психологічні детермінанти (морально-етичні установки тощо). У поведінці осудної особи патологічні риси психіки опосередковуються соціальним змістом її свідомості, що є провідним фактором у взаєминах людини із оточуючим його середовищем - на виробництві, у побуті, у родині і т.п.

Таким чином, аналіз спеціальної літератури та судової практики дозволяє зробити висновок про те, що особам із психічними розладами, які не є тяжкими, не властива підвищена суспільна небезпека, виражена у схильності вчиняти правопорушення. Мова йде про таке порушення психіки, що обмежує людину у здатності усвідомлювати свої дії або керувати ними незалежно від того, які були причини і спонукальні мотиви цих дій. Іншими словами, злочинну поведінку неможливо пояснити психічними розладами людини, а тим більше ставити в залежність від захворювання його антисоціальні дії. Останнє положення пропонувалося представниками антропологічної школи кримінального права, критика позиції якої наведена у підрозділі 1.3. роботи.

У той же час вивчення міжнародного законодавства та сучасний рівень психіатрії надає додаткові підстави для аргументації необґрунтованості призначення примусових заходів медичного характеру злочинцям із психічними розладами, що не є тяжкими, зокрема особам, визнаним обмежено осудними.

Відзначимо, що міжнародне законодавство допускає обмеження прав психічно хворих на підставі закону та у випадку, якщо це є необхідним для забезпечення захисту і безпеки зацікавленої особи або інших осіб чи в інших випадках для захисту суспільної безпеки, порядку, здоров'я або моральності або основних прав і свобод інших осіб ¹. Однак, це положення поширюється, як уявляється, на осіб з тяжкими психічними розладами, не здатними внаслідок захворювання до усвідомлено-вольової діяльності.

¹ Резолюція 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями і поліпшення психіатричної допомоги». Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 р по доповіді Третього комітету http://www.racla.gov.ua/cgi-bin/law8/main.cgi?nreg=995_905 «ВИТ», 2000. — С. 24.

Обґрунтовується це принципом добровільності надання психіатричної допомоги особам із психічними захворюваннями, що підтверджується низкою міжнародних нормативно-правових актів.

Відповідно до ч. 1 ст. 3 **Хартії основних прав Європейського Союзу** від 7 грудня 2000 року «кожна людина має право на фізичну недоторканність і недоторканність психіки». У цій же статті підкреслюється, що у галузі медицини необхідно, насамперед, забезпечити добровільну та вільну згоду зацікавленої особи у встановленому законом порядку¹.

Гавайська декларація II, схвалена 10 липня 1983 р. Генеральною асамблеєю Всесвітньої психіатричної асоціації, закріплює, що «ніяке лікування не повинне здійснюватися проти волі пацієнта, якщо тільки через психічне захворювання він не може сформулювати свої думки про те, що послужить йому у вищих інтересах, а також, якщо без даного лікування ймовірна поява серйозної шкоди для пацієнта або інших осіб»².

Згідно ж **«Положень і поглядів Всесвітньої психіатричної асоціації про права і юридичний захист психічно хворих»**, прийнятих Генеральною асамблеєю Всесвітньою психіатричною асоціацією на VIII Всесвітньому конгресі з психіатрії 17 жовтня 1989 р., «примусове втручання є грубим порушенням прав людини й основних свобод пацієнта... Госпіталізація або лікування не повинне проводитися проти волі пацієнта, якщо тільки пацієнт не страждає серйозним психічним захворюванням». Основним визнається принцип добровільності лікування: «добровільне лікування повинне заохочуватися, а доступ до добровільного лікування не повинен регулюватися інакше, ніж доступ до лікування соматичних захворювань»³.

¹ Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_524

² Гавайська декларація II. Схвалена Генеральною асамблеєю Всесвітньої психіатричної асоціації 10 липня 1983р. http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_872

³ Положення та погляди Всесвітньої психіатричної асоціації про права і юридичний захист психічно хворих, Прийняті Генеральною асамблеєю Всесвітньої психіатричної асоціації на VIII Всесвітньому конгресі з психіатрії 17 жовтня 1989 г. http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_871

Відповідно до Резолюції 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями і поліпшення психіатричної допомоги», прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 р., кримінальні злочинці повинні одержувати найкращу психіатричну допомогу. У той же час підкреслюється, що їх лікування при будь-яких обставинах; (підкреслено мною. - О.З.) повинне відповідати принципу інформованої згоди, тобто отриманого вільно, без погроз і недоречного мотивування, після надання пацієнтові адекватної та зрозумілої інформації у такій формі і такій мові, які доступні пацієнтові ¹.

З огляду на викладене, необхідно визнати, що значне обмеження інтелектуально-вольових здатностей людини внаслідок психічного розладу, що не є тяжким, і ступінь тяжкості (і як наслідок суспільної небезпеки) вчиненого такою особою злочину перебувають у різних площинах. Перша обставина повинна враховуватися при встановленні осудності (обмеженої осудності), а друга - при реалізації кримінальної відповідальності, зокрема індивідуалізації покарання, виходячи із загальних засад його призначення, але в жодному разі не у призначенні злочинцеві примусових заходів медичного характеру.

У цьому аспекті слід враховувати, що можливі твердження про обмежено осудних як про джерело небезпеки, перебільшені. Цей контингент злочинців дуже незначний (з 2002 року по 2005 рік не більше 1500 випадків застосування ст. 20 КК України ²) і особи, які до нього відносяться, хоча й мають психічні розлади, що не є тяжкими, але є за своїм психічним станом **дієздатними**. У загальній психіатричній практиці всі недобровільні психіатричні лікувально-діагностичні заходи, у тому числі й амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку, застосовуються лише до хворих з тяжким психічним

¹ Резолюція 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями і поліпшення психіатричної допомоги». Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 р по доповіді Третього комітету http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/law8/main.cgi?nreg-995_905

² Відомості наведені із форм галузевої статистичної звітності 38-здоров щодо проведення судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2005 рр., які надані Київським міським центром судово-психіатричної експертизи.

розладом. Останній, згідно ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу», є розладом психічної діяльності (затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), який позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку¹. Цим терміном, по суті, охарактеризована група психічних розладів категорій осіб, зазначених у п. 1 і п. 3 ч.1 ст. 93 КК України, тобто неосудних і до тих, яким неможливо призначити покарання або виконати його за їх психічним станом.

Слід відзначити, що критерії суспільної небезпеки осіб із психічними розладами при неосудності і обмеженій осудності істотно відрізняються. При неосудності медичний критерій - тяжкий психічний розлад, юридичний - тяжкість вчиненого діяння, а іноді й сам факт суспільного небезпечного діяння в якому очевидний вплив патології психіки. Для обмежено осудних критерії можуть бути сформульовані в тій же послідовності. Медичний критерій - психічний розлад, що не є тяжким, котрий свідчить про особу дієздатну по своєму психічному стані. Що стосується юридичного критерію - тяжкість вчиненого злочину, то він повинен відображатися у призначеному покаранні.

Таким чином, у той час як поза кримінально-правовим полем примусове психіатричне лікування осіб, у яких відсутній тяжкий психічний розлад, заборонене, до категорії обмежено осудних, які мають психічні розлади, що не є тяжкими, можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру. Уявляється, що законодавець введенням статті про обмежену осудність, прагнув досягти мети виправлення особи, окрім призначення покарання, також застосуванням примусових заходів медичного характеру, що суперечить призначенню останніх.

Виходячи з викладеного, вважаємо необґрунтованою вказівку в ст. 93 КК України «Особі, до яких застосовуються примусові заходи медичного характеру» на осіб, «які вчинили в стані обмеженої осудності злочини». Поряд із цією категорією

¹ Див.: Про психіатричну допомогу: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради. - 2000. - № 19. - ст. 143.

злочинців у статті зазначені особи, що вчинили суспільно небезпечні діяння у стані неосудності, і в стані осудності, але захворіли психічною хворобою до постанови вироку або під час відбування покарання. Сумніви виникають на тих підставах, що останні дві категорії осіб не можуть діяти усвідомлено або керувати своїми діями, у той час як обмежено осудні, в силу нетяжкої поразки психіки, здатні під час вчинення злочину, хоч і не повною мірою, усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Саме на підставі різниці у ступені впливу психічного розладу на психічний стан людини взагалі і під час вчинення злочину, зокрема, а також із урахуванням принципу добровільності надання психіатричної допомоги особам із психічним розладами, що не є тяжкими, вважаємо обґрунтованим **виключити з ч. 1 ст. 94 КК України п. 2, котрий вказує на категорію осіб, визнаних судом обмежено осудними.**

Слід відмітити, що в проектах КК України 1993 - 1999 рр.¹, підготовлених робочою групою Кабінету Міністрів України, у тому числі й прийнятому Верховною Радою України у першому читанні², у статті про обмежену осудність не була передбачена можливість застосування ні примусових заходів медичного характеру, ні примусового лікування до осіб, визнаних обмежено осудними.

У ході підготовки проекту КК України на нього надходили зауваження і пропозиції від багатьох установ і організацій. Акцентуємо увагу на зауваженнях, наданих відділом профілактики суспільно небезпечних дій психічно хворих і примусового лікування Українського науково-дослідного інституту соціальної та судової психіатрії. Науковці пропонували передбачити у Кримінальному кодексі України можливість застосування примусових заходів медичного характеру лише до «осіб з ознаками психічного захворювання, які скоїли суспільно небезпечні діяння, що

¹ Проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів Кабінету Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 5 (1994 рр.). - С. 122-129.

² Проект Кримінального кодексу України, прийнятий Верховною Радою у першому читанні 10.09.1998 р. Законопроект № 1029 // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів Кабінету Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 12 (1997-1998 рр.). - С. 222-325.

збігаються з діями, які передбачені Особливою частиною цього Кодексу, з метою запобігання вчинення ними повторних суспільно небезпечних дій». Крім цього, судовими психіатрами зверталася увага на неправомірності примусового лікування алкоголізму і наркоманії без усвідомленої згоди особи¹.

Однак, проігнорувавши рекомендації фахівців у сфері судової психіатрії, окремі народні депутати України наполягли на включенні у статтю про обмежену осудність положення про можливість застосування до таких суб'єктів злочину примусових заходів медичного характеру², створивши тим самим сумнівну по правомірності підставу недобровільного лікування психічно хворих, але, **дієздатних (по психічному стану) суб'єктів**.

Одним з аргументів сформульованої пропозиції є також позиція судових психіатрів. Слід відзначити, що в актах судово-психіатричної експертизи Міжобласного центра судово-психіатричних експертиз Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3 за 2001-2005 рр., відсутні рекомендації про необхідність застосування до осіб із психічними розладами в рамках осудності примусових заходів медичного характеру і примусового лікування. Це ж положення щодо необґрунтованості застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру лікарі судово-психіатричні експерти зазначеного Центру висловили при проведенні їх анкетування.

На думку фахівців, лікування осіб із психічними розладами, що не є тяжкими, охоплює не тільки

¹ Зауваження та пропозиції до проекту КК України, надані керівником відділу профілактики суспільно небезпечних дій психічно хворих та примусового лікування Українського НДІ соціальної та судової психіатрії // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 14 (1998 р.). - С. 98-101; Порівняльна таблиця до проекту КК України (третє читання). Розглянутий 18.10.2000 року у Комітетах з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та боротьби з організованою злочинністю і корупцією // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 24 (2000 - 2001 рр.). - С. 7.

² Збірка пропозицій народних депутатів до проекту КК України // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 15 (1998 р.). - С. 44.

психіатричне лікування, а й містить у собі великий комплекс досить різноманітних заходів: психолого-корекційних і соціально-реабілітаційних, причому психофармакологічне лікування повинне займати далеко не перше місце. Зазначені дії будуються на принципах взаємної довіри пацієнта і лікаря, поваги незалежності та свободи особи пацієнта, збереження лікарської таємниці¹. Лікування і допомога кожному пацієнтові повинні ґрунтуватися на індивідуально розробленому плані, котрий обговорюється з пацієнтом, регулярно переглядається, по необхідності змінюється і здійснюється кваліфікованим персоналом².

Слід відмітити, що на теперішній час у Європі істотно зросла роль суспільних реабілітаційних інститутів, які забезпечують соціальну адаптацію таких осіб. У більшості випадків правопорушники потрапляють у спеціальні групи, контрольовані лікарями-психіатрами, психологами і соціальними працівниками, де одержують психотерапевтичну і, якщо необхідно, психофармакологічну і соціальну допомогу. Подібні програми реалізуються практично у всіх країнах Західної Європи³.

Як вже відзначалося у вступі роботи, в Україні зі значною прогресією погіршується психічне здоров'я населення⁴. У зв'язку із цим, вважаємо обґрунтованим і

¹ Див.: *Котов В.П., Мальцева М.М.* Психически больной в современном обществе: опасно ли это? // *Право и психиатрия*. - М.: Юрид. лит., 1991. - С. 146; *Шишков С.Н.* О принудительном лечении осужденных с психическими аномалиями // *Российская юстиция*. - 1998. - № 4. - С. 50; *Мельник В.* До проблеми обмеженої осудності // *Право України*. - 1999. - УН. - С. 104; *Козаченко І.Я., Спасеников Б.А.* Вопросы уголовной ответственности и наказания лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключаяющими вменяемости // *Гос-во и право*. - 2001. - №5. - С. 72; *Табачников С.І., Горбань С.М., Михайлов Б.В., Влох І.Й., Маркова М.В., Чугунов В.В.* Актуальні проблеми соціально-реабілітаційної психіатрії в Україні // *Медицинские исследования*. - 2001. - Т. 1. - Вып. 1. - С. 6-8; *Спасеников Б.А.* Принудительные меры медицинского характера: История, теория, практика. - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2003. - С. 335-336.

² Резолюція 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями і поліпшення психіатричної допомоги». Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 р по доповіді Третього комітету http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_905

³ Див.: *Кудрявцев І.А.* Ограниченная вменяемость // *Государство и право*. - 1995. - №5. - С. 115-116; *Пережогин Л.О.* Судбно-психіатрическая оценка расстройств личности с учетом положений ст. 22 УК РФ: Дисс... канд. мед. наук: 14.00.18. - М., 2001. - 199 с. <http://www.otrok.ru/special/drlev/lev4.htm>.

⁴ Про це докладніше: *Юрьева Л.Н.* Динамика распространения психических и поведенческих расстройств в мире и в Украине // *Медицинские исследования*. - 2001. - Т. 1. - Вып. 1. - С. 32-33; *Голіна В.В., Смелянов В.П., Петрук П.Т.* Проблеми призначення покарання за злочини, винені неповнолітніми з психічними аномаліями // *Держава та регіони*. - 2005. - № 1. - С. 84-90.

своєчасним урахувати відзначений успішний досвід зарубіжних країн щодо населення, яке страждає психічними розладами. Для цього необхідно створити доступні комплексні програми реабілітації психічно хворих і забезпечити їх виконання в діючих регіональних установах Міністерства охорони здоров'я України. Таким чином, поліпшити психічне здоров'я населення в Україні можливо лише у випадку, коли будь-яка людина, у тому числі й засуджений, незалежно від форми реалізації кримінальної відповідальності, зможе пройти курс лікування від психічного розладу на добровільній основі.

Проведене дослідження дозволяє визначити кримінально-правові наслідки визнання судом особи обмежено осудним і зробити наступні висновки:

1. Особа, визнана судом обмежено осудною, підлягає кримінальній відповідальності. Враховуючи особливу природу психічного розладу, як причини обмеження значною мірою психічних здатностей особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, вчинення злочину особою, визнаною обмежено осудною, слід визнати обставиною, яка може пом'якшити покарання. Аналіз сутності обмеженої осудності і соціально-психологічних детермінант злочинної поведінки дає підстави порушити питання про її оцінку залежно від характеру вчиненого особою злочину.

2. Сформульовані у літературі пропозиції по організації спеціальних кримінально-виконавчих установ для обмежено осудних недостатньо обґрунтовані. Вони не вирішують основної проблеми - надання психіатричної допомоги всім засудженим із психічними розладами. До них відносяться не тільки обмежено осудні, а й особи, визнані осудними (психічний розлад яких не здійснив суттєвого впливу на здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину), також засуджені, у яких психічні розлади розвилися в місцях позбавлення (обмеження) волі. Уявляється, що вирішувати цю проблему необхідно з урахуванням положень Кримінально-

виконавчого кодексу України, який дозволяє реалізувати покарання у виді позбавлення волі особам із психічними розладами за індивідуальною програмою.

3. КК України вперше передбачив можливість застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, визнаних обмежено осудними. Міжнародне і національне законодавство у питанні надання психіатричної допомоги проголошує домінуючим принцип добровільності пацієнта на психіатричне втручання, визнаючи допустимим примусовість такої допомоги поза кримінально-правовим полем тільки особам з тяжкими психічними розладами. Обмежено осудні особи є суб'єктами злочину, котрі мають психічний розлад, який не є тяжким, і застосування до них примусових заходів медичного характеру не відповідає сутності цих заходів, а також створює умови для порушення прав осіб із психічними розладами. Це дозволяє пропонувати виключення з переліку осіб, до яких можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, злочинців, визнаних обмежено осудними.

ВИСНОВКИ

У науковій праці здійснено нове вирішення наукового завдання - формулювання теоретично обґрунтованих висновків щодо поняття обмеженої осудності, а також розроблення на цій основі рекомендацій по вдосконаленню КК України і практики його застосування, що має теоретичне та прикладне значення:

1. Застосування ст. 20 КК України «Обмежена осудність» дозволяє на підставі інституту суб'єктивного ставлення в вину індивідуалізувати кримінальну відповідальність особи, враховуючи її особливий психічний стан під час вчинення злочину. Це відображається при призначенні покарання та порядку його відбування, що відповідає принципам справедливості та гуманності, а також сприяє вирішенню завдань Кримінального кодексу України.

2. Обмежена осудність є видом осудності, який характеризує здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину, яка значною мірою обмежена через наявний у неї психічний розлад.

3. Обмежену осудність визначає її формула, що містить два взаємозалежних критерії: медичний і юридичний. Медичний критерій «психічний розлад» є передумовою того психічного стану, який характеризується юридичним критерієм - як значною мірою обмежена здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину.

4. Зміст медичного критерію обмеженої осудності «психічний розлад» розкривається за допомогою поняття «психічний розлад, що не є тяжким». Це дозволяє відобразити визначену Законом України «Про психіатричну допомогу» класифікацію психічних розладів за їх тяжкістю, а також пов'язує КК України із зазначеним Законом України та Міжнародною статистичною класифікацією хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду (МКХ-10).

5. Ознаки юридичного критерію (інтелектуальна і вольова) характеризують різні сфери психіки людини, які можуть бути порушені захворюванням із переважною поразкою тієї або іншої сторони психічної діяльності, що обґрунтовує їх поєднання у формулі обмеженої осудності за допомогою сполучника «або». Визнання особи обмежено осудною має бути тільки у випадку встановлення такого впливу психічного розладу на здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, який характеризуються значною мірою обмеження такої здатності.

6. Осудність і вина є ознаками різних елементів складу злочину, який є підставою кримінальної відповідальності, що свідчить про їх зв'язок. Обмежена здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину при обмеженій осудності обґрунтовує наявність суб'єкта злочину і є передумовою встановлення його вини, та не свідчить про її ступінь.

7. Кримінально-правовими наслідками обмеженої осудності є: 1) можливість врахування її судом при призначенні покарання як обставини, що пом'якшує покарання, і 2) врахування факту визнання особи обмежено осудною при складанні і виконанні індивідуальної програми соціально-виховної роботи для кожного засудженого до позбавлення волі, що передбачено ст. 95 Кримінального-виконавчого кодексу України.

8. Примусове психіатричне лікування осіб, у яких відсутній тяжкий психічний розлад, поза кримінально-правовим полем, без підстав, зазначених у Законі України «Про психіатричну допомогу», заборонено. Осіб, визнаних судом обмежено осудними, характеризує наявність психічного розладу, що не є тяжким. Застосування примусових заходів медичного характеру до цієї категорії злочинців суперечить сутності і меті останніх, а також засадам добровільності надання психіатричної допомоги, передбаченим міжнародним та національним законодавством.

9. У результаті проведеного аналізу поняття обмеженої осудності пропонуються наступні зміни до КК України:

а) Статтю 20 КК України «Обмежена осудність» викласти у наступній редакції:

«1. Підлягає кримінальній відповідальності особа, яка визнана судом обмежено осудною, тобто такою, здатність якої усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину була значною мірою обмежена через наявний у неї психічний розлад.

2. Визнання особи обмежено осудною може бути враховано судом як обставина, що пом'якшує покарання».

б) У статті 93 КК України «Особи, до яких застосовуються примусові заходи медичного характеру» пункт 2 «які вчинили у стані обмеженої осудності злочини» - **виключити.**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. III Всероссийское совещание по вопросам психиатрии и неврологии // Новое в международной криминологической жизни за последние годы // Преступник и преступность. - 1926. - Сб.1. - М.: Издание Мосздравотдела. - С.123-124.

2. *Абельцев С.Н.* Личность преступника и проблемы криминального насилия. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. - 207 с.

3. *Авербух И.Е., Голубева ЕА.* К вопросу о вменяемости психически неполноценных лиц // Вопросы экспертизы в работе защитника / Под ред. д.ю.н. *И.Ф. Крылова.* - Л.: Изд-во Ленинград, ун-та, 1970. - С.92-100.

4. *Айхенвальд Л.И.* Право душевнобольного. Приложение к журналу // Современная психоневрология. - 1927. - № 5-6. - 46 с.

5. *Алмазов Б.Н., Ковалев М.И.* Оценка психического здоровья человека уголовным законодательством: Учебное пособие. - Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1987. - 66 с.

6. *Аменицкий АД.* К вопросу о принудительном лечении и о социально-опасных душевнобольных и психопатах // Душевнобольные правонарушители и их принудительное лечение. - М., 1929. - С.23-40.

7. *Амон А.* Детерминизм и вменяемость. - С.-Петербург: Типолитография «Евг. Тиле преемн.», 1905. - 222 с.

8. Аномальное сексуальное поведение / Под ред. д-ра мед. наук, проф. *АА. Ткаченко* и д-ра мед. наук *Г.Е. Введенского.* - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2003. - 657 с.

9. *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступность и психические аномалии. - М.: Наука, 1987. - 215 с.

10. *Антонян Ю.М., Бородин С.В.* Преступное поведение и психические аномалии. - М.: Спарк, 1998. - 207 с.

11. *Антонян Ю.М., Первозванский В.Б.* Исправление и перевоспитание осужденных с психическими аномалиями: Учебное пособие. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1985. - 80 с.

12. *Аргунова Ю.Н.* Применение нормы об «ограниченной» вменяемости // Российская юстиция. - 1999. - №7. - С.40-42.

13. *Артеменко Н.В.* Актуальные проблемы вменяемости (невменяемости) и возраста уголовной ответственности (сравнительный историко-правовой анализ уголовного

законодательства Российской Федерации и Франции): Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Ростов-на-Дону, 1999. - 255 с.

14. Архів апеляційного суду Харківської області за 2005 р., справа № 11-1145.

15. Архів Жовтневого районного суду м. Харкова за 2002 р., справа № 1-551.

16. Архів Київського районного суду м. Харкова за 2002 р., справа № 1-406/4.

17. Архів Київського районного суду м. Харкова за 2004 р., справа № 1-510/2.

18. Архів Московського районного суду м. Харкова за 2005 р., справа № 1-26.

19. *Астемиров З.А.* Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних (теоретическое введение в изучение спецкурса): Учебное пособие. Под ред. д.ю.н. проф. *Н.А.Стручкова.* - М.: Высшая школа МВД СССР, 1970.-123 с.

20. *Ахметшин Х.М., Ахметшин Н.Х., Петухов А.А.* Современное уголовное законодательство КНР. - М.: ИД «Муравей», 2000. - 432 с.

21. *Ахметшин Н.Х.* История уголовного права КНР. - М.: Ин-т государства и права РАН, 2005. - 342 с.

22. *Ашаффенбург Г.* Преступление и борьба с ним. - Одесса: Издание *Вл. Распопова*, 1906. - 242 с.

23. *Бажанов М.И.* Уголовное право Украины. Днепропетровск: Пороги, 1992. - 168с.

24. *Байлов А.В.* Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т Міністерства внутрішніх справ України. - Харків, 2004. - 19 с.

25. *Бараненко Д.* Обмежена осудність за кримінальним законодавством України // Вісник прокуратури. - 2002. - № 5 (17). - С.43-49.

26. *Баулін Ю.В.* Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. - К.: Атіка, 2004. - 296 с.

27. *Белогриц-Котляревский Л.С.* Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части: Учебник. - Киев - Харьков: Южно-русское книгоиздательство *Ф.А. Иогансона*, 1903. - 618 с.

28. *Белокобыльская Т.К.* Криминологическая характеристика несовершеннолетних преступников с психическими аномалиями: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Московский государственный ун-т имени М.В. Ломоносова. - М., 1981. - 22 с.

29. *Белокобыльская Т.К.* Проблема уменьшенной вменяемости // Вестник МГУ. - Сер. 11 «Право». - 1984. - №4. - С. 33-39.

30. *Боброва И.Н., Шишков С.Н.* Об уменьшенной (ограниченной) вменяемости // Вопросы теории и организации судебно-психиатрической экспертизы (Сборник научных трудов) / Под ред. акад. АМН СССР *Г.В. Морозова*. - М.: ВНИИ общей и судебной психиатрии им. В.П. Сербского, 1989. - С. 152-160.

31. *Борodin С.В., Полубинская С.В.* Ограниченная вменяемость в проектах нового уголовного законодательства // Правовые вопросы судебной психиатрии / Под ред. *Г.В. Морозова*. - М., 1990. - С. 32-39.

32. *Брагин Р.Б.* Опыт использования ограниченной вменяемости в отношении сверхценных образований // Судебная и социальная психиатрия 90-х годов: Материалы международной конференции: В 2 т. - Киев - Харьков - Днепропетровск, 1994. - Т. 1. - С.103-104.

33. *Бруханский Н.П.* Судебная психиатрия. С предисловием проф. *П.Б. Ганнушкина*. - М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1928. - 439 с.

34. *Брыка И.И.* Уголовно-правовая и криминологическая характеристика лиц с непатологическими психическими отклонениями, не исключающими вменяемости: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08/ Юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации. - М., - 28 с.

35. *Будзинский С.* Начала уголовного права. Соч. *С. Будзинского*. - Варшава, 1870. - 362 с.

36. *Бунеев А.Н.* Психогенные реакции в местах лишения свободы // Психопатии и их судебно-психиатрическое значение. - 1934. - С. 45-57.

37. *Бурдин В.М.* Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння: Монографія. - К.: Атіка,

2005. - 160 с.

38. *Бурдін В.* Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: Монографія. - Львів: ПАІС, 2006. - 200 с.

39. *Бурдін В.М.* Окремі методологічні проблеми визначення понять осудності та неосудності // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2006.- №10 (60). - С. 78-88

40. *Васильєв В.Л.* Юридическая психология: СПб.: Питер, - 640 с.

41. *Васильєв А.А.* Проблеми осудності в кримінальному праві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т Міністерства внутрішніх справ України. - Харків, 2005. -18 с.

42. *Васильєв А.А.* Проблеми осудності в кримінальному праві України: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Харків, 2005. - 239 с.

43. *Введенский И.И.* Принудительное лечение душевнобольных и психопатов // Душевнобольные правонарушители и их принудительное лечение. - М., 1929. - С. 7-22.

44. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укладач і гол. ред. *В.Т. Бусел.* - К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», - 1440 с.

45. *Вереша Р.В.* Суб'єкт злочинного діяння за кримінальним законодавством зарубіжних держав // Кримінальне право України. - 2006.- № 3.- С. 40-49.

46. *Верещак В.М.* Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування // Вісник Верховного Суду України. - 2005. - № 10 (62). - С. 38-41.

47. *Вицин С.Е.* Принудительные меры медицинского характера (понятие, основания и порядок применения): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.715, 12.718/ Высшая школа МВД СССР. - М., 1970. - 16с.

48. *Власов И.С., Гуценко К.Ф., Решетников Ф.М., Штромас А.Ю.* Уголовное право зарубежных стран. - Вып. 2. Понятие преступления и вина. - М.: Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы ВНИИ советского законодательства, 1972. - 206 с.

49. *Власов Н.С., Гуценко К.Ф., Решетников Ф.М., Штромас А.Ю.* Уголовное право зарубежных стран. - Вып. 1. Источники уголовного права. - М.: Ун-т дружбы народов им. Патриса Лумумбы ВНИИ советского законодательства, 1978. - 250 с.

50. *Войшвилло Е.К.* Понятие. - М.: Изд-во Моек, ун-та, 1967. - 286 с.

51. *Волков В.Н.* Судебная психиатрия: Курс лекций. - М.: Юристъ, 1998. - 408 с.

52. *Волков Г.И.* Кримінальне право // Вищі заочні курси. - Вип. 4. - Харків: Юрид. вид-во Наркомюсту УССР, 1932. - С. 159-191.

53. Гавайська декларація II. Схвалена Генеральною асамблеєю Всесвітньої психіатричної асоціації 10 липня 1983р.

http://www.rada.gov.ua/cgibin/laws/main.cgi?nreg=995_872

54. *Гаккебуш В.* Philippe Pinel (К столетию со дня рождения) // Современная психоневрология. - 1926. - Т. III. - С. 3-6.

55. *Гатауллин В., Шагеева Р.* Принудительные меры медицинского характера в уголовном законодательстве зарубежных стран // Законность. - 2004. - № 10. - С. 58-60.

56. *Георгадзе З.О., Царгасова Э.Б.* Судебная психиатрия: Учебное пособие для вузов / Под ред. З.О. Георгадзе. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. - 239 с.

57. *Герцензон А.А.* Уголовное право. Часть общая. - М.: РИО ВЮА, 1948. - 496 с.

58. *Гиппель Р.* К определению понятия вменяемости // Журнал Министерства юстиции. - 1911. - № 5, - Май. - С. 318-324.

59. *Глухарева Л.И.* Понятие уменьшенной вменяемости в уголовном праве // Задачи и средства уголовно-правовой охраны социалистических общественных отношений / Сборник научных трудов. - М.: ВЮЗИ, 1983. - С. 121-133.

60. *Голіна В.В., Емельянов В.П., Петрюк П.Т.* Проблеми призначення покарання за злочини, вчинені неповнолітніми з психічними аномаліями // Держава та регіони. - 2005. - № 1. - С. 84-90.

61. *Голіна В., Емельянов В., Петрюк П.* Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями // Право України. - 2005. - № 10. - С. 74-76.

62. *Гомонов Н.Д.* Криминологические аспекты противоправного поведения лиц с психическими девиациями: Дисс... канд. юрид. наук:12.00.08. - Санкт-Петербург, 1999. - 262 с.

63. *Гродзинский М.М.* Новый уголовный кодекс УССР. Общая часть // Вестник сов. юстиции. - 1927. - 1 августа. - № 17. - С. 583-588.

64. *Гродзинский М.М.* Прения по докладам Я.И. Кирова и А.Л. Лещинского // Труды первого Украинского съезда невропатологов и психиатров (Отв. ред. *О.И. Вольфовский*). - Харьков: Издание Украинской психоневрологической академии, 1935. - С. 902-903.

65. *Гродзинский М.М.* Об усовершенствовании законодательной техники // Социалистическая законность. - 1957. - №1. - С. 11-18.

66. *Давид Р., Жоффе-Спинози К.* Основные правовые системы современности: Пер. с фр. *В.А. Туманова*. - М.: Международные отношения, 1998. - 400 с.

67. *Дагель П.С.* Учение о личности преступника. - Владивосток: Изд-во Дальневосточного гос. ун-та, 1970. - 131 с.

68. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1-4. - М.: Русский язык, 1981. - Т.1. А-З, 1981. - 699 с.

69. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1-4. - М.: Русский язык, 1981. - Т.2. И-О, 1981. - 779 с.

70. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1-4. - М.: Русский язык, 1980. - Т.4. Р-V, 1980. - 683 с.

71. *Дриль Д.А.* Учение о преступности и мерах борьбы с нею. - СПб.: Шиповник, 1912. - 568 с.

72. *Дубинин И.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н.* Генетика, поведение, ответственность: (О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения). - М.: Политиздат, 1982. - 304 с.

73. *Емельянов В.П.* Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1980. - 96 с.

74. *Жалинский А.Э.* Современное немецкое уголовное право. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. - 560 с.

75. *Жариков Н.М., Морозов Г.В., Хритпинин Д.Ф.* Судебная психиатрия: Учебник для вузов. - М.: Изд-во «Норма», 2001. - 432 с.

76. *Жеребкин В.Е.* Логический анализ понятий права. - Киев: Издательское объединение «Вища школа» Головное издательство, 1976. - 150 с.

77. *Жижиленко А.А.* Эволюция понятия уменьшенной вменяемости // Право и жизнь. - 1924. - Кн. 5-6. - С. 37-47.

78. *Жижиленко А.А.* Спорные вопросы уменьшенной вменяемости и уголовный кодекс РСФСР // Право и жизнь. - 1924. - Кн.7-8. - С. 39-48.

79. *Зайцев А.В.* К вопросу об уменьшенной вменяемости в уголовном праве // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук, зб. / Відп. ред. *В.Я. Тацій.* - Харків: Нац. юрид. акад. України, - Вип. 41. - С. 164-168.

80. *Зайцев А.В.* Некоторые вопросы ответственности за преступления, совершенные в бессознательном состоянии // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. *В.Я. Тацій.* - Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. - Вип. 44. - С. 162-166.

81. *Зайцев А.В.* К вопросу об аномальном аффекте в уголовном праве // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук, зб. / Відп. ред. *В.Я. Тацій.* - Харків: Нац. юрид. акад. України, - Вип. 48. - С. 196 - 201.

82. *Зайцев А.В.* К вопросу о формуле «ограниченная вменяемость» // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук, зб. / Відп. ред. *В.Я. Тацій.* - Харків: Нац. юрид. акад. України, - Вип. 57. - С. 156-162.

83. *Зайцев А.В.* Проблема назначения наказания ограниченно вменяемым лицам // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права: Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених». Спецвипуск № 1. - Хмельницький, 2002. - С. 211-212.

84. *Зайцев О.В.* Сутність та критерії обмеженої осудності // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 17. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. - С. 414-418.

85. *Зайцев О.В.* Щодо питання про зумовленність осіб, які мають психічні розлади, що не виключають осудності, до

здійснення // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 18.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. - С. 295-299.

86. *Зайцев О.В.* Співвідношення осудності, неосудності та обмеженої осудності // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 20.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. - С. 395-399.

87. *Зайцев А.В.* Соотношение ограниченной вменяемости с виной // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 21.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. - С. 464-467.

88. *Зайцев А.В.* Соотношение ограниченной вменяемости с физиологическим аффектом и физиологическим опьянением // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. - Вип. 22.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. - С. 484-489.

89. *Зайцев А.В.* Категория «уменьшенной вменяемости» и ее применение в советском уголовном законодательстве (1917- 1948 гг.) // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. - Вип. 23.- К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. - С. 501-506.

90. *Зайцев О.В.* Значення судової психолого-психіатричної експертизи для визнання судом особи обмежено осудною // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта '2003». - Т. 29. Право.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. - С. 31-32.

91. *Зайцев А.В.* Ограниченная вменяемость в уголовном законодательстве государств - бывших республик СССР // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень '2003». - Т. 2. Право.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. - С. 48-50.

92. *Зайцев О.В.* Щодо деяких аспектів кримінально-правових наслідків визнання особи обмежено осудною // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і освіта '2005».- Том 46. Право.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. - С. 54-56.

93. *Зайцев О.В.* Щодо застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру // Сучасні проблеми юридичної науки. - Харків:

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2005, - С. 155-157.

94. *Зайцев А.В.* К проблеме применения ст. 22 УК Российской Федерации и ст. 20 УК Украины // Традиции и новации российского права. - М.: Московская государственная юридическая академия, 2006. - С. 514-515.

95. *Зайцев О.В.* Врахування судом обмеженої осудності особи при призначенні їй покарання // Кримінальне право. - 2006. - № 6. - С. 2-12.

96. *Зайцев О.В.* Обмежена осудність у кримінальному законодавстві зарубіжних країн // Кримінальне право України: терія і практика. - 2007. - №1 - С. 41-53.

97. *Зайцева О.* Порядок лечения ограниченно вменяемых осужденных требует дополнительной регламентации // Российская юстиция. - 2003. - №5. - С. 54-55.

98. Закон об уголовном праве Израиля / Предисловие, пер. с иврита: магистр права (LLM) *М. Дорфман*; науч. ред. к.ю.н. *Н.И. Мацнев.* - СПб.: Изд-во *Р. Асланова* «Юридический Центр Пресс», 2005. - 412 с.

99. *Иванов Л.О., Ильина Л.В.* Пути и судьбы отечественной криминологии. - М.: Наука, 1991. - 208 с.

100. *Иванов Н.Г.* Пограничная вменяемость в уголовном праве // Сов. юстиция. - 1991. - № 4. - С. 12-13.

101. *Иванов Н.Г.* Ограниченная вменяемость. Соотношение с невменяемостью // Рос. юстиция. - 1994. - № 1. - С. 52-55.

102. *Иванов Н.Г.* Аномальный субъект преступления. Проблемы уголовной ответственности. - М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. - 224 с.

103. *Иванов Н.Г.* Модельный уголовный кодекс: Общая часть. Опус № 1: Монография. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. -143 с.

104. Извлечения из иностранных сочинений, упоминаемых в объяснительной записке по вопросам относящимся к учению о преступных деяниях и наказаниях вообще. Составлено *С.М. Латышевым.* Под рук. члена ред. ком. *Н.С. Таганцева.* - Вып. - Т. VI. - СПб.: Тип-я правит-го Сената, 1892. - 308 с.

105. *Исаев М.М.* Основы пенитенциарной политики. - М. - Л.: Гос. изд-во, 1927. - 196 с.

106. *Исаев М.М.* Основные начала уголовного

законодательства СССР и союзных республик. - М.-Л.: Гос. изд-во, 1927. - 140с.

107. *Исаев М.М.* Вопросы уголовного права и уголовного процесса в судебной практике Верховного Суда СССР. - М.: ВЮЗИ, 1948. - 134 с.

108. Итальянский Уголовный кодекс 1930 г. Пер. проф. *М.М. Исаева.* -М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. - 175 с.

109. Інструкції про порядок застосування примусових заходів медичного характеру до осіб з психічними розладами, які скоїли суспільно небезпечні діяння. Затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України № 397 від 08.10.2001 р. // Офіційний вісник України. - 2002 (22.03.2002 р.). -№ 10. - Ст. 493.

110. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз: Затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково- методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз» // Офіційний Вісник України 1998. - № 46. - Ст. 1715.

111. *Калашник Я.М.* Судебная психиатрия. -М.: Госюиздат, 1961. - 384 с.

112. *Калашник Я.М.* Критерии общественной опасности психически больных // Социалистическая законность.-1970.- № 3. - С. 43-46.

113. *Кандинский В.Х.* К вопросу о невменяемости. - М.: Изд. *Е.К. Кандинской*, 1890. - 238 с.

114. *Карпец И.И.* Уголовное право и этика. -М.: Юрид. лит., 1985. - 256 с.

115. *Карпов АС.* Некоторые «сцены» из жизни психиатрии // Право и психиатрия. - М.: Юрид. лит. (Сер.: «Проблемы, мнения, перспективы»), 1991. - С. 116-125.

116. *Кауфман М.А.* Некоторые вопросы применения норм Общей части УК РФ // Государство и право. - 2000. - № 6. - С. 56- 60.

117. *Киров Я.И.* Практика судебно-психиатрической экспертизы и проблема «вменяемости» // Труды первого Украинского съезда невропатологов и психиатров (Отв. ред. *О.И. Вольфовский*). - Харьков: Изд-е Украинской

психоневрологической академии, 1935. - С. 894.

118. *Кисляков А.В.* Уголовная ответственность и исполнение наказания в отношении лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключающими вменяемости: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академия права и управления Министерства юстиции Российской Федерации. - Рязань, 2004. - 27 с.

119. *Кистяковский А.Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть Общая. Второе исправленное и значительное дополненное издание. - К.: Тип. И. и А. Давиденко на Мало-Житомирской улице, в собств. доме, 1882. - 930 с.

120. *Кистяковский А.Ф.* Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. - К.: Издание Книгопродавца-Издателя Ф.А. Иогансона, 1891. - 850 с.

121. *Козаченко И.Я., Сухарев Е.А., Гусев Е.Л.* Проблема уменьшенной вменяемости. - Екатеринбург: Изд-во Уральской гос. юрид. академии, 1993. - 33 с.

122. *Козаченко И.Я., Спасенников Б.А.* Вопросы уголовной

ответственности и наказания лиц, страдающих психическими расстройствами, не исключающими вменяемости // Государство и право. - 2001. - №5. - С. 69-74.

123. *Козлов А.П.* Понятие преступления. -СПб.: «Юридический центр Пресс», 2004. - 819с.

124. *Колмаков П.А.* Проблемы правового регулирования принудительных мер медицинского характера. - Сыктывкар: Сыктывкарский ун-т, 2001. - 187 с.

125. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный). Общая часть / Под общ. ред. к.ю.н., доц. *С.И. Гирько*, - 2-е изд, перераб. и доп. - М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К», 2005. - 540 с.

126. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: расширенный уголовно-правовой анализ с материалами судебно-следственной практики / Под общей редакцией *АЛ. Новикова*. 5-е издание, перераб. и доп.-М.: Изд-во «Экзамен», 2006. - 975 с.

127. Комментарий к Уголовному кодексу Российской

Федерации / Ответ, ред. *В.М. Лебедев*. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт-Издат, 2006. - 921 с.

128. *Кондаков Н.И.* Введение в логику. - М.: Наука, 1967, - 466 с.

129. *Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю.* Основы юридической психологии: Учебник. - Х.: Одиссей, 2005. - 352 с.

130. *Кононенко В.П.* Обмежена осудність як оціночна категорія // Вісник Верховного Суду України. - 2004. - № 10. - С.39-43.

131. *Коржанський М.Й.* Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. - К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. - 336 с.

132. *Коржанський М.Й.* Чи має переваги новий Кримінальний кодекс України? // Юридичний Вісник України. - № 35 (323). - 1-7 вересня 2001 р. - С. 1, 4.

133. *Коряковцев В.В., Питулько К.В.* Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. 2-е изд.-СПб.: Питер, 2006. - 848 с.

134. *Котов В.П., Мальцева М.М.* Психически больной в современном обществе: опасно ли это? // Право и психиатрия. - М.: Юрид. лит. (Сер.: «Проблемы, мнения, перспективы»), 1991. - С. 142-163.

135. *Краснушкин Е.К.* Криминальные психопаты современности и борьба с ними // Преступный мир Москвы, 1924. - С. 192-207.

136. *Краснушкин Е.К.* Судебно-психиатрические очерки. - М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1926. - 114 с.

137. *Краснушкин Е.К.* Что такое преступник? // Преступник и преступность. - М., 1926. - С. 6-33.

138. *Краснушкин Е.К.* Преступники психопаты. - М.: Изд-во Первого Московского государственного университета, 1929. - 34 с.

139. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник (*Александров Ю.В., Антипов В.І., Володько М.В.* та ін.) Вид. 3-тє, переробл. та допов. / За ред. *М.І. Мельника, ВА. Клименка*. - К.: Юридична думка, 2004. - 352 с.

140. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / *М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.*; За ред. *М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація*. - 2-е вид.,

перероб і допов. - Київ: Юрінком Інтер, 2004. - 480 с.

141. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.В. Гавриш* та ін.; За заг. редакцією *В.Т. Маляренка, В.В. Стпашица, В.Я. Тація*. Видання друге, перероблене та доповнене. - Х.: ТОВ «Одіссей», 2004.-1152 с.

142. Кримінальний кодекс України: Офіційний текст. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - 240 с.

143. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України № 1129-IV від 11.07.2003 року // Урядовий кур'єр. - 09.10.2003 р. - № 189. - С. 15-22.

144. Криминология / Под ред. проф. *Н.Ф. Кузнецовой*, проф. *Г.М. Минъковского*. - М.: Издательство БЕК, 1998. - 566 с.

145. Криминология: Учебник / Под ред *В.Н. Кудрявцева* и *В.Е. Эминова*. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юристь, 2002. - 686 с.

146. Криминология / Под ред. *Дж. Ф. Шели* / Пер. с англ. - СПб.: Питер, 2003. - 864 с.

147. Криминологія: Загальна та Особлива частини: [Підручник для студентів юрид. спец, вищих навч. закладів] / *І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодед*; За ред. *І.М. Даньшина*. - Харків: Право, 2003. - 352 с.

148. *Кругликов Л.Л., Зуев Ю.Г.* Презумпции в уголовном праве (в сфере ответственности за экономические преступления). - Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 2000. - 160 с.

149. *Крылова Н.Е, Серебренникова А.В.* Уголовное право зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии). - М.: Зерцало, ТЕНС, 1998. - 192 с.

150. *Кудрявцев В.Н.* Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перер. и доп. -М.: «Юристь», 2004. - 304 с.

151. *Кудрявцев И.А.* Ограниченная вменяемость // Государство и право. - 1995. - № 5. - С. 107-117.

152. *Кудрявцев И.А., Ратинова Н.А.* Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). - М.: Изд-во Моек, ун-та, 2000. - 192 с.

153. *Кузнецова Н.Ф.* Проблемы криминологической детерминации / Под ред. чл.-корр. АН СССР *В.Н. Кудрявцева*. - М.: Изд-во Моек, ун-та, 1984. - 208 с.

-
154. Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. *В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова*. - М.: Спарк, 2001. - 767 с.
155. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов / Под ред. *Н.Ф. Кузнецовой и Н.М. Тяжковой*. - М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. - 624 с.
156. *Лазарев А.М.* Субъект преступления / Учебное пособие для студентов ВЮЗИ. - М.: Всесоюзный юридический заочный институт, 1981. - 62 с.
157. *Лазюк В.В.* Зменшена осудність: за і проти // Науковий вісник Дніпропетровського юрид. інституту МВС України. - 2000. - № 2. - С. 90-95.
158. *Лейленд П.* Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англійський підхід). / Пер. с англ. *П. Тарашука*. - К.: Основи, 1996. - 207 с.
159. *Лениц К.А.* Криминальные психопаты. - Л.: Рабочий суд, 1927. - 59 с.
160. *Лень В.В.* Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Запорізький юридичний ін-т Міністерства внутрішніх справ України. - Харків, 2003. - 18 с.
161. *Лихачев В.А.* Уголовное право в освободившихся странах (сравнительное исследование) / АН СССР, Ин-т государства и права. - М.: Наука, 1988. - 205 с.
162. Личность преступника. - М.: Юрид. лит., 1975. - 269с.
163. Логика / Под ред. *В.И. Кириллова*. - М.: Высшая школа, 1967. - 259 с.
164. *Ломако В.А.* Применение условного осуждения. - Харьков: Вища школа, 1976. - 126с.
165. *Ломако В.А.* Осудність та неосудність за кримінальним правом України: Конспект лекцій для студентів юридичних вузів і практичних працівників. - Х: УЮА, 1993, - 23 с.
166. *Ломброзо Ч.* Преступность и эпилепсия // Юрид. вестник. - 1887. - № 5. - С. 3-15.
167. *Луниц Д.Р.* Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1966. - 236 с.
168. *Луниц Д.Р.* Оценка судом психических аномалий обвиняемого, не исключających вменяемости // Правоведение. - 1968. - № 2. - С. 86-94.
169. *Люблинский П.И.* Международные съезды по

вопросам уголовного права за десять лет (1905-1915 г.г.), - Петроград: Сенатская типография, 1915. - 379 с.

170. *Люблинский П.И.* Роль психопатической лаборатории в деле борьбы с преступностью // *Право и жизнь*. - 1923. - Кн. 9-10 - С. 42-64.

171. *Магарин Н.С., Бараненко Д.В.* Субъект преступления по новому уголовному законодательству Украины: Монография / Под ред. *Е.Л. Стрельцова*. - Одесса: Астропринт, 2001. - 102 с.

172. *Мамайчук И.И.* Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Учебное пособие. - СПб.: Речь, 2002. - 255 с.

173. *Марчак В.* Історичні аспекти виникнення інституту обмеженої осудності // *Право України*. - 2006. - №3 . - С.119-123.

174. *Марчак В.* Місце та значення обмеженої осудності в кримінальному праві // *Право України*. - 2006. - № 12. - С. 90 - 93.

175. *Марченко М.Н.* Сравнительное правоведение. Общая часть. Учебник для юридических вузов. - М.: Издательство «Зерцало», 2001. - 560 с.

176. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 2 (1993-1994 рр.) - 357 с.

177. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України.- Книга 5 (1994 рр.). - 470 с.

178. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України,- Книга 6 (1995-1996 рр.). - 386 с.

179. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України.- Книга 8 (1996 рр.). - 343 с.

180. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 9

(1996-1997 рр.) - 343 с.

181. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 10 (1997 р.) - 407 с.

182. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 11 (1997 р.) - 378 с.

183. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 12 (1997-1998 рр.) - 389 с.

184. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 13 (1998 р.) - 339 с.

185. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 14 (1998 р.) - 284 с.

186. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 15 (1998 р.) - 477 с.

187. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 23 (2000 р.) - 306 с.

188. Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Архів. Кабінет Міністрів України, Робоча група по підготовці проекту Кримінального кодексу України. - Книга 24 (2000-2001 рр.) - 278 с.

189. *Матишевський П.С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. - К.: А.С.К., 2001. - 352 с.

190. *Мельник В.* До проблеми обмеженої осудності // Право України.-1999. - № 1. - С. 102-105.

191. *Мельник В.* До проблеми виконання покарання

засудженими з психічними аномаліями в умовах ВТУ // Право України. - 2000. - № 5. - С. 66-68.

192. *Милюков С.Ф.* Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа. СПб.: СПБИНВЭСЭП, Знание, 2000. - 279 с.

193. *Михеев Р.И., Михеева А.В.* Значение психических аномалий для совершенствования уголовно-правовых мер борьбы с преступностью // Проблемы правового регулирования вопросов борьбы с преступностью. - Владивосток, 1977. - С. 48- 61.

194. *Михеев Р.И.* Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. - Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. - 300 с.

195. *Михеев Р.И.* Уголовная ответственность лиц с психофизиологическими особенностями и психогенетическими аномалиями. - Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1989. - 96 с.

196. *Михеев Р.И.* Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (Теория и практика): Дисс... д-ра юрид. наук в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ, выполняющего также функции автореферата: 12.00.08. - М., 1995. - 70 с.

197. *Михеев Р.И., Беловодский А.В., Воробей В.А., О.Р. Михеев.* Принудительные меры медицинского характера в уголовном праве - социально-правовые и медико-реабилитационные меры безопасности (Проблемы теории, законодательства и правоприменения на рубеже веков) / Под научн. ред. проф. *С.Д. Князева*, проф. *Л.А. Ванеевой*, проф. *Р.И. Михеева*. Изд. научное. Инициативное. - Владивосток: Изд. группа «ВИТ», 2000. - 292 с.

198. *Мірошніченко Н., Орловська Н.* Обмежена осудність та її законодавче вирішення //Право України. - 1997. - № 7. - С. 23-24, 29.

199. *Морозов Г.В., Луниц Д.Р., Фелинская Н.И.* Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1976. - 336 с.

200. *Морозов Г.В., Шумский Н.Г.* Введение в клиническую психиатрию (пропедевтика в психиатрии). - Н. Новгород: Изд-во НГМА, 1998. - 426 с.

201. *Музика А.А.* Примусові заходи медичного і виховного характеру. - Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1997. - 125 с.

202. *Музика А.А.* Ще раз про обмежену осудність // *Право України.* - 1998. - № 4. - С. 38-41, 49.

203. *Мясников О.* О смягчающих наказание обстоятельствах, не указанных в законе // *Российская юстиция.* - 2001. - № 4. - С. 51-52.

204. *Мустаханов Р.* Вопросы ограниченной вменяемости по УК РФ // *Законность.* - 1998. - № 7. - С. 42-44.

205. *Навроцький В.О.* Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001р.). - К.: Атіка, 2001. - 272 с.

206. *Назаренко Г.В.* Невменяемость в уголовном праве. - Орел: б/изд., 1994. - 104 с.

207. *Назаренко Г.В.* Вина в уголовном праве: Монография. - Орел: б/изд., 1996. - 96 с.

208. *Назаренко Г.В.* Принудительные меры медицинского характера в уголовном праве: Учебное пособие для юридических вузов и факультетов. - М.: «Ось-89», 2000. - 80 с.

209. *Назаренко Г.В.* Уголовно-релевантные психические состояния лиц, совершивших преступления и общественно опасные деяния: Монография. - М.: Изд-во «Ось-89», 2001. - 240 с.

210. *Назаренко Г.В.* Невменяемость: Уголовно-релевантные психические состояния. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. - 207 с.

211. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. *Коржанський М.Й.* - К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. - 656 с.

212. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-те вид., переробл. та доповн. / За ред.. *М.І. Мельника, М.І. Хавронюка.* - К.: Атіка, 2003. - 1056 с.

213. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За загальною редакцією *В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка.* - Книга 1. Загальна частина. - К.: Форум, 2005. - 394 с.

214. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України, - 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред.

С.С. Яценко. - К: А.С.К., 2005. - 848 с.

215. *Наумов А.В.* Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. - М.: Издательство БЕК, 1996. - 560 с.

216. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / Под ред. *Н.И. Мельника, Н.И. Хавронюка*. - К.: Каннон; А.С.К., 2002. - 1216 с.

217. Научно-практическое пособие по применению УК РФ / Под ред. д.ю.н., проф., Председателя Верховного суда РФ *В.М. Лебедева*. - М.: Норма, 2005. - 928 с.

218. *Немировский Э.Я.* Основные начала уголовного права. - Одесса: б/изд., 1916. - 644 с.

219. *Немировский Э.Я.* Опасное состояние и репрессия // Право и жизнь. - 1924. - № 1. - С. 3-13.

220. *Немировский Э.Я.* Советское уголовное право. Часть Общая и Особенная. - Изд. 2-е изм. и доп. - Одесса: 2-я Гостипография им. Ленина, 1926. - 363 с.

221. *Никифоров Б.С.* Ответственность за убийство в современном континентально-европейском и англо-американском уголовном праве // ПРАВО И ПОЛИТИКА. - 2000. - № 8. - С. 59-79.

222. *Никифоров Б.С.* Уголовное законодательство Республики Индия (очерк). - М.: Гос. изд-во юридич. лит., 1958. - 278 с.

223. *Новиков Д.В.* Деякі проблеми кримінальної відповідальності осіб з психічними розладами, які не виключають осудності // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. - 1998. - № 2. - С. 100-106.

224. *Ной И.С.* Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. - Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1962. - 156 с.

225. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. - 23-е изд., испр. - М.: Рус. яз., 1991. - 917с.

226. *Орлов В.С.* Субъект преступления. Монография. - М: Гос изд-во юрид лит-ры, 1958, - 260 с.

227. *Орловська Н.А.* Осудність та її види, (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Одеська національна юридична академія. - Одеса, 2001. - 20 с.

228. *Оршанский И.Г.* Судебная психопатология для врачей

и юристов. - СПб.: Изд-во журнала «Современная медицина и Гигиена». - Ч. 1. Общая, 1900. - 168 с.

229. Основы уголовного законодательства Союза ССР и республик от 02.07.1991 года // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. - 1991. - 24 июля. - № 30. - Ст. 862.

230. *Остапенко Л.А.* Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (статті 116,117, 118): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. - Київ, 2003. - 17 с.

231. *Ошерович Б.* К постановке вопроса о методологических основах антропологической школы уголовного права // Проблемы уголовной политики. - 1937. - Вып. 3. - С. 121-141.

232. *Ошерович Б.* К вопросу о степенях виновности // Ученые записки. - Вып. 1. - М.: Юр. изд.-во НКЮ СССР, Всесоюзный ин-т юрид. наук, 1940. - С. 58-78.

233. *Павлов В.Г.* Субъект преступления в уголовном праве (Историко-правовое исследование). - СПб.: Санкт-Петербургская юридическая академия, «Издательский Торговый Дом Герда», 1999. - 118 с.

234. *Паше-Озерский Н.Н.* Несколько замечаний по поводу проекта УК РСФСР 1925 года // Вестник советской юстиции. - 1926, - 15 февраля. - №4. - С. 143-144.

235. *Первомайский В.Б.* Понятие «общественная опасность душевнобольного» в судебной психиатрии // Государство и право. - 1992. - № 7. - С. 59-67.

236. *Первомайский В.Б.* Физиологический аффект: норма или патология? // Журнал психиатрии и медицинской психологии. - 1995. - № 1. - С. 46-49.

237. *Первомайський В.Б.* Афект фізіологічний // Юридична енциклопедія: в 6-ти томах / Редкол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. - К.: Українська енциклопедія, 1998. - Т. 1: А-Г. - С. 170.

238. *Первомайский В.Б.* Невменяемость. - Киев: Компьютерно-издательский центр (КВИЦ), 2000. - 320 с.

239. *Первомайский В.Б.* К 100-летию книги В.Х. Кандинского «К вопросу о невменяемости» // *Первомайський В.Б.* Судово-психіатрична експертиза: статті (1989-1999). - К.:

Сфера, 2001. - С. 33-43.

240. *Первомайський В.Б.* Судово-психіатрична експертиза: статті (1989-1999). - К.: Сфера, 2001. - 184 с.

241. *Пережогин Л.О.* Иллюзия свободы воли и идентичность // Независимый психиатрический журнал. - 1999. - № 1. - С. 75-78.

242. *Пережогин Л.О.* Судебно-психиатрическая оценка расстройств личности с учетом положений ст. 22 УК РФ: Дисс... канд. мед. наук: 14.00.18. - М., 2001. - 199 с. // <http://www.otrok.ru/special/drlev/lev4.htm>

243. *Пинаев А.А.* Курс лекций по общей части уголовного права. - Кн. 2 «О наказании». - Харьков: Харьков юридический, 2002. - 194 с.

244. *Пионтковский А.А.* Меры социальной защиты и Уголовный кодекс Р.С.Ф.С.Р. // Советское право. - 1923. - № 3 (16). - С. 12-52.

245. *Пионтковский А.А.* Советское уголовное право. Т.1. Общая часть. Издание третье исправ. и доп. -М. -Л.: Гос. издательство, 1929. - 371с.

246. *Плюшков А.* Уменьшенная вменяемость // Еженедельник Сов. юстиции. - 1922. - 31 мая. - № 19-20. - С. 18-19.

247. *Познышев С.В.* Основные начала науки уголовного права. Общая часть. - Изд-е 2-е, исправленное и доп. - М.: Издание А.А. Карцева, 1912. - 654 с.

248. *Полежаев П.* Граница уголовной ответственности душевно больных // Журнал юридического общества при Императорском С.-Петербургском Ун-те. - 1896. - Кн. 5. - Май. - С. 53-102.

249. Положення та погляди Всесвітньої психіатричної асоціації про права і юридичний захист психічно хворих. Прийняті Генеральною асамблеєю Всесвітньої психіатричної асоціації на VIII Всесвітньому конгресі з психіатрії 17 жовтня 1989 г. // http://www.rada.gov.ua/cgibin/laws/main.cgi?nreg=995_871

250. Постатейный комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Испр. и доп. / Под ред. д.ю.н., проф. А.И. Чучаева. - М.: ИНФРА-М.: Контакт, 2005. - 824 с.

251. Практика судів України з кримінальних справ (2001-2005) / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса; Укладачі:

-
- В.В. Сташис, В.І. Тютюгін.* - К.: Юрінком Інтер, 2005. - 464 с.
252. Преступление и его вменяемость. Стаття *Тиссо*. Перевод с французского, с предисловием *П.В. Полежаева* // Юрид. вестник. - 1862. - Вып. 26. - № 8. - С. 1-55.
253. *Принс А.* Защита общества и преобразование уголовного права. - М.: Книгоиздательство торг. дома «В.И. Знаменский и К°», 1912. - 157 с.
254. *Приходько Т.М.* Фізіологічний афект - одна з підстав визнання особи обмежено осудною // Право України. - 2001. - № 1. - С. 53-55.
255. *Приходько Т.М.* Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2001. - 20 с.
256. Про затвердження положень та інструкцій щодо застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які страждають на психічні розлади: Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 397 від 08.10.2001 року // Офіційний вісник України. - 2002 (22.03.2002 р.). - № 10. - Ст. 493.
257. Про перехід органів і закладів охорони здоров'я України на Міжнародну статистичну класифікацію хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду: Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 297 від 08.10.1998р.
258. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 // Вісник Верховного Суду України. - 2003 - № 6. - С. 14-20.
259. Про психіатричну допомогу: Закон України № 1489-III від 22 лютого 2000 року // Відомості Верховної Ради. - 2000. - № 19. - Ст.143.
260. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного суду України від 7 лютого 2003 року № 2 // Вісник Верховного Суду України. - 2003. - №1. - С. 37-42.
261. Про судову практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 червня 2005 року № 7 // Вісник Верховного Суду України. - 2005. - № 6 (58). - С. 5-10.

262. *Протченко Б.А.* Принудительные меры медицинского характера по советскому уголовному праву (проблемы законодательства и правоприменительной практики): Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюзный ордена «Знак почета» институт советского законодательства. - М., 1979. - 22 с.

263. *Проценко М.И., Шевелёв В.Н.* К проблеме ограниченной вменяемости в судебно-психиатрической практике // Судебная и социальная психиатрия 90-х годов: Материалы международной конференции: В 2 т. - Киев-Харьков - Днепропетровск, 1994. - Т. 1. - С. 93-95.

264. Психические расстройства и расстройства поведения (F00 - F99) (Класс V МКБ-10, адаптированный для использования в Российской Федерации) /Под общей редакцией *Казаковцева Б.А., Голланда В.Б.* - М.: Минздрав России, 1998. - 512 с.

265. Резолюція 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями і поліпшення психіатричної допомоги». Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 лютого 1992 р по доповіді Третього комітету http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_905

266. *Рейтц Г.В.* Патологическая преступность и уменьшенная вменяемость //Современная психиатрия. - 1912. - Том VI. - С. 427-462, 511-530.

267. Рекомендація 818 (1977) про ситуацію з психічними захворюваннями, прийнята Парламентською асамблеєю Ради Європи 8 жовтня 1977 г. // http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_069

268. *Ривлин А.* Прения по докладам Я.И. Кирова и А.Л. Лещинского // Труды первого Украинского съезда невропатологов и психиатров (Отв. ред. *О.И. Вольфовский*). - Харьков: Изд.-во Украинской психоневрологической академии, 1935. - С. 900-901.

269. Рішення Верховного Суду України 1999 р. - Щорічник / Під ред. *В.Ф. Войко*. - К.: Право, 1999. - 168 с.

270. *Романский НА., Савостин А.П., Соколов Ю.В.* Ограниченная вменяемость: методология экспертной оценки <http://www.media.odessa.ua/company/press/txt/b0010/>

271. Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. *В.С. Комиссарова*. - СПб.: Питер, 2005. - 560 с.

-
272. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. - СПб.: Питер Ком, 1998. - 688 с.
273. Руководство по судебной психиатрии / Под ред. *Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостаковича, А.А. Ткаченко.* - М.: Медицина, 2004. - 592 с.
274. Русское уголовное право. Пособие к лекциям *Н.Д. Сергеевского.* Ч. Общая. Издание десятое. - С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1913. - 395 с.
275. *Семенов С.Ф.* К вопросу об ограниченной (уменьшенной) вменяемости // Журн. невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. - 1966. - Том 66. - Вып. 8. - С. 1268-1272.
276. *Семенцова ИА.* Уголовная ответственность лиц с психическим расстройством, не исключающим вменяемости: Дисс... канд. юрид. наук:12.00.08. - М., 1999. - 175 с.
277. *Сербский В.П.* Судебная психопатология. Лекции, читанные в Императорском Московском Университете. - Вып. 1. Законодательство о душевно-больных. - М.: Издание А.А. Карцева, 1895. - 224с.
278. *Сербский В.П.* Законодательство о душевнобольных // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. - 1905. - Кн. 5. - С. 782-795.
279. *Сидоров Б.В.* Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение. - Казань: Изд-во Казанского университета, 1978. - 160 с.
280. *Сирожидинов Д.В.* Ограниченная вменяемость: проблемы теории и практики: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Уральская государственная юридическая академия. - Екатеринбург, 1998. - 28 с.
281. *Ситковская О.Д.* Психология уголовной ответственности. - М.: Издательство НОРМА, 1998. - 285 с.
282. *Слонимский Л.З.* Об условиях и пределах невменяемости // Журнал гражданского и уголовного права. - 1878. - Кн. 3. - С. 70-115.
283. Советское уголовное право. Часть Общая: Учебник / Под ред. *В.Д. Меньшагина, Н.Д. Дурманова, Г.А. Кригера, В.Н. Кудрявцева.* - М.: Изд-во Московского ун-та, 1974. - 444 с.
284. *Спасенников Б.* Освобождение от наказания в связи с психическим расстройством // Российская юстиция. - 2003. - №

4. -С. 42.

285. *Спасенников Б.А.* Принудительные меры медицинского характера: История, теория, практика / Предисл. засл. деятеля науки Российской Федерации, д.ю.н., проф. *Ю.М. Антоняна.* - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2003. - 412 с.

286. *Спасович В.* Учебник уголовного права. Том I (Выпуск первый). - СПб.: В типографии Иосафата Огрызко, 1863. - 428 с.

287. *Станкевич В.* Борьба с опасным состоянием, как основная задача нового уголовного права / Новые идеи в правоведении / Под ред. *Л.И. Петражицкого.* - СПб.: Образование. - Цели наказания, 1914. - Сб. 1. - С. 78-135.

288. *Старчиков М.* Що з п'яного візьмеш // Український юрист - 2004. - 7 (19). - С. 42-44.

289. *Сташис В.В., Бажанов М.И.* Личность - под охраной уголовного закона (Глава III Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием). - Симферополь: Таврида, 1996. - 234 с.

290. Судебная психиатрия: Учебник для вузов / Под ред. проф. *Б.В. Шостаковича.* - М.: Зерцало, 1997. - 384 с.

291. Судебная психиатрия: Учебник / Под ред. проф. *А.С. Дмитриева,* проф. *Т.В. Клименко.* - М.: Юристъ, 1998. - 408 с.

292. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягненням їх у злочинну діяльність // Практика судів України з кримінальних справ (2001-2005) / За заг. ред. *В.Т. Маляренка,* *В.В. Сташиса;* Укладачі: *В.В. Сташис,* *В.І. Тютюгін.* - К.: Юрінком Інтер, 2005. - С. 394-438.

293. *Сущенко Ю.К.* О совершенствовании понятий «вменяемость» и «невменяемость» // Становление и развитие советского уголовного законодательства. - Волгоград: Высшая следственная школа МВД СССР, Саратовский юридический институт им. Д.И. Курского, 1973. - С. 67-73.

294. *Табачников С.І., Горбань Є.М., Михайлов Б.В., Влох І.Й., Маркова М.В., Чугунов В.В.* Актуальні проблеми соціально-реабілітаційної психіатрії в Україні // Медициньские исследования. - 2001. - Т. 1.- Вып. 1. - С. 6-8.

295. *Таганцев Н.С.* Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн.1.: Учение о преступлении. - СПб.: Типография М.

Стасюлевича, 1874. - 284 с.

296. *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. Часть общая. Том 2: Лекции. СПб.: Государственная типография, 1902. - 639 с.

297. *Татьянина Л.Г.* Психопатология и уголовный процесс: Монография. - Ижевск: Детектив-Информ, 2002. - 263 с.

298. *Тихенко С.И.* Невменяемость и вменяемость. / С предисловием *Н.Н. Паше-Озерского.* - К.: Трест «Киев-Печать», 8-я типография, 1927. - 104 с.

299. *Трайнин А.* Этюды по уголовному праву // Право и жизнь. - 1924. - Кн. 1. - С. 14-23.

300. *Трахтеров В.С.* Уменьшенная вменяемость в советском уголовном праве // Право и жизнь. - 1925. - Кн. 7-8. - С. 52-62;

301. *Трахтеров В.С.* Уменьшенная вменяемость в советском уголовном праве // Право и жизнь. - 1925. - Кн. 9-10. - С. 71-78.

302. *Трахтеров В.С.* Кримінальна відповідальність психічно неповновартих. Праці кафедри «Проблеми сучасного права» та Правничного інституту народного господарства. -№ 5. - Харків: Держтрест «Харполіграф», школа ФЗУ ім. А.В. Багинського, 1930. - 256 с.

303. *Трахтеров В.С.* Юридические критерии невменяемости в советском уголовном праве // Учен. зап. Ленингр. юрид. ин-та. - 1947. - Вып. 4. - С. 122-153.

304. *Трахтеров В.С.* Вменяемость по советскому уголовному праву (Конспект лекций) / На правах рукописи. - Харьков: Харьковский юридический институт, 1966. - 15 с.

305. *Трахтеров В.С.* Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). - Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. - 83 с.

306. *Трубников В.М., Васильев А.А.* Формула вменяемости и невменяемости: их соотношение и значение для уголовной ответственности // Право і безпека. - 2002. - № 3. - С. 96-103.

307. *Трубников В.М., Яровой А.А.* Принудительные меры медицинского характера и принудительное лечение: проблемы, поиски, решения // Право і безпека. - 2003/2'3. - С. 139.

308. *Тугушее Р.Р.* Невменяемость: уголовно-правовое

значение и проблемы отграничения от вменяемости и ограниченной вменяемости: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 /Саратовская государственная академия права. - Саратов, 2002. - 26 с.

309. Уголовное законодательство Норвегии / Науч. ред. и вступ. статья докт. юрид. наук *Ю.В. Голика*, перевод с норвежского *А.В. Жмени*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003 - 375с.

310. Уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. проф. *Л.Д. Гаухмана* и проф. *С.В. Максимова*. 2-е изд., доп. и перераб. - М.: Изд-во Эксмо, 2005. - 416 с.

311. Уголовное право. Сочинение доктора *Павла Анзельма Фейербаха*. - СПб.: В медицинской типографии, 1810. - 142 с.

312. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. и с предисл. *И.Д. Козочкина*. - М.: Омега-Л, Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2003. - 576 с.

313. Уголовное право Монгольской Народной Республики. Часть Общая. Колл. авторов: *Лавасамбуу Б., Совд Г., Ахметшин Х.М.* и др. - М. Юрид. лит., 1983. - 416 с.

314. Уголовное право России. Учебник для вузов. В 2-х томах. - Т. 1. Общая часть. / Отв. ред. *А.Н. Игнатов, Ю.А. Красиков*. - М.: Норма, 1998. - 639 с.

315. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учебник [*М.П. Журавлев* и др.]; Под общ. ред. *А.И. Рарога*. - 5-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. - 704 с.

316. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под ред. *А.И. Рарога*. - М.: Юристъ, 2001. - 511 с.

317. Уголовное право Российской Федерации: В 2 т. Т.1: Общая часть: Учебник / Под ред. *Л.В. Иногамовой-Хегай*, - М.: ИНФРА-М, 2002. - 384 с.

318. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник. Изд. исправ. и доп. / Под ред. д.ю.н., проф. *Л.В. Иногамовой-Хегай*, д.ю.н., проф. *А.И. Рарога*, д.ю.н., проф. *А.И. Чучаева*. - М.: Инфра-М: Контакт, 2006. - 553 с.

319. 319. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Под ред. *Е.Л. Стрельцова*. - Х.: «Одиссей», 2002. - 672 с.

320. Уголовное Уложение 22 марта 1903 года с мотивами, извлечениями из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Министерства юстиции в Государственный Союз и журналов - особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. Издание *Н.С. Таганцева*. - СПб.: Государственная Типография, 1904. - 1122 с.

321. Уголовное Уложение 1903 года. Объяснения к проекту редакционной комиссии. Том 1. Без наименования места и года изд-ва. - 629 с.

322. Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / Анашкин Г.З., Бородин С.В., Гальперин И.М. и др.; / Ответ, ред.: *В.Н. Кудрявцев, С.Г. Келина*; (АН СССР. Ин-т государства и права) - М.: Наука, 1988. - 279 с.

323. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. и предисл. канд. юрид. наук, проф. *И.Д. Козочкина, Е.Н. Трикоз*; перевод с англ. *Е.Н. Трикоз*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. - 388 с.

324. Уголовный кодекс Австрии / Пер. с нем. - М.: Зерцало-М, 2001. - 144 с.

325. Уголовный кодекс Азербайджанской республики. - Баку: Издательство «Юридическая литература», 2000. - 224 с.

326. Уголовный кодекс Аргентины / Науч. ред. *Ю.В. Голик* - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. - 240 с.

327. Уголовный кодекс Бельгии / Научн. ред. и предисл. к.ю.н. доц. *Н.И. Мацнева*. Пер. с французского к.ю.н. *Г.И. Мачковского*. - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2004. - 561 с.

328. Уголовный кодекс Голландии / Науч. ред. *Б.В. Волженкин*, пер. с англ. *И.В. Мироновой*. - 2-е изд. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. - 510 с.

329. Уголовный кодекс Грузии / Науч. ред. *З.Г. Бигвава*. Вступ. статья к.ю.н., доц. *В.И. Михайлова*. Обзорн. статья д.ю.н., проф. *О. Гамкрелидзе*. Перевод с грузинского *И. Мериджанашвили*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. - 409 с.

330. Уголовный кодекс Дании / Под ред. *С.С. Беляева*. - М.: б/и, 2001. - 172 с.

331. Уголовный кодекс Испании / Пер. с исп. *В.П. Зыряновой и Л.Г. Шнайдер*. Под ред. и с предисл. *Н.Ф. Кузнецовой и Ф.М. Решетникова*. - М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. - 218 с.

332. Уголовный кодекс Кыргызской республики / Принят Законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской республики 18 сентября 1997 г. (в редакции Законов Кыргызской республики от 21 сентября 1998 г. № 124, 9 декабря 1999г. № 141, 23 июля 2001г. № 77, 19 ноября 2001г. № 92, 12 марта 2002г. № 36) / Предисловие канд. юрид. наук, зам. прокурора Санкт-Петербурга *А.П. Стуканова*, канд. юрид. наук, зам. начальника управления прокуратуры Санкт-Петербурга *П.Ю. Константинова*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. - 352 с.

333. Уголовный кодекс Латвийской Республики / Научн. ред. и вступ, статья канд. юрид. наук *А.И. Лукашова* и канд. юрид. наук *Э.А. Саркисовой*. Перевод с латышского канд. юрид. наук *А.И. Лукашова*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - 313 с.

334. Уголовный кодекс Литовской Республики / Науч. ред. докт. юрид. наук, проф. *В. Павлониса*; предисл. канд. юрид. наук, доц. *Н.И. Мацнева*, вступ, статья докт. юрид. наук, проф. *В. Павлониса*, докт. юрид. наук, доц. *А. Абрамавичюса*, докт. юрид. наук, доц. *А. Дракшене*; пер. с лит. канд. филол. наук, доц. *В.П. Казанскене*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. - 470с.

335. Уголовный кодекс Республики Армения / Научн. ред. докт. юрид. наук *Е.Р. Азаряна*, канд. юрид. наук *Н.И. Мацнева*. Предисловие докт. юрид. наук *Е.Р. Азаряна*. Перевод с армянского канд. юрид. наук, проф. *Р.З. Авакяна*. - СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. - 450 с.

336. Уголовный кодекс Республики Беларусь. -2-е изд., доп. - Мн.: Национальный центр правовой информации Республики Беларусь, 2001. - 230 с.

337. Уголовный кодекс Республики Болгария / Научн. ред. к.ю.н. проф. *А.И. Лукашова*; пер. с болгарского *Д.В. Милушева, А.И. Лукашова*; вступ, статья *И.И. Айдарова*. - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2001. - 298 с.

338. Уголовный кодекс Республики Казахстан / Закон

Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167 (Ведомости Парламента РК, 1997г., №15-16, ст. 211) / Предисловие министра юстиции Республики Казахстан, докт. юрид. наук, проф. *И.И. Рогова*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - 466 с.

339. Уголовный кодекс Республики Корея / Научн. ред. и предисловие д.ю.н. проф. *А.И. Коробеева*; пер. с корейского канд. филолог. наук *В.В. Верхоляка*. -СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2004, - 240 с.

340. Уголовный кодекс Республики Куба / Пер., вступ, ст. и ред. заслуж. деятеля науки РСФСР, проф. *П.И. Грашаева*. - М.: б/изд, 1983. - 277с.

341. Уголовный кодекс Республики Молдова. - Кишинев: б/изд., 2002. - 112 с.

342. Уголовный кодекс Республики Польша / Пер. с польск. *Д.А. Барилевич* и др.; Адапт. пер. с польск. и науч. ред. *Э.А. Саркисова, А.И. Лукашов*; Под общ. ред. *Н.Ф. Кузнецовой*. - Минск: Тесей, 1998. - 128 с.

343. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / Научное редактирование, вступительная статья вице-президента Восточно-Европейского отделения Международной академии наук Республики Сан-Марино, профессора Московского института МВД РФ докт. юрид. наук *С.В. Максимова*. Перевод с итальянского *В.Г. Максимова*. - СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. - 253 с.

344. Уголовный кодекс Республики Таджикистан / Принят Законом Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года «О принятии Уголовного кодекса Республики Таджикистан». Введен в действие 1 сентября 1998 года Постановлением Парламента Таджикистана / Предисловие *А.В. Федорова*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - 410 с.

345. Уголовный кодекс Республики Узбекистан (с изменениями на 15 июля 2001г.) Вступ, статья *М.Х. Рустамбаева, А.С. Якубова, З.Х. Гулямова*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - 338 с.

346. Уголовный кодекс Российской Федерации (по состоянию на 1 мая 2006 года). - М.: Изд-во Эксмо, 2006. - 256 с.

347. Уголовный кодекс РСФСР 1922 года. Текст с постратейно-систематизированным материалом

законодательного и ведомственного характера (декреты, инструкции, циркуляры, разъяснения Пленума Верховного суда, кассационной практики и прочее). С предисловием *Д.И. Курского*. - М.: Изд-е Московского губернского суда, 1924. - 909 с.

348. Уголовный кодекс Р.С.Ф.С.Р. редакции 1926 года. - Ленинград - Москва: Изд-во «Рабочий Суд», 1927. - 168 с.

349. Уголовный кодекс советских республик / Под ред. С. *Канарского*. - К.: Гос. изд-во Украины, 1928. - 588 с.

350. Уголовный кодекс Таиланда / Научн. ред. и предисловие д.ю.н. проф. *А.И. Коробеева*, д.ю.н. проф. *Ю.В. Голика*. - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2005. - 200 с.

351. Уголовный кодекс Туркменистана. - Ашгабад: Туркменистан, 1997. - 134 с.

352. Уголовный кодекс Турции / Предисл. канд. юрид. наук, доц. *Н. Сафарова* и докт. права *Х. Бабаева*. Науч. ред. и перевод с турецкого *Н. Сафарова* и *Х. Бабаева*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. - 374 с.

353. Уголовный кодекс штата Техас / Научн. ред. и предисл. к.ю.н. проф. *И.Д. Козочкина*. Пер. с англ. *Д.Г. Осипова*, *И.Д. Козочкина*. - СПб.: Изд-во «Юридический Центр Пресс», 2001. - 298 с.

354. Уголовный кодекс У.С.С.Р. Утвержден ВУЦИК 23 августа 1922 г. Изд-е 2 (официальное). - Харьков: Издание Наркомюста УССР, 1922. - 100 с.

355. Уголовный кодекс Украины. Комментарий. Под ред. *Ю.А. Кармазина* и *Е.Л. Стрельцова*. - Изд. 2-е. - Х.: Одиссей, 2002. - 960 с.

356. Уголовный кодекс Франции / Науч. редактирование канд. юрид. наук, доц. *Л.В. Головки*, канд. юрид. наук, доц. *Н.Е. Крыловой*; перевод с французского и предисловие канд. юрид. наук, доц. *Н.Е. Крыловой*. - СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. - 650 с.

357. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем. - М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. - 208 с.

358. Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем. - М.: Изд-во «Зерцало», 2000. - 138 с.

359. Уголовный кодекс Швеции / Перевод с англ. УК

Швеції по состоянию на 1 мая 1999 г. *С.С. Беляева*. - М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2000. - 167 с.

360. Уголовный кодекс Эстонской республики / Науч. ред. и перевод с эстонского *В.В. Запелова*; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. СПбГУ *Н.И. Мацнева*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. - 262 с.

361. Уголовный кодекс Японии / Науч. редактирование и предисловие докт. юрид. наук, проф. *А.И. Коробеева*. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. - 226 с.

362. Узагальнення практики розгляду судами України кримінальних справ про застосування примусових заходів медичного характеру (1999-2003рр.) // Матеріали Апеляційного суду Харківської області.

363. Узагальнення к судової практики розгляду судами Херсонської області про застосування примусових заходів медичного характеру, що розглядалися судами протягом 2000, 2001 та 1 півріччя 2002 років // Матеріали Апеляційного суду Херсонської області.

364. *Улицкий С.Я.* Правовое регулирование принудительных мер медицинского характера. Методические рекомендации. - Владивосток: Прокуратура Приморского края, 1974. - 16 с.

365. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Издание *Н.С. Таганцева*. Издание 9-е испр. и дополн. - СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1898. - 918 с.

366. *Усова И.* Психические отклонения, имеющие уголовно-правовое значение // *Законность*. - 1992. - № 3. - С. 41- 43.

367. Ухвала колегії суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Херсонської області у кримінальній справі № 11а-284 від 16.04.2002 року // Матеріали Апеляційного суду Херсонської області.

368. Ухвала колегії суддів судової палати з кримінальних справ Верховного суду України у кримінальній справі № 05- 1032к02 від 23.04.2002 року // Матеріали Апеляційного суду Херсонської області.

369. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 січня 2004 р. // *Вісник Верховного Суду України*. - 2004. - № 4. - С. 24-25.

370. Учебник уголовного права. Соч. проф. *Гаера*. Часть Общая. Перевод просмотренный профессором угол, права *А.М. Богдановским*. - Одесса: Издание А.Е. Кехрибарджи, 1873. - 74 с.

371. Учебно-практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Изд. 2-е, испр. и доп. / Под общей ред. *А.Э. Жалинского*. - М.: Изд-во Эксмо, 2006. - 1088 с.

372. *Фарбер И.М.* К вопросу об «относительной» вменяемости // Современная психоневрология. - 1928. - Т. VI. - С. 288-297.

373. *Фейнберг Ц.М.* Судебно-психиатрическая экспертиза и опыт института им. В.П. Сербского. - М.: Сов. законодательство, 1935. - 36 с.

374. *Фейнберг Ц.М.* Судебно-психиатрическая экспертиза в СССР и в капиталистических странах. - М.: ОГИЗ, 1936. - 104 с.

375. *Фейнберг Ц.М.* Учение о вменяемости в различных школах уголовного права и в судебной психиатрии // Проблемы судебной психиатрии. - 1946. - Сб. 5. - С. 3-89.

376. *Фелинская Н.И.* О дискуссионных вопросах судебно-психиатрической оценки психопатий // Вопросы борьбы с преступностью. - М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждений преступности, 1982. - Вып. 36. - С. 100-106.

377. *Ферри Э.* Уголовная социология. Часть 2. - СПб.: б/изд., 1910. - 478 с.

378. *Фесенко Є.* Обмежена осудність та проблеми її застосування // Юридичний вісник. - 2003. - №22 (414). - 31 травня - 06 червня. - С. 3.

379. Финляндское Уголовное уложение и относящиеся к нему узаконения. С предисл. *Н.Д. Сергеевского*. - СПб.: Изд. Н.Д. Сергеевского, 1907. - 208 с.

380. Філософія права: Навч. посіб. / *О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Зайнчковський* та ін. / За заг. ред. *М.В. Костецького, Б.Ф. Чміля*. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - 336 с.

381. *Фойницкий И.Я.* Учение о наказании в связи с тюремноведением: Монография. - СПб.: Типография Министерства путей сообщения, 1889. - 503 с.

382. *Фойницкий И.Я.* Уголовное уложение северно-германского союза и его литература // На досуге. Сборник

юридических статей и исследований. Т.1. - СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. - С. 1-58.

383. Французский уголовный кодекс 1810 года: Закон (с изменениями и доп. по 01.06.1940 г.). - М.: Юр. издат., 1947. - 372 с.

384. *Фріс П.Л.* Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Атіка, 2004. - 488с.

385. *Хавронюк М.І.* Історія кримінального права європейських країн: Монографія. - К.: Істина, 2006. - 192 с.

386. *Халецкий А.М.* Понятие «уменьшенной вменяемости» в судебно-психиатрической оценке психопатий // Психопатии и их судебно-психиатрическое значение /Под ред. Ц.М. Фейнберга. - М., 1934. - С. 97-106.

387. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. // http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_524

388. *Хейфшиц Ю.Я.* О неполной или так называемой уменьшенной вменяемости // Журнал министерства юстиции. - 1905. - № 2. - С. 41-80.

389. *Ходимчук О.О.* Насильницька злочинність осіб з психічними аномаліями та її запобігання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія Міністерства внутрішніх справ України. - К., 2005. - 18 с.

390. *Холодковская Е.М.* Некоторые наиболее сложные вопросы в практике судебно-психиатрической экспертизы / Установочная лекция для студентов ВЮЗИ. - М.: Министерство высшего образования СССР, Всесоюзный юридический заочный институт, 1957. - 38 с.

391. *Хомовский А.А.* О проблемах правоповедения и психиатрии // Советское государство и право. - 1965. - С. 135-136.

392. *Хрящев А.В.* Регистры критериев судебно-психиатрической экспертной оценки лиц с психическими аномалиями // Российский психиатрический журнал -2003. - № 4 - С. 37-40.

393. *Цепень М.* Розроблення та застосування категорії обмеженої осудності у вітчизняній правозастосовній практиці // Право України. - 2006. - № 7. - С. 79-82.

394. *Цимбал М.Л., Савкіна Т.В.* Із практики проведення

судово-психологічної експертизи // *Vivat Lex*. - 02.02.2006. - № 3 (126). - С. 2

395. *Цинпелиус Р.* Філософія права: Підручник: Пер. з нім. - К.: Тандем, 2003. - 300 с.

396. *Цымбал Е.* Ограниченная вменяемость: дискуссионные вопросы теории и правоприменительной практики // *Уголовное право*. - 2002. - № 1. - С. 56-62.

397. *Чечель Г.И.* Об учете психических аномалий виновного в совершении преступления при определении ответственности // *Ученые записки Саратовского юридического института им. Д.И. Курского*. - Вып. XIX. - Часть 2 (Сборник работ аспирантов и соискателей). Отв. ред. А.Б. Венгеров, 1970. - С. 174-179.

398. *Чечель Г.И.* Влияние психических аномалий на назначение и отбытие наказаний // *Личность преступника и уголовная ответственность: Правовые и криминологические вопросы. Межвузовский научный сборник / Ред. кол.: И.С. Ной* (отв. ред.) и др. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981. - С. 126-133.

399. *Шаренко С.Л.* Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру. - Харків: Право, 2002. - 208 с.

400. *Шахриманьян И.К.* Невменяемость по советскому уголовному праву: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. - Л., 1961.-259 с.

401. *Шидловский А.В.* Институт назначения наказания в уголовном праве Республики Беларусь: Системно-функциональный анализ: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Белорус, гос. ун-т. - Мн., 2002. - 21 с.

402. *Шиллинг И.А.* Преступление и душевное расстройство перед судом. Пер с нем. - СПб., 1884. - 454 с.

403. *Шишков С.Н.* О назначении и исполнении наказания лицам, имеющим психические аномалии // *Социалистическая законность*. - 1989. - № 3. - С. 30.

404. *Шишков С.Н.* О принудительном лечении осужденных с психическими аномалиями // *Российская юстиция*. - 1998. - № 4. - С. 49-50.

405. *Шостакович Б.В., Горинов В.В.* Ограниченная вменяемость в судебно-психиатрической клинике // *Ограниченная вменяемость (Сб. научных трудов) / Под ред.*

Б.В. Шостаковича. М.: РИО ГНЦССП им. В.П. Сербского, 1996. - С. 11-18.

406. *Шостакович Б.В., Горинов В.В., Васюков С.А.* Клинический опыт применения ст. 22 РФ в Центре им. В.П. Сербского за 1997-1999 г.г. // Российский психиатрический журнал. - 2002. - № 1. - С. 24-27.

407. *Шостакович Б.В., Горинов В.В., Пережогин Л.О.* Способ диагностики степени выраженности волевых расстройств в судебно-психиатрической клинике <http://www.rusmedserv.com/psychsex/s-diag.htm>

408. *Шостакович Б.В.* Основы судебной психиатрии; учебное пособие для юристов / *Б.В. Шостакович*; Гос. ун-т; Высш. школа экономики. - М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2005. - 222 с.

409. *Щепельков В.Ф.* Субъект преступления: преодоление пробелов уголовного закона // Журнал российского права. - 2002. - № 2. - С. 60-65.

410. Энциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления. - *Издание профессора Малинина*, СПб., 2005. - 797 с.

411. *Юрьева Л.Н.* Динамика распространения психических и поведенческих расстройств в мире и в Украине // Медицинские исследования. - 2001. - Т. 1. - Вып. 1. - С. 32-33.

412. *Якубсон В.* Лишение свободы в системе мер борьбы с детской преступностью // Проблемы преступностью (Гос. ин-т по изучению преступности и преступника). - 1927. - Вып. 2. - С. 265-278.

Наукове видання

ЗАЙЦЕВ ОЛЕКСІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Монографія

Видано в авторській редакції

Зайцев О.В.

Обмежена осудність у кримінальному праві України: Монографія.
Харків: Х., Майдан, 2007. - 240 с.

A68

ISBN 978-966-372-99-9

ВПК 67,9(4УКР)311я43

Підписано до друку 02.04.2007р. Формат 60x84/16 Папір офсетний № 1.

Гарнітура Таймс Ум.-друк. арк. 13,95. Тираж 240 прим.

Видавництво "Майдан"

Свідоцтво про державну реєстрацію № 1002 від 31.07.2002 р. Надруковано з оригінал-макета у друкарні видавництва "Славена" Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1120 від 13.11.2002р.

61033, м. Харків, вул. Шевченко, 235, тел. 715-76-89

Зайцев Олексій Володимирович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного сектору Інституту підготовки слідчих кадрів для Служби безпеки України у складі Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. У 2002 році закінчив Національну юридичну академію України імені Ярослава Мудрого. З 2002 року по 2004 рік працював слідчим органів Служби безпеки України. З 2004 року на викладацькій роботі в Інституті. У 2006 році захистив кандидатську дисертацію з кримінального права.

О.В. Зайцев – автор понад 30 наукових праць, присвячених проблемам обмеженої осудності у кримінальному праві; кримінальної відповідальності за злочини, вчинені під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого; у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин; а також питанням розслідування злочинів, віднесених до підслідності Служби безпеки України.